

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

А. ОРТИҚОВ

САНОАТ ИҚТИСОДИЁТИ

2-нашри, қайтадан ишлаб чиқилган ва тўлдирилган

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Олий ўқув юртларини илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини
мувофиқлаштирувчи Кенгаши томонидан Олий ўқув юртларининг
иқтисодий таълим йўналишлари талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этилган**

ТОШКЕНТ – “ИҚТИСОДИЙОТ” – 2014

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

A. ORTIKOV

INDUSTRIAL ECONOMICS

This textbook is recommended by the group of «regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

TASHKENT – “IQTISODIYOT” – 2014

УЎК: 658(575.1)
КБК: 65.9(2)-96

Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). –Т.: “IQTISODIYOT”, 2014. - 252 б.

Дарсликда “Саноат иқтисодиёти” фанининг предмети ва вазифалари, халқ хўжалигининг энг муҳим, етакчи тармоғи бўлган саноатнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти, таркибий муаммолар, бошқариш ва режалаштиришнинг илмий асослари, фан-техника тараққиёти, кадрлар ва меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий ва айланма фондлар, махсулот сифати ва рақобатбардошлик, қиймат ва таннарх, фойда, рентабеллик ҳамда республикада саноат корхоналарини маҳаллийлаштириш дастури, унинг мазмун-моҳияти масалалари ёритилган. Қўлланмада, шунингдек, услубий масалалар ва саноат соҳасида юз берадиган иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини очиб беришга алоҳида эътибор қаратилган.

Дарсликда Президентимиз Ислом Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” ва “Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номи асарларининг асосий мазмундан келиб чиқадиган вазифалар ҳам баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Олий ўқув юр்தларининг иқтисодиёт соҳаси бўйича таълим олаётган талабалар учун дарслик сифатида тавсия этган.

Масъул муҳаррир : и.ф.д., проф. Ш.Р. Холмўминов.

Тақризчилар: и.ф.н., проф.	Э.Х. Маҳмудов,
и.ф.н., проф.	Ф.Ш. Каримов,
и.ф.н., доц.	М.Ю. Исоқов.

Ortiqov A. Industrial economics (Textbook). –Т.: “IQTISODIYOT”, 2014. 252 p.

The textbook is about the subject and tasks, and the role of “Industrial economics” and its importance in national industrial economics. It also explains structural problems, scientific trends of planning and regulating, development of scientific-technical progress, specialists, labor payments, main and circular funds, production quality, competition, cost and price of a product, profit and profitability of a firm. It also covers the solutions for methodological issues and economical activities happening in industry.

Furthermore, tasks that mentioned in the book of the president of Uzbekistan Islam Karimov named “The global financial economic crisis, ways and measures to overcome it in the conditions of Uzbekistan” “conseptiyon for developing the democratic reforms and citizenship community in our country” were described in the textbook

The textbook is recommended for the students of higher education establishments majoring in the direction of «Economics».

Responsible editor: d.e.sc., prof. Sh.R. Holmuminov

References: d.e.sc., prof.	E.H. Mahmudov,
c.e.sc., prof.	F.SH. Karimov,
c.e.sc., prof.	M.Y. Isakoqov

УЎК: 658(575.1)
КБК: 65.9(2)-96

ISBN 978-9943-4333-3-5

© “IQTISODIYOT” нашриёти, 2014

МУНДАРИЖА

КИРИШ	7
I боб. “САНОАТ ИҚТИСОДИЁТИ” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	8
1.1. “Саноат иқтисодиёти” фанининг объекти. Саноатнинг таърифи ва тавсифи.....	8
1.2. “Саноат иқтисодиёти” фанининг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги.....	11
1.3. “Саноат иқтисодиёти” фанини ўрганиш методологияси ва усуллари.....	13
1.4. “Саноат иқтисодиёти” фанининг демократик бозор иқти- содиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос ва мос вазифалари.....	15
II боб. САНОАТ – МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ	19
2.1. Саноатнинг миллий иқтисодиёт ривождаги роли ва ўрни.....	19
2.2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши.....	24
III боб. САНОАТ ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ СИЛ- ЖИШЛАР	43
3.1. Таркибий сифат, унинг моҳияти ва аҳамияти.....	43
3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат тармоғининг шаклланиши.....	46
3.3. Саноатнинг тармоқ тузилмаси ва уни белгилловчи омиллар.....	49
3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси.....	52
IV боб. САНОАТДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ	58
4.1. Бошқарув объектив зарурат ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида.....	58
4.2. Бошқаришнинг асосий тамойиллари ва усуллари.....	63
4.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши.....	68
4.4. Бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.....	72
V боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ БАШОРАТЛАШ (ПРОГНОЗЛАШ) ВА РЕЖАЛАШТИРИШ	77
5.1. Башоратлаш ва режалаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари.....	77
5.2. Башоратлаш ва режалаштириш тамойиллари ва усуллари.....	82
5.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими.....	83
5.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлашни ташқил этиш.....	87
5.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг асосий йўна- лишлар.....	90

VI боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ.....	94
6.1. Демократик бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва аҳамияти.....	94
6.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезони ва кўрсаткичлари. Харажатларнинг умумий ва қиёсий самарадорлиги.....	95
6.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг омиллари ва йўллари.....	102
VII боб. САНОАТДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ.....	106
7.1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти.....	106
7.2. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари.....	109
7.3. Фан-техника тараққиёти самарадорлигини баҳолаш.....	116
VIII боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ	120
8.1. Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги.....	120
8.2. Концентрациялаштириш, унинг моҳияти ва аҳамияти.....	121
8.3. Маҳаллийлаштириш, унинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.....	122
8.4. Ихтисослаштириш, унинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.....	125
8.5. Диверсификациялаш, унинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.....	127
8.6. Кооперативлаштириш, унинг шакл ва кўрсаткичлари.....	129
8.7. Комбинациялаштириш, унинг шакл ва кўрсаткичлари.....	131
IX боб. САНОАТДА КАДРЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ.....	136
9.1. Кадрлар сиёсати ва унинг саноат тараққиётидаги роли.....	136
9.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси.....	139
9.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш.....	141
9.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.....	143
9.5. Мехнат ва унга ҳақ тўлаш.....	144
X боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ.....	155
10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши.....	155
10.2. Асосий фондларни баҳолаш.....	159
10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси.....	161
10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.....	164
10.5. Ишлаб чиқариш қуввати ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари.....	165
XI боб. САНОАТНИНГ ХОМАШЁ МАНБАИ ВА ТЕЖАМКОРЛИК СТРАТЕГИЯСИ.....	169
11.1. Саноатда хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши.....	169
11.2. Саноат ишлаб чиқаришнинг минерал хомашё манбаи.....	175

11.3. Ресурслар тежамкорлиги стратегияси ва тактикаси.....	179
XII боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ.....	184
12.1. Айланма маблағлар тушунчаси ва уларнинг таркибий тузилиши.....	184
12.2. Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш.....	186
XIII боб. САНОАТ МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ.....	190
13.1. Сифат тушунчаси ва сифатни ошириш зарурати.....	190
13.2. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари.....	192
13.3. Маҳсулот сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари.....	194
13.4. Стандартлаштириш, сертификатлаштириш, аттестация ва назорат қилиш.....	197
XIV боб. САНОАТДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ.....	204
14.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари.....	204
14.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш.....	205
14.3. Фойда ва уни максималлаштириш.....	214
14.4. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари.....	217
14.5. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг манбалари ва омиллари.....	220
XV боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИДА БАҲО ВА БАҲОЛАШ.....	225
15.1. Баҳо – бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси.....	225
15.2. Баҳо функциялари ва турлари.....	229
XVI боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ..	234
16.1. Саноатни жойлаштириш тамойиллари.....	234
16.2. Саноатни жойлаштириш омиллари.....	237
16.3. Айрим саноат тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар.....	240
16.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули.....	242
16.5. Саноатни жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги.....	243
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	248

КИРИШ

Демократик бозор ислохотлари ва иқтисодий либераллаштиришни янада чуқурлаштириш, шу асосда жамият аъзоларининг моддий ва маънавий фаровонлигини таъминлашда иқтисодийнинг стақчи тармоғи бўлган саноатнинг мавқеи алоҳида ўрин эгаллайди. Ана шу жуда муҳим соҳа иқтисодий асосларининг ҳам назарий, ҳам амалий моҳияти ва аҳамиятини тушунадиган, бу борадаги барча янгиликлар ва ташкилий ўзгаришларни ҳис эта оладиган иқтисодчиларни тайёрлашда “Саноат иқтисодиёти” фани алоҳида аҳамият касб этади.

Бу фаннинг асосий мақсади илм-толибларда замонавий иқтисодий фикрлашни, мамлакат миллий ижтимоий-иқтисодий ишлаб чиқариш тизимида саноат мажмуининг ўрнини тавсифлаш, халқ хўжалиги ва аҳолининг саноат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш зарурати тўғрисидаги умумлашган тасаввурни шакллантиришдан иборат.

“Саноат иқтисодиёти” фани талабаларга нафақат муайян ахборот, маълумотлар, билим ва илм бериши, балки уларни ўз фаолиятининг энг муҳим йўналишларини тўғри танлаб олишга, мураккаб иқтисодий муаммолар ечимини топа билишга ўргатиши керак.

Талабаларда бу фан бўйича уқув ва малакаларини шакллантиришнинг асосини маърузалар, амалий машғулотлар, мустақил ишлар, илмий тадқиқотлар жараёни ташкил этади. Бу фан бўйича назарий ва амалий машғулотлар ўқувчилар билимларини мустаҳкамлаш, фанни чуқур ўргатиш, мавзуларни ёзма ва оғзаки баён этиш санъатини эгаллашга ёрдам беради.

“Саноат иқтисодиёти” фани умумиқтисодий мутахассислик бўйича иқтисодчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш бўйича иқтисодий таълим асосларидан бири бўлгани боис уни ўқитиш алоҳида дарслик ва ўқув қўлланма асосида амалга оширилиши зарур.

Китобхонга тавсия этилаётган ушбу дарслик Тошкент давлат иқтисодиёт университети Илмий кенгаши томонидан тасдиқланган “Намунавий дастур”га биноан ёзилган, реал тармоқнинг энг муҳим муаммоларини бозор иқтисодиёти ва ислохотлар талабига хос ва мос равишда ўрганишга мослаштирилган. Ушбу дарсликдан академиялар, олий ва ўрта махсус ўқув юр்தларининг иқтисодий таълим йўналишларида билим олувчи талабалар ва ўқувчилар, шунингдек, саноат ишлаб чиқаришини бошқариш, башоратлаш ва режалаштириш, ташкил этиш соҳасида хизмат қилаётган мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

I боб. “САНОАТ ИҚТИСОДИЁТИ” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. “Саноат иқтисодиёти” фанининг объекти. Саноатнинг таърифи ва тавсифи

Хар қандай фан ўзининг ўрганиш объектига эга бўлади. Шундай объектнинг бўлиши у ёки бу фаннинг дунёга келиши, шаклланиши ва ривожланишининг муҳим шартидир. “Саноат иқтисодиёти” фани ҳам ўз объектига эга. Унинг объекти умуман саноат, хусусан, Ўзбекистон саноати ҳисобланади. Шу боис, энг аввало, ушбу фаннинг объекти ҳисобланган саноат ҳақидаги таълимот билан танишиш зарурати туғилади.

Саноат ижтимоий-иқтисодий категориядир. Демак, саноат объектив реаллик (борлик)нинг инъикоси ва юксак умумлашмасидир. Унинг алоҳида тармоқ, яъни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси бўлиб юзага келиши ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожини билан тарихий жиҳатдан боғлиқ. Саноат объектив борлиқнинг муҳим ҳодисалари қаторида маълум давр (вақт ва фазо)да дунёга келган, муайян қонун ва қоидалар асосида ривожланган, маълум миқдор ва сифатларга, зарурат ва имкониятларга эга бўлган ҳамда зиддиятлар қурбони бўлган.

Ўзбекистон саноати ўз тараққиёти жараёнида қатор босқичларни босиб ўтган. Энг аввало, уй саноати (“она қорнидаги саноат”), сўнгра, хунармандчилик, яъни хонаки саноат, кооперация, мануфактура, фабрика каби шакллари юзага келган. Бу ерда хунармандчиликнинг жуда кўп турлари, яъни кулолчилик, дурадгорчилик, тоштарошлик, бинокорлик, ўймакорлик, каштадўзлик, кўнчилик, тўкувчилик ва тикувчилик, темирчилик, мисгарлик ва заргарлик, дегрезлик, рихтагарлик, зардўзлик, бўёқчилик, тунукасоzлик ва бошқалар кенг тарқалган.

Хунармандчилик (“хонаки саноат”) бронза асрида деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Милоднинг дастлабки асрларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида анчагина хунармандчилик марказлари ташкил топган. IX-X асрларда ип, мато, гилам бўйича Хива ва Шош, мис ва темирдан аслаҳа, пичоқ тайёрлаш бўйича Фарғона, шойи матолар, шиша маҳсулотлар тайёрлаш бўйича Бухоро дунёга танилган. XII-XIII асрларда ривожланиш пасайиб, Темурийлар давлатининг вужудга келиши билан хунармандчилик яна ривож топган. Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент, Шаҳрисабз каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида хунармандчилик алоҳида аҳамият касб этган.

XVIII асрнинг 60-70-йилларда Англияда рўй берган саноат тўн- тарилишидан кейин Ўзбекистонда аста-секин мануфактурадан маши- налашган индустрияга ўтиш бошланди. Хомашёга бирламчи ишлов берадиган саноат соҳалари (пахта тозалаш, ипак тортиш, вино, консерва, мой заводлари) вужудга келди.

XIX аср охирига келиб, Ўзбекистонда ҳунармандчиликнинг 30 га яқин тури ривожланган. XX аср бошларида эса ҳунармандчиликнинг асосий қисми артелларга, кейинчалик завод ва фабрикаларга, бадий буюмлар корхоналарига айлантирилган.

XX асрда Ўзбекистон саноатида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Агар аср бошларида саноат маҳсулотининг энг муҳим турларидан 5-10 хили (пахта толаси, хом ипак, ўсимлик мойи, узум виноси, гишт, ганч ва б.) ишлаб чиқарилган бўлса, аср охирига келиб юзлаб- минглаб турлари тайёрланган.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг асосий ва етакчи тармоғи- дир. Саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиши ишчилар сони- нинг ошиши ва унинг жамиятдаги мавқеи кўтарилишига олиб келади. Мустақиллик даврида жамиятни тарихий жиҳатдан янгилашда ишчи- ларнинг авангардлик роли тўғрисида сўз юритилар экан, фақат ишчилар синфигина меҳнаткашлар оmmasининг бирлашуви, жипсла- шуви ва истиқлолни ҳимоя қилиш, мустаҳкамлаш ва уни узил-кесил таъминлашга ёрдам бера олади, дейиш мумкин. Ана шу фикрни Ўзбекистон воқелиги кун сайин тасдиқламоқда. Ўзбекистон ишчиси республика ялпи ижтимоий маҳсулоти, миллий даромаднинг асосий қисмини бунёд этмоқда, мамлакат ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини юқори даражага кўтаришда фаол иштирок этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ишчилари қиёфасида ҳам барча ривож- ланган мамлакатлар ишчиларидагидек, онгли индустриал меҳнаткаш ва инсонлар муносабатининг юксак меъёрлари ва умуминсоний тамойил- ларини, кадрятларини қарор топтирувчи, янги ҳаёт учун илғор курашчи ҳислатлари бир бутун бўлиб мужассамлашган.

Саноат тараққиётининг муҳим қонуниятларидан бири саноат ходимларининг маданий-техникавий, маънавий-маърифий даражаси- нинг ўсиши, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибасининг тинмай ошиб боришидир. Ўзбекистон меҳнаткашларининг билим ва кўник- маси, ишлаб чиқариш малакаси ва маҳорати, маданий ва маърифий савиясини юқори даражага кўтариш бўйича амалга оширилаётган ишларда ҳам саноатнинг юқори ўрин тутишини кўриш мумкин. Саноат мамлакат мудофаа қобилиятининг моддий асоси, эл-юртда

тинчлик ва барқарорликни сақлашнинг муҳим омили, қўшни мамлакатлар мустақиллигини, ҳамкорлиги ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Ўзбекистон давлати мудофаасини кафолатлашда саноатнинг ўрни бебаҳодир.

Саноат шундай тармокки, барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, уларнинг хўжалик жиҳатдан бирлашиши, яъни иқтисодий интеграция тавсифида ўз ифодасини топади. Натижада барча мамлакатларнинг табиий, меҳнат ва молиявий ресурсларидан, фан-техниканинг барча ютуқларидан оқилона фойдаланиш имкониятлари юзага келади.

Саноат, айниқса, оғир саноат бутун ижтимоий ишлаб чиқаришни индустрилаштириш муаммоларини ҳал этиш калитидир. Шу сабабли жамиятнинг моддий-техника асосини қайтадан қуриш ишини ўзбек халқи Президент раҳбарлигида саноат, хусусан, унинг энг муҳим соҳаларини ривожлантиришдан бошлади. Чунки бу соҳалар Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий кудрати, халқ фаровонлигини янада оширишнинг пойдевори ҳисобланар эди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури – концентрациянинг юқори даражаси билан кичик бизнес ва тадбиркорликни уйғунлаштириш асосида ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари – ихтисослаштириш, диверсификациялаш, кооперативлаштириш ва маҳаллийлаштириш саноат соҳасида ҳукмронлик қилади ва яхши самара беради.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришни таъминловчи буюк ҳаракатлантирувчи куч – рақобат, яъни беллашув, рақиблар кураши ҳам саноат соҳасида ривож топади. Илғор техника ва технологиялардан фойдаланиш, материалларнинг янги турларини яратиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини юқори даражага кўтариш, ишлаб чиқаришнинг бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш асосида унинг самарадорлигини кўтариш учун ҳаракат ва бошқа меҳнат анъаналари, аввало, саноат соҳасида вужудга келган ва келмоқда.

Мустақиллик имкониятлари ва давлатнинг иқтисодий сиёсати саноатнинг етакчи ўрнини янада оширмоқда. Ислохотларнинг асосий йўналишлари ва уларнинг ечимини топиш даставвал саноат соҳасида амалга оширилмоқда ва яхши самара бермоқда.

1.2. “Саноат иқтисодиёти” фанининг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги

Ишлаб чиқариш ва бозорни оқилона ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини, натижалилигини оширмоқ учун жамиятнинг умумий иқтисодий қонунларини билиш, хўжаликка раҳбарлик қилишнинг илмий асосларини чуқур эгаллаш зарур.

Иқтисодиёт соҳасида рўй бераётган барча воқеликлардан хабардор бўлиш, уларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри тушуниш, иқтисодий муаммоларни оқилона ҳал этиш корхоналар, фирмалар, тармоқлар ва комплекслар олдида турган вазибаларни ўз вақтида амалга ошириш учун иқтисодий билимлар билан қуролланимоқ, уларни чуқур эгалламоқ керак. Бундай билимларни бизга иқтисодий фанлар тизими ўргатади (1-расм).

Иқтисодий фанларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, умумиқтисодий фанлар, яъни иқтисодни яхлит ўрганувчи фанлар. Иккинчиси, хусусий иқтисодий фанлар, яъни иқтисоднинг у ёки бу соҳасини, ёки корхона иқтисодини ўрганувчи фанлар. Биринчи гуруҳга, энг аввало, “Иқтисодий назария” фани киради. У ўз номи билан бошқа фанлардан ажралиб туради ва умумиқтисодиётга назарий жиҳатдан ёндашади, унга хос қонун ва қоидаларни ўрганади.

“Иқтисодий назария” инсонларнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар билан ўзаро алоқада ўрганувчи фандир. Бу фан кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилишни бошқариш қонунларини, шунингдек, улардан амалий фаолиятда фойдаланиш йўллари ўрганади.

Лекин “Иқтисодий назария” халқ хўжалигининг айрим тармоқлари ва тармоқлараро комплексларида иқтисодий қонунларнинг намоён бўлиш, рўй бериш шакллари ва хусусиятларини ўрганмайди. Бу билан аниқ иқтисодий фанлар шугулланади.

Ана шундай фанлардан бири “Саноат иқтисодиёти” фани ҳисобланади. Бу фан жамиятнинг иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидалари саноат ва унинг тармоқлари соҳасида намоён бўлиши, рўй бериши, тузилмавий ўзгаришларнинг «фалсафасини», бошқаришнинг илмий асосларини, режалаштириш ва башоратлашнинг методологияси ва методикасини, фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари, саноат ресурсларининг моҳияти, аҳамияти ва турлари ҳамда улардан фойдаланишни яхшилаш шарт-шароитлари ва саноатнинг бошқа қатор муаммоларини ўрганади.

1-расм. Иқтисодий фанлар тизими

“Саноат иқтисодиёти” фани бир қатор иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғланган. Улар жумласи “Экономикс”, “Иқтисодий назария”, “Макроиктисодиёт”, “Микроиктисодиёт”, “Статистика”, айниқса, “Иқтисодий статистика”, “Мехнат иқтисодиёти”, “Маркетинг”, “Менежмент”, “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит”, “Молия ва кредит”, “Иқтисодий хавфсизлик”, “Инновация стратегияси”, “Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти” ва бошқа фанлар киради.

“Саноат иқтисодиёти” фани “Корхона иқтисодиёти” фани билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай боғлиқлик саноат ва унинг алоҳида тармоқлари моддий-техника ва меҳнат салоҳиятидан тўла-тўқис фойдаланиш имкониятларини қидириб топиш учун меҳнат жамоасига иқтисодий таъсир кўрсатишнинг янгидан-янги усулларини топишда маҳорат ва ишнинг кўзини билишга ёрдам беради.

Иқтисодий ҳаёт жараёнлари ва ҳодисаларини ўрганиш даражаси нуқтаи назаридан, одатга кўра, макроиктисодиёт ва микроиктисодиётни фарқлайдилар.

“Макроиктисодиёт” фани иқтисодиётни бир бутун сифатида қарайди ва умумий (мажмуий) талаб ва тақлифнинг, миллий даромад ва ялпи миллий маҳсулотнинг шаклланиш жараёнларини тадқиқ этади, бюджет сиёсатининг иқтисодий ўсишга, инфляция ва ишсизлик даражасига таъсирини таҳлил этади. Бошқача айтганда, бу фан макроиктисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш муаммоларини ўрганади ва ўргатади.

“Микроиктисодиёт” фани ишлаб чиқариш тармоғи ва корхона, товар ва молия бозорлари, банклар, турли фирмалар, уй хўжалиги каби алоҳида субъектлар ва тузилмаларнинг феъл-атворини тадқиқ этади. У алоҳида товарларнинг ишлаб чиқариш ҳажми ва уларга баҳо қандай белгиланишини, солиқлар ва бошқа тўловларнинг аҳоли жамғармаларига қандай таъсир этишини ўрганади.

“Саноат иқтисодиёти” фани “Менежмент” фани билан ҳам бево-сита боғлиқдир. Чунки саноат бошқарувининг муҳим муаммолари менежмент назарияси ва амалиёти асосида ўз ечимини топиши мумкин. “Менежмент” фани бошқарувчига танловни тўғри амалга ошириш ва ишчан қарорлар қабул қилишни ўргатувчи фандир. Унинг асосий мақсади бозор муносабатлари шароитида барча бўғинларда ишлай оладиган юқори малакали бошқарувчиларни тайёрлашдан иборат.

Бу фаннинг муҳим муаммоларини ўрганишда халқ хўжалигида техника ва технология тараққиётининг йўлларини белгилаб берадиган фанларнинг хулосаларидан ҳам кенг фойдаланиш фоят зарурдир. Билимнинг турли соҳалари чегарасида туташган қатор фанлар тадқиқот ёки билиш, англаш йўлини шакллантириш жараёнида “Саноат иқтисодиёти” фанининг тажрибасига суянади ва тарихий нуқтаи назардан ёндашади.

Шундай қилиб, “Саноат иқтисодиёти” фанининг предмети деганда жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидаларининг шу соҳада намоён бўлиш шакллари, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш жараёнида жонли ва буюмлашган меҳнатнинг энг муқобил харажатлари асосида энг яхши натижаларга эришишни таъминлайдиган шарт-шароитлар ва омилларни ўрганиш тушунилади.

1.3. “Саноат иқтисодиёти” фанини ўрганиш методологияси ва усуллари

Илм-фан методологияси ва усуллари дейилганда, уни билиш ва ўрганиш фаолиятининг шакллари ва усуллари мажмуаси тушунилади. Муайян фан бўйича масалани ўртага таплаш, тадқиқот мавзуси ва

илмий назарияни шакллантириш, шунингдек, аниқланган натижанинг ҳақиқийлиги, яъни ўрганилаётган объектга мувофиқлиги жиҳатидан текшириш методологияни қўллашнинг энг муҳим томони ҳисобланади. Демак, методология тадқиқот ёки билиш, англаш йўли, воқеликни амалий ва назарий ўзлаштириш усуллари мажмуасидир.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг назарий, методологик асосини саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиш муаммолари бўйича ҳозирги назария, ўзбек эли ва хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг илмий асарлари, Ўзбекистон Республикасининг қонун-қоидалари, республика Президентининг асарлари ва фармонлари ташкил этади.

Халқ хўжалигининг етакчи соҳаси бўлган саноатда рўй берадиган барча ҳодиса ва ўзгаришларни тадқиқ этиш анчагина мураккаб жараёндир. У жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга ўтишни, яъни ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни тан олишнинг диалектик йўлидан фойдаланишни тақозо этади. Бундай услубий ёндашиш саноат, унинг тармоқлари ва “ирмоқ”лари ҳамда корхоналарида рўй берадиган ҳодисалар, воқеликлар ва иқтисодий жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, уларнинг ўзлуксиз ҳаракати, тараққиёт ва ўзгариши, миқдор кўрсаткичдан сифат кўрсаткичга ўтиши, макон ва замонда ривожланишини англаб олишга ёрдам беради.

Диалектика усули муаммолар ўрганилаётган омиллар, шарт-шароитларнинг намоён бўлиши ва юз бериши зиддиятларга, қарама-қаршилиқларга бой эканлигини инобатга олишни тақозо этади.

“Саноат иқтисодиёти” фани ва илмининг барча муаммоларини ўрганишда унга тарихий ёндашиш керак. Айниқса, гуманитар фанлар масаласида энг ишонарли нарса асосий тарихий боғланишни унутмасликдир. Ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги, бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай босқичлардан ўтганлиги нуқтаи назаридан қараб, ана шу ривожланиш, тараққиёт қандай рўй берганлигига эътибор қаратиш зарур.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг энг муҳим муаммоларини ўрганишда бир қатор аниқ усуллардан фойдаланилади. Булар жумласига мушоҳада, абстракт тафаккур, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, монографик усул, статистик усуллар (сифат ва миқдор, индекс, гуруҳлаш, баланслик ва у билан боғлиқ бўлган норматив усул, эҳтимоллар), иқтисодий-математик моделлаштириш, оптималлаштириш, мувозанатни аниқлаш, “ақлий хужум” (“мозговая атака”) ва тажрибавий усуллари киради.

Бозор иқтисодиётига ўтиш туфайли саноат тараққиётига муносабат бутунлай ўзгарди: тузилмавий ўзгаришларнинг аҳамияти ҳамда раҳбарликнинг иқтисодий ва маънавий, психологик ўрни сезиларли даражада ошди. Шу сабабли саноат ишлаб чиқаришининг тараққиёт тенденциясини, ривожланган даврнинг ўзига хос, ўзига мослигини ҳисобга олган ҳолда, у ёки бу омиллар, шарт-шароитларнинг аҳамияти ва ўрнини “Динамика”да ҳисобга олиш керак. “Саноат иқтисодиёти” фанига оид барча масалаларни юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор усуллар ёрдамида ўрганиш, таҳлил қилиш бу фанни ўрганувчиларнинг ва унинг муаммолари ечимини ҳал этувчиларнинг билими ва илмий салоҳиятини кучайтиради, ақл-заковатини бойитади.

1.4. “Саноат иқтисодиёти” фанининг демократик бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос ва мос вазифалари

Ҳар қандай фан каби “Саноат иқтисодиёти” фани ҳам, аввало, ўз йўналиши бўйича илмий қараш ва назарияларга таянади. Унинг асосий вазифаси саноат соҳасига тааллуқли иқтисодий билим ва муайян кўникма билан қуроллантиришдан иборат.

Бу фан, биринчидан, иқтисодиётнинг саноат соҳасидаги сир-асрорларини билиб олишга; иккинчидан, бу тармоқ иқтисодиётида қўлланиладиган барча иқтисодий тушунчаларни тавсифлашга, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий инъикоси, ифодаланишини англашга кўмаклашади; учинчидан, ишлаб чиқариш санъатини эгаллаш бўйича билим ва кўникма беради. Демак, “Саноат иқтисодиёти” фани фақат назарий томондангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам билим бериш вазифасини бажаради. Бу фанни пухта эгаллаган ҳар бир иқтисодчи мавжуд иқтисодий кўрсаткичларнинг моҳияти ва аҳамиятини яхши тушунадиган, уларни тўғри ҳисоблаш ва аниқлашни биладиган, улар динамикасида тегишли хулосалар чиқара оладиган бўлади.

Ҳар қандай билим, ҳатто жамият ҳаётининг чуқур негизларига кириб боровчи илм ҳам муайян ҳаракат учун қўлланма бўлганлиги, жамиятни тубдан ўзгартиришнинг амалий мақсадларига хизмат қилганлиги учун қимматлидир. Шу сабабли “Саноат иқтисодиёти” ҳам фундаментал фанлар қаторидан ўрин олиб, иқтисодий тараққиётнинг муҳим қонун-қоидаларидан саноат соҳасида фойдаланиш йўлларини кўрсатиб бераётганлиги туфайли аҳамиятли ҳисобланади.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг муҳим вазифаларидан бири методологик вазифадир. “Саноат иқтисодиёти” иқтисодий фанлар

мажмуида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки барча иқтисодий-методологик масалаларнинг илмий ва амалий талқини, энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилади.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг вазифалари республика ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг объектив шароитлари, давлат иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари ва унга биноан амалга оширилаётган ислохотларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни билан белгиланади. Улардан энг муҳимлари куйидагилардан иборат:

- мустақил ва қудратли давлат иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва мақсадини тушунган ҳолда саноат ишлаб чиқариши ҳамда унинг бўғинларида бу сиёсатни амалга оширишнинг йўл-йўриқларини тўла англаш;

- саноат ишлаб чиқаришининг ҳолати ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш, таҳлил этиш ва унинг истиқболини белгилаш ҳақида фикрлаш;

- саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш, бошқариш, самарадорлигини оширишнинг илмий ва амалий асосларини аниқлаш бўйича билим ва кўникма бериш;

- саноат ресурслари, ишлаб чиқариш фондлари ва қувватларидан бекаму кўст, оқилона фойдаланиш;

- фан-техника тараққиёти ва инновациянинг иқтисодий аҳамияти ва моҳиятини англаш, саноат маҳсулотларининг сифати ва рақобатбардошлигини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилик даражасини ошира бориш санъатини эгаллашга кўмаклашуви бўйича билим ва кўникма бериш;

- саноат соҳасидаги ташқи иқтисодий фаолиятнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмунини ҳамда бу борадаги ўзаро ҳамкорлик ва иқтисодий интеграциянинг ролини тушунтириб беришдан ҳам иборат.

Ушбу фаннинг яна бир энг муҳим вазифаси саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатлар тизими, маҳсулот таннархи, нархларнинг шаклланиши, фойда ва рентабеллик, молиялаш ва кредитлаш масалалари бўйича билим ва кўникмалар беришдан иборат.

Қисқача хулосалар

“Саноат иқтисодиёти” курси “Иқтисодиёт” фанининг муҳим қисми бўлиб, саноат ишлаб чиқариши ва халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. У:

- фан сифатида саноат йўналишидаги жараёнларни изохлаш, тушунтириш ва келажакка тегишли воқеликларни башорат қилиш имконини берувчи назария ва методолигиёга асосланади;

- илмий курс сифатида умум-иқтисодий қонунларни чуқурлаштиради, аниқлаштиради ва ўз йўналиши бўйича ўзига хос қонуниятларни шакллантиради; бу қонуниятлар, шунингдек, фундаментал қондалар саноат тармоқларининг типик гуруҳларига мувофиқ тарзда ўрганилади;

- тармоқ корхоналарида содир бўладиган воқеаларни башоратлаш, таҳлил этиш, ҳисоб ва ҳисобот ишларини юритиш бўйича зарур билимлар билан қуроллантиради;

- мамлакат ичида ва хорижда юз бераётган иқтисодий жараёнларни билишга имкон яратиб беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. “Саноат иқтисодиёти” фани нима учун ўқитилади?

2. “Саноат иқтисодиёти” фанининг объекти деганда нималарни тушунасан?

3. “Саноат иқтисодиёти” фани ёрдамида қандай қонун ва қонуниятлар ўрганилади?

4. “Саноат иқтисодиёти” фани қандай фанлар билан ҳамбарчас боғлиқ?

5. Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялаш ва ислоҳ қилиш ушбу фан олдиға қандай вазифалар қўяди?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон келажак буюк давлат. – Т.: Ўзбекистон, 1993.

2. Каримов И.А. Юсак малакали мутахассислар – тараққиёт омили. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 16 б.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. -328 б.

4. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. -64 б.

5. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 2000. -352 б.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги қонуни. Олий таълим меъёрий ҳужжатлари тўплами. – Т.: Шарқ, 2001.

7. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. -56 б.

8. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 17 йиллигига бағишланган тантанали мажлисидаги нутқ. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.

9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2009.

10. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

11. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

12. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

13. Бекмурадов А.Ш. ва бошқалар. Оммабоп иқтисодиёт моҳияти ва асосий тушунчалари. Илмий-оммабоп қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 92 б.

14. Ҳайитов А.Б., Ҳакимов Р., Юлдашева Ш.М., Холмуродов С.Э., Исламов А.А. Иқтисодий таълимнинг ўқитиш технологиялари. /Академик С.С. Фуломов таҳрири остида. – Т., 2005. -82 б.

15. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

16. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

II боб. САНОАТ – МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ

2.1. Саноатнинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни

Саноат – моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик, етакчи тармоғидир. Унда меҳнат қуроллари (воситалари), меҳнат буюмлари ва халқ истеъмол товарларининг кўпчилик қисми яратилади; машина ва механизмларнинг барча турлари, бино ва иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади; ер ости бойликлари қазиб олиш амалга оширилади; минерал, ўсимлик ва ҳайвон хомашёсига ишлов берилади, кенг истеъмол моллари тайёрланади ва ҳ.к.лар.

Саноат халқ ҳўжалигининг барча тармоқларини ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари билан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт, фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар ривожига саноатнинг тараққиёт даражасига боғлиқ. Ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари тараққиётида саноатнинг тарихий ўрни беқиёсдир. Шу сабаб, унинг ривожига ва самарадорлигига қанчалик юқори бўлса, давлатнинг мавқеи шунчалик кучли бўлади ва аҳоли турмуш даражасига янада яхшиланиб боради.

Саноат жамиятнинг етакчи кучи бўлган ишчилар синфини ўзида бирлаштиради. Саноат ривожига туфайли унда банд бўлган ходимларнинг сони кўпаяди, уларнинг билими ва илми, маҳорати ортади, кадрлар салоҳияти юқори даражага кўтарилади. Саноат соҳасида меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури бўлган концентрациянинг юқори даражасига ва шу асосда ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари – маҳаллийлаштириш, ихтисослаштириш ва диверсификациялаш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш соҳасида устунлик қилади. Фақат йирик машина индустриясига фан ва техника ҳамда инновациянинг барча ютуқларини мужассамлаштириб, меҳнатни техника билан қуроллантириши ва унумдорлигини юқори даражага кўтара олади.

Саноат ва айниқса, унинг энг муҳим соҳаси бўлган оғир саноат мамлакатда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. У моддий-техника воситаларини ўзи ва бошқа тармоқлар учун такрор ишлаб чиқариш билан бир вақтда жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий-ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириб ҳам боради.

Саноат кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қайта қуришнинг негизи ҳисобланади. Уни янги техника билан таъминлаш орқали фермер, ширкат, деҳқон хўжаликларини ҳамда бошқа шаклларда фаолият кўрсатаётган субъектларни иқтисодий ва маданий жиҳатдан юқори даражага кўтаришга, паҳар билан кишлоқ ўрғасидаги муҳим тафовутларни йўқотишга, деҳқон меҳнатини индустриал меҳнатга айлантиришга ёрдам беради. Саноат мамлакат мудофаа қобилиятининг моддий манбаи, дунёда тинчликни сақлашнинг муҳим омили, мамлакатлар мустақиллигини ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Чунончи, мамлакатимиз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашда саноатнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс.

Барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, хўжалик жиҳатидан ҳамкорлиги саноат соҳасида ҳам ўз ифодасини топади. Табиий, меҳнат ресурсларидан, фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш имкониятлари кенгайишида саноатнинг аҳамияти салмоқли.

Саноат учун фан-техниканинг узлуксиз тараққиёти ва ишлаб чиқариш ютуқлари билан қуролланиш даражасининг ўсиши характерлидир. Унда электрлаштириш, компьютерлаштириш ва кимёлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуриш соҳасидаги илғор ютуқлардан кенг фойдаланилади. Уларни фақат тинчлик мақсадларида қўллайди.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи, иқтисодиётнинг пойдеворидир. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган йирик машиналашган саноатгина мустақилликнинг бирдан-бир моддий негизи бўлиши мумкин. Мамлакат аҳолисининг иш билан бандлигини оширишда саноатнинг роли бекиёс. Буни 1-жадвал маълумотларидан ҳам билиб олиш мумкин.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 13 %и саноат ишлаб чиқаришида банд. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, республика саноатининг жадал суръатлар билан таъминланиши янада яхшиланиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, яъни бандлик даражаси анчагина юксалади. Тармоқнинг янада жадал ривожига саноат кадрлари сони ва уларнинг жамиятдаги мавқеи янада ошишига олиб келади.

Мамлакатимиз саноатининг тараққиёти юқори малакали ишчи кадрлар, муҳандис ва техник ходимлар сафини кенгайтди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон саноатида 1,5 миллионга яқин ходим ишламоқда.

Улардан 600 минг нафари олий, 800 минг нафардан ортиғи ўрта ва ўрта махсус маълумотли ходимлардир.

1-жадвал

**Иқтисодий тармоқлари бўйича аҳоли бандлиги ва унинг
2000-2008 йиллардаги динамикаси (минг киши ҳисобида)**

Кўрсаткичлар	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Банд бўлганлар сони, жами	8983	10196,3	10467,0	10735,4	11035,4
Шу жумладан, саноатда	1145	10347,5	1402,4	1455,5	1486,7
Қишлоқ ва ўрмон хўжалигида	3093	2969,5	2963,5	2998,2	3036,6
Қурилишда	676	848,5	876,6	910,1	944,3
Транспорт ва алоқада	382	488,1	506,9	527,7	550,0
Савдо, умумий овқатланиш, таъминот, соҳасида	754	903,9	977,2	1055,4	1136,2
Уй-жой-коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш	251	316,4	331,2	346,4	362,7
Соғлиқни сақлаш, jisмоний тарбия, спорт ва ижтимоий таъминот соҳасида	587	735,5	768,1	801,4	840,9
Таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатишда	1146	1385,1	1434,5	1481,8	1533,0
Молия, кредит ва сугурта	52	54,2	54,4	58,4	60,9
Бошқарув аппаратида	146	150	155,0	160,2	184,1
Бошқа соҳаларда	751	2066,3	1152,2	1105,0	1084,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Тараққийёт қонунлари ходимларнинг маданий-техник савияси ўсишини, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибаси тинмай ошиб боришини таъминлайди. Бу Ўзбекистон саноатида ҳам намоён бўлмоқда.

Ижтимоий-иқтисодий тараққийёт жадаллашувини таъминловчи куч – рақобат, аввало, республика саноатида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Тадбиркорлар, ишбилармонлар беллашувнинг байроқдори бўлиб майдонга чиқдилар. Республика саноатида ҳам рақобат ўзининг оддий босқичидан энг юқори босқичига кўтарилиб, чинакам умумий дастакка айланмоқда.

Мустақилликнинг афзалликлари давлат иқтисодий сиёсатининг етакчилик аҳамиятини янада оширмоқда. Олий Мажлис Сенатининг қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилмоқда ва сезиларли самара бермоқда.

Саноат табиатда учрайдиган моддий бойликларни қазиб чиқариш ва тайёрлашни, уларни ва қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни ўз ичига қамраб олади. Саноат барча халқ хўжалиги тармоқлари учун ишлаб чиқариш кучларининг асосий элементларидан бири ҳисобланган жамиятнинг табиат устидан

хукмронлигини бирмунча орттирадиган, техника тараққиётини белгилайдиган, инсон меҳнатининг унумдорлигини оширишга имкон берадиган, меҳнат ва ишлаб чиқариш қуролларини яратадиган соҳадир.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноатининг миллий иқтисодиётдаги улуши ва кўрсаткичлари (ҳақиқий баҳола, млрд. сўм ва фоизда)

Кўрсаткичлар	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Ялпи ички маҳсулот	3255,6	4868,4	15923,4	21124,9	28186,2	36839,4
шу жумладан, саноатнинг ялпи қўшилган қиймати	462,4	690,0	3370,9	4597,2	5906,5	8227,1
Саноатнинг салмоғи, фоизда	14,2	14,2	21,1	21,8	21,0	22,3
Иқтисодиётдаги фойда	283,3	449,8	1837,2	1837,4	3202,4	4557,6
шу жумладан, саноатда	84,4	117,3	1246,7	1063,3	2178,6	2969,1
Саноатнинг салмоғи	29,8	26,1	67,9	57,9	68,0	65,1
Иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони, млн. киши	9,0	9,1	10,2	10,2	10,8	11,0
шу жумладан, саноатда	1,1	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5
Саноатнинг улуши, фоизда	12,7	12,7	13,2	13,2	13,5	13,5
Асосий капиталга инвестициялар	744,5	1320,9	3165,2	4041,0	5903,5	9555,9
шу жумладан, саноатда	221,5	514,0	1032,4	1384,6	2223,2	3293,8
Саноат салмоғи, фоизда	29,7	38,9	32,6	34,3	37,7	34,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Саноат тараққиёти ишлаб чиқариш кучларининг бир томонлама ривожланишига хотима беради, мамлакат ва унинг ажралмас қисми бўлмиш вилоятларда табиий бойликлардан, хомашё ва меҳнат ресурсларидан кенгроқ ва ҳар томонлама фойдаланиш имкониятини яратади. Бугунги кунда республика саноатида 175 та тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳасида 2000 га яқин йирик ва ўрта саноат корхоналари мавжуд. Саноатнинг миллий иқтисодиётдаги аҳамиятини 2-жадвалда аниқроқ кўриш мумкин.

2-жадвалда келтирилган рақамлардан маълумки, саноат ишлаб чиқаришининг миллий иқтисодиётдаги ўрни йилдан-йилга ошиб бормоқда. Агар ХХ асрнинг охириги йилларида мамлакат ялпи ички маҳсулотида унинг улуши 14 %ни ташкил этган бўлса, 2008 йилда 22,3 %га тенг бўлди. Асосий капиталга инвестицияларнинг қарийб

35 %и саноат соҳасига тўғри келади. Саноат ишлаб чиқариши мамлакат бўйича юзага келаётган фойданинг 65 %ини бермоқда.

Қуйидаги 3-жадвалда 1995-2008 йилларда саноат ишлаб чиқариши тармоқларида юз берган ўзгаришлар кўрсатилган.

**Саноат ишлаб чиқариши тармоқларидаги ўзгаришлар
(ўсиш индекси, 1995 йилга нисбатан фоизда)**

Кўрсаткичлар	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Саноат яли ишлаб чиқариши	106,4	133,2	179,5	198,9	2,2 марта	2,5 марта
Жумладан:						
1. Кон саноати	101	110,5	120,2	121,6	126,0	143,8
2. Қайта ишлаш саноати	107	138,0	196,0	2,2 марта	2,6 марта	2,9 марта
Саноат тармоқлари						
1. Электр энергетикаси	99,1	87,3	85,0	90,4	92,0	89,9
2. Ёнилғи саноати	100,2	112,8	122,0	128,2	141,0	177,5
3. Қора металлургия	118,7	141,3	2,2 марта	2,5 марта	2,8 марта	2,9 марта
4. Рангли металлургия	102,8	118,2	126,3	125,3	127,1	120,6
5. Кимё ва нефть-кимё саноати	109,9	190,5	2,5 марта	2,9 марта	3,4 марта	3,7 марта
6. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	81,8	122,4	3,3 марта	3,7 марта	4,8 марта	6,0 марта
7. Ўрмончилик, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз	109,6	2,3 марта	4,4 марта	5,4 марта	7,2 марта	9,3 марта
8. Қурилиш материаллари	106,7	109,5	138,0	158,6	172,7	192,7
9. Ёнгил саноат	116,1	147,8	2,0 марта	2,2 марта	2,4 марта	2,5 марта
10. Озиқ-овқат саноати	105,4	105,8	2,6 марта	3,4 марта	4,4 марта	5,0 марта

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари, 1996, 2000-2009 йй.

2005-2008 йиллар мобайнида саноат ишлаб чиқаришининг жадал ривожланиши бу соҳада янги корхоналарни кўплаб бунёд этиш, таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноат тармоқлари ва корхоналарида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, маҳаллийлаштириш ва диверсификациялаш, айниқса машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, ўрмончилик, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз, озиқ-овқат саноатидаги юқори ўсиш суръатлари ҳисобига юзага келди.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва кўшимча қиймат яратувчи саноат тармоқларини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий стратегия республикага яхши натижалар келтирмоқда.

Ўзбекистон ўзининг олтини, миси, пахта толаси ва ипаги, нефть ва газ, самолёт ва автомобиллари, шиша ва қора металл ҳамда улардан тайёрланган буюмлари, кимё маҳсулотлари, вино ва консервалари ҳамда бир қатор бошқа саноат маҳсулотлари билан дунёга машхур.

Ўзбекистон Республикасининг индустриал кифасини энергетика, кон-руда, олтин қазиб олувчи, самолётсозлик ва автомобилсозлик саноатлари, электр техникаси ва электроника, кўп тармоқли машинасозлик ва қурилиш материаллари саноатлари белгилаб бермоқда.

Мустақалликнинг 19 йили мобайнида республикада саноат маҳсулотининг ҳажми 400 марта кўпайди. Агар 1991 йилда 6,3 млрд. сўмли саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилган бўлса, 2009 йилда 28009,8 млрд. сўмли маҳсулот ишлаб чиқарилди¹. Бу даврда фақат микдорий ўзгаришларгина эмас, балки жуда катта сифат ўзгаришлари ҳам содир бўлди.

2.2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши

Саноат ишлаб чиқаришининг тарихий ривожланиши ва унинг асосий яқунлари тўғрисида сўз юритилганда шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида “Уй саноати”нинг ривожи бундан 12-15 минг йил муқаддам – мезолит даврида бошланган. Бу даврда жуда оддий меҳнат қуроллари ва буюмлари тайёрланган.

Янги тош асри (неолит, милоддан аввалги 5-минг йилликнинг боши) даврида кемачилик, тўқимачилик вужудга келган. Неолит даврининг охирида металлдан қурол яшаш бошланган. Археологик топилмалардан маълум бўлишича, миллоддан аввалги 3 минг йилликнинг охиридаёқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳоли мисдан қурол ясашни билган.

Қулдорлик тизими (миллоддан аввалги 1-минг йиллик ўрталари, V аср) даврида меҳнат қуролларини яшаш жараёнининг тараққий этиши, металлга ишлов беришнинг такомиллашуви ҳунармандчилик юксалишига, айирбошлаш ва савдо-сотик кучайишига олиб келди.

Феодализм тузумининг бошларида (VI-VIII асрларда) Фарғона билан Сўхда олтин, мис, темир, Илокда қўрғошин, қумуш, олтин, Шаҳрисабзда тоштуз қазиб чиқарилган. IX асрда Самарқанд сифатли қоғози ва лампа шишаси билан машҳур бўлган, Шош вилояти кўпчилик маҳсулотлари билан донг таратган. Ўша даврда Ўрта Осиёдан Шарқий Европа, Хитой ва бошқа юртларга Буюк Ипак йўли орқали чарм, мато, ипак, жун, кийим-кечак чиқарилган.

X-XIII асрларда юз берган феодал тарқоқлик, қабила ва элатлар ўртасидаги низоларнинг авжига чиқиши туфайли ҳунармандчиликда йирик ўзгаришлар рўй бермаган.

XIV асрнинг 2-ярмида Амир Темур Самарқандда ҳокимиятни қўлга киритиб, марказлашган давлатга асос солди ва натижада давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий равангага катта йўл очиб берди. XV асрнинг охирига келиб Моварауннаҳрда юзага келган зиддиятлар

¹ Альманах. Ўзбекистон 2010 й. Иқтисодий тадқиқотлар маркази. – Т., 2010. -1686.

туфайли Темурийлар давлатининг иктисодий негизига путур етади ва ривожланиш тўхтаб қолди.

XVI–XVIII асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг вужудга келиши иктисодиётнинг, шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. XIX асрга келиб Туркистонда хунармандчиликда ёғоч ва металл ўймакорлиги, идишларга нақш солиш, матоларга гул босиш, қуролларни бадийий безаш ривожланди. Бу асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон худудида таракқиёт тезлашиб саноат, айниқса, ип-газлама саноати ривож топди.

XX аср бошларида кўплаб пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари қурилиб ишга туширилди. 1925-1926 йилларда электр станциялари қурилади бошланди. Биринчи бўлиб Тошкент яқинида қурилган Бўзсув гидроэлектр станцияси 1926 йил 1 майда ишга туширилди. Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Термиз ва Асака шаҳарларида иссиқлик электр станциялари қурилиши бошланди. Бундай электр станциялари сони 1930 йилда 30 тага етди. Ўсиб бораётган энергетика базаси бир қанча янги саноат корхоналари қуришга имконият яратди.

Иккинчи жаҳон урушигача бу ерда 500 дан ортиқ саноат корхоналари, жумладан, “Ташсельмаш”, Тошкент тўқимачилик комбинати, Чирчиқ электрокимё комбинати, Каттакўрғон ёғ заводи, Бекобод ва Қувасой цемент корхоналари қурилди. Нефть ва рангли нодир металл қазиб чиқариш, қурилиш саноати маҳсулотларини тайёрлаш ривожлантирилди.

Уруш бошланиши билан республика халқ хўжалиги, жумладан, саноат ишлаб чиқариши ҳарбий мақсадларга қаратилди. Бу ерга немис фашистлари эгаллаб олган худудлардан 100 га яқин саноат корхоналари кўчириб келтирилди ва улар қисқа вақт ичида тўла қувват билан ишлай бошлади. 1941-1945 йиллар давомида республиканинг индустриал таракқиёти ГЭСлар қуриш билан энергетика базасини кучайтириш, қишлоқ хўжалиги, аҳоли ва фронт эҳтиёжларини қондирадиган завод ва фабрикаларни қуриш йўлидан борди. Бу даврда 280 та йирик, ўрта ва кичик корхоналар қурилиб, ишга туширилди. Натижада Ўзбекистон армиянинг саноат аслахоналаридан бирига айланди.

Урушдан кейинги йилларда ҳам саноат таракқиётига эътибор қаратилгани сабабли унинг бир қанча янги тармоқлари ва корхоналари вужудга келди. Тракторсозлик, лифтсозлик, электр техникаси саноати, газ ишлаб чиқариш, уй-рўзғор буюмлари тайёрлаш, йиғма темир-бетон ва керамика саноати вужудга келди. Енгил саноатнинг

трикотаж, чинни ишлаб чиқариш соҳалари шаклланди. Озик-овқат саноатининг таркибий қисмларида анчагина ўзгаришлар рўй берди. Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб, бу тармоқдаги йирик ва ўрта корхоналар сони 300 дан ортди.

Саноат тараққиётида ёқилги-энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига энергетика, нефть ва нефтни қайта ишлаш, газ ва газ конденсати, кўмир казиб олиш ва бошқа бир қатор кичик соҳалар киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқаришда 28,8 %ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси жаҳонда газ ишлаб чиқарувчи 10 та мамлакатлардан биридир. Бу ерда қудратли иссиқлик электр станциялари ва гидроэлектр станциялари мавжуд. Энергетика тармоғи республика халқ ҳўжалигининг негизи, иктисодиёт ва фан-техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий қуввати 12,5 млн. МВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электр станцияларини ўз ичига олган. Улар йилига 50 млрд. кВт/соат дан ортик электр энергияси ишлаб чиқариш имкониятига эга. Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоқлари умумий узунлиги қарийб 300 минг км ни ташкил этади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42,6 МВт га тенг. Ҳозирги кунда республика энергетика тизимида 43 мингга яқин ходим ишлайди.

“Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компанияси таркибидаги қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва бошқа бир қатор ташкилотларнинг тўла мажмуи Ўзбекистон энергетика тизимининг ишончли ишлашини, изчил ривожланишини таъминламоқда.

4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган

электр энергиясининг динамикаси

Кўрсаткичлар	1913 й.	1940 й.	1950 й.	1990 й.	2000 й.	2007 й.	2008 й.
Электр энергияси (млн. квт/соат)	3,3	481,4	2680	56324,8	46864	49011	50219
шу жумладан: иссиқлик энергияси	2,8	281,2	685,2	49676,4	41956	42556	45731
гидро энергияси	0,5	200,2	1994,8	6648,4	4908	6455	4488

Маълумотлар: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда кунига 137 млн. киловатт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилмоқда. Бу 1940 йилда ҳосил этилган электр энергиясига нисбатан 140 марта кўпдир.

Ёқилғи саноати. Республика ёқилғи саноати ер қаърида топилган ва казиб олинаётган кўмир, нефть, газ конлари негизида шаклланган ва ривожланиб бормоқда. Республикада 160 га яқин нефть ва газ конлари очилган, уларнинг 115 таси Бухоро ва Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Ҳозир 71 та нефть, газ ва газ конденсат, 3 та кўмир конидан фойдаланилмоқда. 50 дан ортиқ нефть, газ ва газ конденсат кони эса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб кўйилган.

Ёқилғи саноати республика ёқилғи-энергетика мажмуасининг асосий тармоғини ташкил этади ва барча турдаги ёқилғини казиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларида хизмат кўрсатади. Ёқилғи саноатининг йирик корхоналари Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида жойлашган. Нефть саноати ёқилғи саноатининг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади ва нефтни қайта ишлаш корхоналаридан ташкил топади. Ҳозирги даврда саноатнинг бу тармоғи мамлакат халқ хўжалиғи ва аҳолининг нефтга бўлган талабини тўла қондириш имкониятларига эга бўлди. Шу сабабдан ҳам бу тармоқнинг аҳамияти бекиёс.

Нефтни қайта ишлаш саноати соҳасида Олтиариқ, Фарғона, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводлари ишлаб турибди. Фарғона заводи сурков мойлар ва ёнилғи ишлаб чиқаришга ихтисослашган, ишлаб чиқариш бўйича 50 га яқин технологик қурилмага эга. Олтиариқ нефть заводи эса ёнилғи йўналишида, Кўқдумалок нефть-газ кони очилгандан кейин 1993 йилдан Франциянинг ТЕКНЕП фирмаси билан ҳамкорликда Бухоро вилоятининг Қоровулбозор туманида Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши бошланди. Унинг йилига 2,5 млн. тонна газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга бўлган 1-навбати 1997 йил августда ишга туширилди. Нефтни қайта ишлаш заводларида юқори октанли бензин, дизел ёқилғиси, кокс, парафин, мотор мойларига кўшилмалар, енгил машиналар учун мотор ва сурков мойлари (компрессор, турбина, урчук мойлари), керосин, битум, суюлтирилган нефть газлари (бутан, техник пропан ва б.), мазут каби 50 дан ортиқ турдаги нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Янги маҳсулот турлари ишлаб чиқариш дастурига мувофиқ янги технологиялар ўзлаштирилмоқда.

Газ саноати. Бу тармоқ ёқилғи-энергетика мажмуасининг энг ёш, жуда ривожчанган соҳаси ҳисобланади. Газ ёқилғининг жуда

арзон тури, халқ хўжалигининг барча соҳаларида кенг фойдаланиш мумкинлиги ҳамда экологик жиҳатдан устунлиги туфайли унга бўлган талаб кундан-кунга ўсиб бормоқда. Агар 1940 йилда атиги 0,7 млн. м³ табиий газ қазиб олинган бўлса, ҳозирги пайтда у 68 млрд. м³ ни ташкил этади. Газнинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 90,1 фоизга тенг.

5-жадвал

Ўзбекистон Республикасида нефть ва газ қазиб олиш динамикаси

Кўрсаткичлар	1990 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Нефть (газ конденсати билан бирга), млн. т.	2,8	7,6	7,5	7,3	5,4	5,0	4,9
Газ, млрд. м ³	40,8	48,6	56,4	57,4	63,3	65,6	68,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Республика нефть ва газ саноатини ривожлантиришнинг узок, даврга мўлжалланган концепцияси ишлаб чиқилган ва у изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Кўмир саноати. Ўзбекистон Республикаси қидириб топилган 2 миллиард тонна кўмир захираларига эга. Кўмир қазиб олиш ва етказиб бериш ишлари билан “Кўмир” акциядорлик бирлашмаси шуғулланади. Ангрен конида қўнғир кўмир, Шарғун ва Бойсун конларида тошкўмир қазиб олинади. Кўмир конлари корхоналар томонидан турли усулларда ўзлаштирилмоқда: очик усулда, ер ости ва ер остини газлаштириш усули билан (ноу-хау). Кўмир энергетика мақсадларида ва маиший ёқилғи сифатида ишлатилади. Кўмирни қайта ишлашдан чиққан чиқинди органик ва минерал ўғитларга айлан-тирилади.

Конлардан чиққан кўмирлар сифатли ёнилғи, қимматбаҳо ҳамда камёб материалларнинг турли хилларини олиш учун хомашёдир. У масалан, кокс брикета, мотор ёнилғиси, кальций карбиди, сорбент кора ва рангли металлургияда углеродли қўшимчалар сифатида ишлатилади.

Кўмир қазиб олиш жараёнида каолин, оҳак, кварц қумлари, кўмир кукуни, камёб ер элементи (германий), шағал ва бошқа фойдали қазилмалар олинади.

Яхши хомашё, кўпдан синалган эркин майдонларнинг бисёрлиги, сув ҳамда электр ва иссиқлик энергияси, темир йўлларнинг мавжудлиги, станцияларнинг яқинлиги ва халқаро аэропортлар борлиги ишлаб чиқариш саноат комплексини бунёд этишда қўл келади. Шунингдек, қазиб олинган ва бойитилган каолин, чинни фаянс ва

сопол буюмлар, ўтга чидамли ва қурилиш ғиштлари, том ёпқичлар, дренаж ва канализация қувурлари, хўжалик ва манзарали чинни буюмлар, шиша ва шиша идишлар, электр изоляторлари ҳам бу ишда ёрдам беради. Бундан ташқари, каолин қоғозсозлик, резина-техника, пластмасса саноатида, шунингдек, косметика ва бошқа мақсадларда ишлатиш учун хизмат қилади.

Ўзбекистон ҳудудининг геологик хусусиятлари қўшимча фойдали қазилмаларни ўзлаштириш ва уларни қайта ишлаш учун кенг имкониятлар яратади. Айниқса, ёнувчи сланец, оҳақ, безакли тош конларини ўзлаштириш кўпчиликни қизиқтиради. Керамзит, абсорбент, ўғит ва ғишт ишлаб чиқариш учун юқори сифатли лойлар тайёрлаш мумкин.

Металлургия саноати. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида рудадан металл олиш 4-5 минг йилдан зиёд тарихга эга. Қадимда мисдан турли буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудاداги металлдан калай, кумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, куйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган, дастлабки танга пуллар зарб қилинган. Илк ўрта асрларда Фарғонада, Зарафшон, Чирчиқ, Охангарон водийларидаги бир қанча ҳудудларда заргарлик, мисгарлик, темирчилик, дегрезлик, рихтагарлик ривожланган. Рух, сурма, маргимуш, висмут, кобальт каби рангли металллар маълум бўлмасада, уларнинг қотишмаларидан кенг фойдаланилган.

Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатаётган ягона корхона Бекобод шаҳридаги “Ўзбекистон металлургия комбинати” Акциядорлик ишлаб чиқариш бирлашмасидир. Унда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат ва пўлат прокатлар), турли айланма ҳажмдаги пўлат соққалар, чиройли ва бежирим сирли идишлар ишлаб чиқарилади.

6- жадвал

Ўзбекистон қора металлургия саноатида маҳсулот ишлаб чиқариш динамикаси (минг тонна)

Кўрсаткичлар	1990 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Пўлат	1014,5	367,2	415,4	452,6	630,3	656,4	685,7
Тайёр прокат	955,2	321,8	372,3	402,5	686,0	619,6	643,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Рангли металлургия республика металлургиясининг энг муҳим, етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Саноатнинг бу тури Ўзбекистонда XX асрнинг 25-йилларидан жадал ривожлана бошлади.

Рангли, нодир ва қимматбаҳо металл (мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молибден, кумуш, олтин, симоб) конлари топилди.

Рангли металллар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқариш жараёнларини тезлаштириш, турли фойдали қазилмаларнинг янги конларини ўзлаштириш ҳисобига рангли металлургия ишлаб чиқаришини янада ривожлантириш мўлжалланмоқда, шу билан бирга, янги фабрика ва конлар барпо этилади. Жиззах вилоятида Ўзқулоқ кўрғошин-рух кони, Сурхондарё вилоятида Хонризм кон бойитиш корхонаси қурилади. Олмалик кон-металлургия комбинатида мис, рух, сульфат кислотаси ва йўлдош элементларни ишлаб чиқариш кўпайтирилади.

Олтин қазиб олиш саноати. Марказий Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ерларида милоддан аввалги VI-V асрлардаёқ олтин қазиб олинган ва ундан турли тақинчоқлар, заргарлик буюмлари, безаклар ясалгани мавжуд археологик топилмалардан маълум. Туғма (эркин учрайдиган) олтин конларини ўзлаштиришга қадар олтин асосан сочма конларда жуда ибтидоий усулларда олтин зарралари аралаш кумни қўй териси қоре-жаган ёғоч тоғораларда ювиб, ажратиб олинган. Сочма олтин олиш X-XI асрларда Чотқол, Чирчиқ, Норин, Косон, Сўх, Зарафшон, Дарвоз дарёлари водийларида олиб борилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Ўрта асрларда олтинли кумларни ювиш билан бирга мўғуллар босқинига қадар қовланган Чотқол-Қурама, Нурота тоғларида, марказий Қизилқумдаги конларда туғма олтин кон лаҳмлари ҳозиргача сақланиб қолган. Ўзбекистонда маълум бўлган конларнинг кўпчилигидан қадимги қончилар қисман фойдаланганлар.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб, Марказий Осиёнинг хомашё ресурсларини ўрганила бошланди. Ўлканинг барча жойларида тадқиқотлар ўтказилди, геологик карталар тузилди, айрим конлар тавсифланди. Чирчиқ, Писком ва Чотқол дарёлари водийларида кичик-кичик олтин изловчи корхоналар олтин олиш билан шуғуллана бошладилар, 1913-1917 йилларда эса Обираҳмат дараси (Тошкент вилояти) даги олтин қонидан фойдаланилди.

Ноёб металл конларини қидириб топиш ва улардан фойдаланиш муаммоларини ҳал этиш ишларида марказий илмий муассасалар фаол иштирок этди. 30-йиллар бошида «Ўзбекистонноёбмет» трести ташкил этилди. Ўша йиллари Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Қурама тоғларида олтин изловчилар олтин қумини ювиш усулида ажратиб олганлар, лекин йиллик олтин олиш бир неча ўн килограммдан ошмаган.

1941-1945 йилларда олтин изловчилик (артел) йўли билан олтин ажратиб олиш жадал олиб борилди, олинган йиллик олтин миқдори қарийб 50 кг га етди. Рудали олтин излаш ва қидирув бўйича олиб борилган таджикотлар натижасида Қорақўтон, Бичанзор, Пирмуроб, Ғўсақсой, сўнгра Кўчбулоқ, Мурунгов, Чормитон, Маряюнбулоқ, Каулди, Қизилолмалисой, Сармич ва бошқа рудали олтин конлари топилди. 1965 йилда Металлургия вазирлигига бўйсунувчи «Ўзбеколтин» бирлашмаси ва бошқа олтин қазиб олиш корхоналари ташкил этилди. Бирлашма қазиб олган флюс рудаларидан Олмалик кон-металлургия комбинатининг кимё эритиш заводидан олтин ажратиб олиш йўлга қўйилди. 1970 йили Чодак олтин кони ишга туширилди. Ўша вақтдан республикада олтин қазиб олиш саноати шаклланди, олтин олиш олдинги йиллардагига нисбатан уч марта кўпайди. 1972 йилда Кўчбулоқ кони ва Ангрен олтин ажратиш фабрикаси лойиҳа қувватларида ишлай бошлади. 1977 йили Каулди, 1980 йили Маржонбулоқ олтин қазиб олиш мажмуи, 1989 йили Зарафшон ва Қизилолмалисой конлари фойдаланишга топширилди.

Республика мустақилликка эришиши билан Ўзбекистон ҳукумати узоқ йиллар давомида собиқ Иттифок ихтиёрида бўлган олтин қазиб олиш саноатини республика мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида ривожлантириш бўйича бир қанча ташкилий чоралар кўрди.

Республикада 40 дан ортиқ олтин кони аниқланган. Олтиннинг асосий захиралари Марказий Қизилқумдаги олтин конларида мужассам. Ўзбек олтини жаҳоннинг энг юқори сифат стандартларига мос бўлиб, тўртта тўққиз рақами билан баҳоланади ва у охириги 25 йилда эътироз (рекламация) олгани йўқ. Сўнгги йилларда у сифати учун бир неча бор халқаро совринлар билан тақдирланди.

Евроосиё китъасида энг катта ҳисобланган, рудаси таркибида олтин кўп бўлган Мурунгов кони дунёдаги гигант конлар жумласига қиради. Ушбу коннинг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан олтин қазиб чиқариш бўйича XX аср иккинчи ярмининг энг катта кашфиёти деб эътироф этилди. Мурунговдаги аффинит корхонасида замонавий олтин тозалаш технологияси жорий этилган бўлиб, у бир қанча ноу-хауни ўз ичига олади. Бу эса, жуда яхши товар кўринишига эга бўлган юқори пробали олтин олиш имкониятини беради.

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларида инфратузилмаси юқори даражада ривожланган Самарқанд ва Тошкент вилоят-

ларида олтин рудали конлар аниқланди ва текширилди. Дунёнинг энг йирик олтин рудали провинцияси бўлган Қизилқумдаги Мурунтов кони билан бир қаторда Ажи-бугут, Булуткон, Балпантов, Аритонтов, Турбай ва бошқа янги конлар аниқланди ва ўрганилди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, олтин қазиб чиқариш бўйича жуда катта ишлар амалга оширилди. Натижада Ўзбекистон олтин қазиб чиқариш бўйича дунёда тўккизинчи, МДХда эса иккинчи (Россиядан кейин) ўринга чиқиб олди! Аҳоли жон бошига олтин ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Ўзбекистон МДХда биринчи ва дунёда бешинчи ўринда туради.

Дунёда олтин қазиб олиш бўйича мамлакатнинг эришган даражаси ҳақида 7-жадвал орқали муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.

7-жадвал

Олтин қазиб олиш динамикаси (тонна ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1991 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
Жаҳон бўйича олтин қазиб олиш, шу жумладан:	2159	2273	3745	3483	2518	2444	2356	-
Жанубий Африка Рес.	601,1	522,4	428	399	295	265	235	210
Америка Қўшма Штатлари	293,5	317	355	335	256	255	232	215
Австралия	236,1	253,5	296	291	262	246	225	215
Канада	175,3	150,3	155	159	119	101	100	95
Россия	143,7	127,8	155	168	169	144	164	185
Хитой	104	133	162	165	225	276	288	300
Ўзбекистон	75	66,6	88	86	85	85	85	85
Индонезия	24,0	66,0	88	86	140	118	90	100
Перу	15	57	133	133	208	170	175	180
Бразилия	88,6	64,4	-	-	80	-	-	-

Манба: //Экономическое обозрение, 2000, с. 11;

USES Gold Statistics and Information, GoldSeek.Com

7-жадвалда келтирилган ва бошқа манбалардан олинган маълумотларга қараганда, 2000 йилда жаҳон миқёсида олтин қазиб олиш энг юқори даражага кўтарилган ва 1980 йилдагига нисбатан 3 баробар кўпайган.

Республика кумуш конларига ҳам эга. Булар Навоий вилоятидаги Високовольтнос, Ўқжетпес, Космонавтчи ва Наманган вилоятидаги Октепа конларидир. Катта миқдордаги тасдиқланган захиралар олтин ва мис-порфир конларида мавжуд. Октепа кони кумуш қазиб чиқариш бўйича энг истиқболли ва чет эллик инвесторлар учун жозибали кондир.

Ўзбекистонда қимматбаҳо металллар билан бир қаторда уран ҳам қазиб олинади. Уни олиш учун минерал хомашё базаси мавжуд. Уран

энг самарали ва экология нуқтаи назаридан оптимал ҳисобланган усул – ер остида ишқорларни ювиш усули билан олинади.

Мис, кўрғошин, руҳ саноати асосан Оҳангарон-Олмалик кон саноати районида Қўрғошинкон-Олтинтопган полиметалл конлари, Қалмоққир мис конлари негизида шакллана бошлаган. Ушбу саноат тармогининг етакчи корхонаси тугал металлургия циклига эга бўлган Олмалик кон-металлургия комбинати ҳисобланади. Комбинатнинг мис мажмуаси Қалмоққир мис кони, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводидан, кўрғошин-руҳ мажмуаси Қўрғошинкон, Олтинтопган, Чалага ва бошқа конлар, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводларини ўз ичига олади. Улар асосан тозаланган мисни экспорт қилмоқда. Ҳар йили бир неча ўн минг тонна мис ишлаб чиқараётган Ўзбекистон мис захиралари бўйича дунёда 10-ўринда туради. Руда конидаги рангли металлар қатламлари асосан Тошкент вилоятининг Олмалик рудали майдонида жойлашган. Бу ердаги учта конда бир неча мис захиралари бор деб тахмин қилинмоқда. Бундан ташқари, Дальнее кони разведка қилинган. Захираларнинг катталиги, қазиб чиқариш таннари, рудадаги миснинг таркиби жиҳатидан МДХ мамлакатларида ҳали унга тенг келадиган кон йўқ. Вольфрам, молибден, литий саноатининг йирик корхонаси Ўзбекистон каттиқ қотишмалар ва ўта чидамли Чирчиқ металлар комбинати ҳисобланади. Комбинат ингичка вольфрам (Самарқанд) ва Қўйтош вольфрам, молибден (Жиззах) конлари рудалари ҳамда мис рудаларидан ажратиб олинган молибден негизида ишлайди. Комбинатда биринчи молибден қуйилмаси 1956 йили олинган. 1957 йилдан эса каттиқ қотишмалар ишлаб чиқариш бошланган. Комбинат маҳсулотлари (100 турдан ортиқ) электротехника, пўлат эритиш, кон бурғилаш соҳаларида кенг қўлланилади.

Республикада яна бир қатор нодир ва сочма металлар – рений, селен, теллур, скандийлар ишлаб чиқарилади, рангли металларнинг иккиламчи қуйилмаларини олиш йўлга қўйилган. Алюминий парчаларини қайтадан эритиб, йилига бир неча ўн минг тонна иккиламчи алюминий халқ хўжалигига етказиб берилмоқда.

Кимё саноати оғир саноатнинг етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Унинг корхоналарида хилма-хил кимёвий маҳсулотлар (аммиак, ноорганик кислоталар, ишқорлар, минерал ўғитлар, сода хлор ва хлорли маҳсулотлар, суюлтирилган газлар ва бошқалар), пластмасса ва синтетик смолалар, шу жумладан, капролактан,

кимёвий тола ва иплар, пластмасса ва шиша-пластиклардан материаллар ва буюмлар, лак-бўёқ материаллари, синтетик бўёқлар, кимёвий реактивлар, фото-кимё маҳсулотлари, маиший кимё товарлари ишлаб чиқарилади.

Дунё кимё саноатининг мустақил саноат тармоғига айланиши саноат тўнтариши билан боғлиқ бўлган. XVIII асрнинг 40-60 йилларидан бошлаб Буюк Британия, Францияда, XIX асрнинг бошларидан Германия, Россия давлатларида сульфат кислоталари ишлаб чиқарадиган заводлар қуриб ишга туширилган. Тўқимачилик ва шиша-ойна саноатининг ривожланиши билан сода ишлаб чиқарадиган заводлар юзага келган. Сўнгра қишлоқ хўжалиги учун сунъий ўғитлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. АҚШда кимё саноати кечроқ юзага келган бўлсада, бу мамлакат 1913 йилга келиб кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми бўйича жаҳонда 1-ўринга чиқиб олди.

Ўзбекистонда кимё саноатининг шаклланиши XIX асрнинг бошларига тўғри келади. Бу даврда ўсимлик бўёғи олиш, ишқорий моддалар олиш, совунгарлик билан шуғулланиш, нефтни ҳайдаш, олтингугурт ва бошқа кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи кичик корхоналар барпо этилган.

Замонавий кимё саноатининг шаклланиши эса XX асрнинг 30-йилларига тўғри келади ва 1932 йилда Шўрсув олтин кони (Фарғона водийси)нинг ишга туширилиши билан бошланган.

1940 йилда кимё саноатининг энг йирик корхонаси “Чирчик электр кимё комбинати” минерал ўғитлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйди. Кейинчалик Қўқон ва Самарқанд суперфосфат заводлари ишга туширилди.

Бухоро вилоятида Газли газ конининг ишга туширилиши билан табиий газдан азотли ўғитлар ишлаб чиқариш бошланди. 1963 йилда Фарғона азотли ўғитлар заводи, 1964 йилда эса Навоий кимё комбинати ишлай бошлади. Кейинчалик Олмаликда сульфат кислотаси ишлаб чиқарадиган, Поп резина оёқ кийимлари, Янгийўл гидрозаводлари қурилди. 1972 йилда Жиззах пластмасса қувурлар заводи, 1973 йилда Олмаликда аммафос ишлаб чиқарадиган йирик корхонанинг 1-навбати ишга туширилди.

1975 йили Ангрэн “Резинатехника” заводи резина маҳсулотлари ишлаб чиқара бошлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг республикадаги кимё саноати корхоналари негизда Давлат концерни ташкил этилди. 1994 йилдан концерн “Ўзкимёсаноат” уюшмасига айлантирилди. Ҳозирги пайтда у “Ўзбеккимёсаноат” давлат акциядорлик компанияси ҳисобланади. Бу компания таркибида 12 йирик саноат корхонаси, 8 қўшма, 3 илмий тадқиқот, 1 лойиҳа институти, ташқи савдо фирмаси ва қатор ташкилотлар бор.

Кимё саноатининг келажакдаги ривожини Республика Президентининг 2009 йил 13 мартдаги “Кимё саноати корхоналарини қурилишини жадаллаштириш ва янги турдаги кимё маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича чора тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори билан белгиланган.

Машинасозлик ва металл қайта ишлаш саноати халқ хўжалиги учун машина ва механизмлар, жиҳозлар, агрегат ва аппаратлар, асбоб-ускуналар, маданий-маиший моллар, шунингдек, мудофаа аҳамиятига эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи оғир саноат тармоқлари мажмуидир. Ушбу саноат бутун халқ хўжалигини техника билан таъминлашда моддий асос ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти, халқнинг моддий-маданий фаровонлиги ва мамалакат қудрати машинасозлик саноати тараққиётига боғлиқ. Унинг аҳамияти, энг аввало, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга ва инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига жорий этиш асосида қўл меҳнатини машина меҳнатига айлантириш, энгиллаштириш, машинани машина билан яратиш, тежамкорликни таъминлаш ва меҳнатнинг мазмуни ва характерини ўзгартиришдан иборат. Машинасозлик саноати маҳсулот сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини юқори даражага кўтаришга имконият яратади.

Ҳозирги кунда машинасозлик саноатининг 15 тармоғи мавжуд бўлиб, улар тасарруфида 100 дан ортиқ йирик корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Мустақиллик йилларида машинасозлик саноати корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ҳажми ва турлари кескин ўзгарди. Уни 8-жадвалда келтирилган рақамлардан ҳам кўриш мумкин.

Ушбу саноат таркибида металл қайта ишлаш соҳаси ҳам мавжуд бўлиб, бу соҳа, ўз навбатида, металл буюмлар тайёрлаш, металл конструкциялар ҳамда машина ва асбоб-ускуналар таъмири тармоқларидан иборат. Бундай фаолият билан 2,5 мингдан ортиқ корхона шуғулланмоқда.

8-жадвал

Ўзбекистон машинасозлик саноатида муҳим маҳсулот турлари

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1990 й.	1995 й.	2000 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Автомобиллар	минг дона	–	–	31,3	140,2	173,3	197,0
Автобуслар	Дона	–	–	483	108,0	111,6	155,6
Кучланиш трансформаторлари	минг кВт	8600,0	780,3	134,0	911,3	1423,7	1901,5
Тракторлар	минг дона	23,3	4,0	1,0	2,9	2,6	2,5
Трактор тиркамалари	минг дона	36,0	1,4	0,4	0,5	1,7	1,2
Трактор культиваторлари	минг дона	14,8	0,4	1,2	1,4	1,6	1,8
Пахта териш машиналари	Дона	5287	1121	356	28	–	–
Махсус электр кўприк кранлари	Дона	33%	14	12	21	30	34
Аккумуляторлар	минг дона	–	–	24,0	375	445	550,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати Ўзбекистон саноат тармоқлари орасида юқори ўринларда туради (3-жадвалга қараган). Усиш суръатлари бўйича ҳам бу тармоқ юқори ўринни эгаллайди. Бу ҳолатни 9-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

9-жадвал

Ўзбекистонда саноат маҳсулоти, жумладан, машинасозлик маҳсулоти ҳажмининг ўсиши

Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Жами саноат	0,1	6,4	6,8	7,2	10,8	12,1	12,7
Шу жумладан: машинасозлик ва металл ишлаш	9	10	11	31,1	24,2	29,5	24,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Ўзбекистон машинасозлигига автомобилсозлик, самолётсозлик, тракторсозлик ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги, электр техникаси ва вагонсозлик, асбобсозлик ва кабелсозлик каби йирик тармоқлар қиради.

Автомобилсозлик саноати – машинасозликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, унинг корхоналарида автомобиллар, тиркама (прицеп) ва ярим тиркама юк ташиш мосламалари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, агрегатлар ва бошқа эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон – Марказий Осиёда енгил ва юк автомобиллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйган биринчи давлат ҳисобланади. Иқтисодийнинг етакчи тармоқларидан бири бўлган автомобиль саноати 2008 йилга келиб тараққиётнинг янги босқичига чиқди. 2008 йилда

Асакадаги автомобиль заводида 180 мингдан зиёд енгил машина, Самарқанд автомобиль заводида эса мингдан ортиқ автобуслар ишлаб чиқарилди. Бу корхоналарда тайёрланаётган “Ласетти”, “Нексия”, “Матиз” ва “Исузу” сингари ўзбек автомобиллари ўзининг юкори сифати, қулайлиги ва бошқа кўпгина кўрсаткичлари билан ташки автомобил бозорида тобора харидоргир бўлиб бормоқда. Шу давргача ишлаб чиқарилган автомобиллар сони 1 миллиондан ошиб кетди.

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги машинасозлик саноатининг энг етакчи тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ корхоналари қишлоқ хўжалиги учун машиналар тизимига тегишли барча машина-механизмларни етарли даражада ишлаб чиқармоқда. Маҳсулот ишлаб чиқариш йилдан-йилга жадал суръатлар билан кўпаймоқда. Буни 1995-2008 йиллардаги маҳсулот ҳажмини ўсиш суръатларидан кўриш мумкин. Агар 2001 йилда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 1995 йилга нисбатан 1,5 баравар ошган бўлса, 2005 йилда 3,3 баравар, 2008 йилда эса 6 баравар кўпайган.

Пахта тозалаш саноати машинасозлиги “Ўзбекпахтамаш” бирлашмасида жамланган. Унинг таркибида Тошкент машинасозлик заводи (бош корхона), Андижон “Тоғметалл” заводи ва Каттакўрғон “Пахтамаш”, Чустдаги “Олмоспахтамаш” заводлари, Тошкент давлат маҳсус пахта тозалаш ускуналари конструкторлик бюрolari бор. Бу соҳанинг асосий маҳсулотлари – пахта тайёрлаш пунктлари, пахта тозалаш заводлари учун технологик қурилмалар, аррали ва жўвали (валикли) пахта толаси ажратиш (жун) машиналари, линтерлар, тола тозалагичлар, чигит саралаш ва тозалаш машиналари, транспортёрлар, ғарам бузгичлар, пахта узаткичлар, туннель очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, канопни қайта ишлаш машина ва қурилмалари – жами 50 хил дан ортиқ маҳсулот турларини ўз ичига олади.

Қурилиш материаллари саноати. Республика қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи кўп тармоқли саноатга эга. Цемент, асбест-цемент, деворбоп материаллар, юмшоқ ёпкич ва гидроизоляция материаллари, табиий тошлардан қоплама материал (плита)лар, норуда қурилиш материаллари, қурилиш керамикаси, иссиқлик изоляцияси материаллари, оҳак, гипс, боғловчи материаллар ва улардан буюмлар, санитария-гигена жиҳозлари, полимер хомашёдан қурилиш материаллари ва буюмлар, темир-бетон конструкциялари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд. Ўзбекистонда табиий хомашёдан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш тарихи

узоқ ўтмишга бориб такалади. Айниқса, бинолар қурилишида хом ғишт, гувала, ёғоч синч, оддий тупроқ(лой)дан тикланадиган пахса асрлар давомида асосий қурилиш материали бўлиб келган. Хумдонларда пиширилган ғишт, сопол, чинни кошин, ганч, йўнилган гранит, мрамар тошлар сарой, мадраса, масжид, работлар қурилишида кенг қўлланилган.

Ҳозирги даврда ушбу тармоқ корхоналарида 300 дан ортик номдаги маҳсулот турлари тайёрланади. Жумладан, 2008 йилда 6,6 млн. тонна цемент, 657 млн. дона деворбоп материаллар, 7,3 млн. м² дераза ойналари, ишлаб чиқарилган.

Енгил саноат. Ҳозирги даврда Ўзбекистон енгил саноати кўп тармоқли индустриал комплекс бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводларидан ташқари, тўқимачилик, трикотаж, шойи тўқиш, тикувчилик, кўнпойафзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва атторлик моллари ишлаб чиқариш соҳаларида 200 та йирик корхоналар бор. Республика саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида енгил саноат ҳиссаси 13,7 %ни ташкил этади. Бу тармоқда 130 мингга яқин ходим иш билан банд. Енгил саноат маҳсулотларини тайёрлаш динамикаси 10-жадвалда келтирилган.

10-жадвал

Енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш динамикаси

Маҳсулотлар номи	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Пахта толаси, минг т.	1138,1	1188,2	1171,2	1124,8	1075,0
Ипак толаси, минг т.	1,3	0,8	0,9	0,9	0,9
Ип газлама, млн. м ²	401,8	258,3	176,0	158,6	126,1
Шойи газлама, млн. м ²	5,3	3,4	3,5	4,2	2,4
Гилам ва гиламчилик маҳсулотлари, минг м ²	1670	17377	17604	21213	23085
Пайпоқлар, млн. жуфт	15,8	19,3	8,8	4,9	10,0
Трикотаж маҳсулотлари, млн. дона	38,2	36,3	41,5	52,7	52,5
Пойабзал, млн. жуфт	6,8	2,3	2,6	2,7	3,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Озиқ-овқат саноати. Саноатнинг бу тармоғи асосан хомашёни қайта ишлашга асосланган. Унинг корхоналарида ғўшт ва ғўшт маҳсулотлари, ёғ-мой, сут ва сут маҳсулотлари, шакар, нон ва нон маҳсулотлари, макарон, мева-сабзавот консервалари, қандолат, чой қадоклаш, узум ва шампан виноси, спирт, ароқ, пиво, чанқоқбосар ичимликлар, тамаки, совун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган кўплаб саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Кейинги ўн йилда айниқса гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, нон ва нон маҳсулотлари, минерал суви, чой ишлаб чиқариш юқори сурабтлар билан ривожланди. Бундай иқтисодий ўсишга ана шундай маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш бўйича дастурий топшириқларни сўзсиз амалга ошириш юзасидан кўрилган изчил чора-тадбирлар туфайли жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига қарамай, эришилди.

Озиқ-овқат саноатида 2001-2008 йилларда эришилган даража хақида қуйидаги жадвалда келтирилган асосий кўрсаткичлар орқали муайян тасаввурга эга бўлиши мумкин. Республика мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат саноатида чуқур ташкилий ва иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилди.

11-жадвал

Озиқ-овқат саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш динамикаси

Кўрсаткичлар	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Гўшт ва гўшт маҳсулотлари, минг т.	122,3	152,7	157,8	155,5	169,2
Сут ва сут маҳсулотлари, минг л.	186,9	250,6	268,6	267,9	279,0
Мол ёғи, минг т.	2,0	1,7	3,0	2,0	2,2
Ўсимлик ёғи, минг т.	236,8	261,7	293,5	280,7	300,8
Пишлоқ ва ёғли бринза, минг т.	1,2	0,9	0,5	0,3	0,3
Қанд-шакар, минг т.	288,0	146,4	170,6	170,9	254,3
Ун, минг т.	1784,9	1576,2	1674,9	1757,5	1732,0
Крупа, минг т.	62,6	36,8	24,4	10,7	10,3
Нон ва нон маҳсулотлари, минг т.	846,7	685,7	606,2	716,2	957,9
Консервалар, муб.	474,7	370,3	437,3	361,9	424,8
Қандолат маҳсулотлари, минг т.	62,5	32,0	32,0	32,6	24,8
Макарон маҳсулотлари, минг т.	92,2	50,8	45,6	39,1	42,0
Маргарин маҳсулотлари, минг т.	19,3	21,3	22,0	17,9	16,7
Қир совун, минг т.	36,2	55,0	57,3	48,3	50,0
Атир совун, минг т.	1022	621	1574	1195	1799
Ўзум виноси, минг дал.	7185	4314	4411	5602	4825
Арок ва ликер-арок маҳсулотлари, минг дал	6631	6805	6918	9249	10112
Алкоголсиз ичимликлар, минг дал	13,6	7,5	11,7	17,9	26,8
Минерал суви, млн ярим литр	102,6	147,5	143,3	190,1	252,4
Чой табиий, минг т.	6,5	8,4	13,5	16,4	18,1
Тамаки маҳсулотлари, млн дона.	6976	5349	7986	8761	10461

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Кўпгина корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, очик турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди, илгари тармоқ корхоналарига раҳбарлик қилган вазирликлар тугатилиб, “Ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати” ва “Ўзгўштсаноат” уюшмалари, “Ўзбеквино-холдинг” компанияси, “Ўздонмаҳсулот” давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди.

Қисқача хулосалар

Саноат миллий иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда, аҳолининг фаровонлигини оширишда унинг аҳамияти бекиёсдир.

Ўзбекистон саноати жуда катта тарихий йўлни босиб ўтган ва истиқлол йилларида, XX асрнинг охириги 10 йилида тубдан ўзгариб, бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда ривожлана бошлади. 80-йилларнинг ўрталаридан бошланган саноат инқирози тутатилиб, 1995 йилдан бошлаб унинг ўсиши суръати кучая бошлади. 2008 йилдаги ўсиш 1995 йилдагига нисбатан тахминан 250 фоизни ташкил этди.

Саноатнинг энг муҳим соҳаси оғир саноат бўлиб, у бошқа тармоқларга нисбатан жуда тез ўсмоқда. Айниқса, унинг ёқилғи энергетикаси, машинасозлик, металлургия ва қурилиш материаллари тармоқлари тез ривожланмоқда.

Ўзбекистон саноати фан-техника тараққиёти, бошқаруви ва ташкил этилишининг такомиллашуви, кадрлар салоҳиятининг юқори даражага кўтарилиши ҳамда хорижий инвестицияларнинг кўплаб жалб этилиши туфайли изчил ривожлана бошлади. Мустақиллик йилларида унинг тармоқ структураси тубдан ўзгарди ва натижада янгидан-янги тармоқлар юзага келди. Оқибат натижада Ўзбекистон дунёнинг Саноати ривожланган мамалакатлари сафидан жой олди.

Саноат соҳасида ажойиб ютуқлар билан бирга бир қатор камчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар ҳам бор. Ҳозирги кунда муаммоларнинг счिमини топиш учун Ўзбекистонда барча имкониятлар, яъни жуда катта моддий, меҳнат, молиявий ва интеллектуал ресурслар мавжуд. Улардан оқилона фойдаланиш асосида республика саноатини қудратли саноатга айлантириш ва самарадорлик жиҳатидан уни янада юқори даражага кўтариш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат – миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоғи.
2. Саноатнинг асосий хусусиятлари ва саноат ишлаб чиқаришининг халқ ҳўжалигининг бошқа соҳалар билан ўзаро боғлиқлиги нималарда намоён бўлади?
3. Ўзбекистон саноатининг ривожланиш босқичлари ва саноат тармоқларининг тараққиёти.
4. Саноат ва бозор ҳўжалиги ҳамда унинг хорижий бозорга чиқиш имкониятлари ва йўллари нималардан иборат?

5. Саноат ишлаб чиқаришнинг халқаро ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари нималарни тақозо этади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

2. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

3. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2010 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

4. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 56 б.

5. Каримов И.А. “Инқирозга қарши чоралар дастурининг самарадорлиги ва инқироздан кейинги ривожланишнинг устувор йўналишлари (Ўзбекистон мисолида)” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция иштирокчиларига табриги. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 апрель.

6. “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. //Халқ сўзи, 2006 йил 6 январь.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

8. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якун-

лари ва 2009 йилга мўлжалланган иктисодий дастурнинг энг мухим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

10. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг мухим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

11. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. – Т., 2000-2010 гг.

12. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

13. <http://www.gov.uz> – “Ҳукумат сайти”.

14. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

III боб. САНОАТ ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ СИЛЖИШЛАР

3.1. Таркибий сиёсат, унинг моҳияти ва аҳамияти

Таркиби сиёсати ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин, структуранинг ўзи нима эканлигини билиб олишимиз зарур. Таркибий лотинча “structura” сўздан олинган бўлиб, нарсалар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқ равишда жойлашишини, тузилишини билдиради.

Таркибий сиёсатнинг моҳияти соҳаларнинг тузилмавий жиҳатларини белгилаб бериш ва йўлга солиб туришдан иборат. Ана шу нуқтаи назардан мустақилликнинг ўтган даври учун ва 2010-2020 йилларга мўлжалланган иқтисодий сиёсатнинг йўналиши ва хусусиятлари доирасида белгиланган миллий иқтисодиёт тузилмасида илғор ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқлараро ва тармоқ ички мутаносибликларини такомиллаштириш, фан-техника тараққиётини белгиловчи соҳаларни устувор ривожлантиришни давом эттириш вазифаси муҳим аҳамиятга моликдир.

Давлат стратегиясига мувофиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва жумладан, саноат структурасини изчил тарзда такомиллаштириш кўз илғайдиган истиқболда қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- халқ хўжалиги ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноатни баланслаштирилган тарзда ва изчил ривожлантириш;

- иқтисодиётни, хусусан, саноатни модернизациялаш ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш йўлига ўтказиш, унинг самарадорлигини ошириш, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар истеъмолини рационаллаштириш, уларни ҳар томонлама тежаш;

- иқтисодиётнинг, жумладан, саноатнинг ижтимоий йўналишини янада кучайтириш, миллий иқтисоднинг аҳоли фаровонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган хилма-хил вазифалар томон янада чуқурроқ бурилишини таъминлаш лозим.

Бир бутун қисмларнинг муайян ўзаро алоқаси, бир-бирига нисбатан жойлашган тузилма ҳолатини мутаносибликлар жуда ҳам аниқ ифодалайди. Иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини чуқур билиб олиш ва уларни башорат ва лойиҳаларда татбиқ этиш, ижтимоий ва шахсий истеъмолни, фан-техника тараққиётининг, миллий иқтисодиётнинг тегишли ишлаб чиқаришлари ва тармоқлари ривожини истиқболларини синчковлик билан ҳисобга олиш, корхона режаларини зарур захиралар билан таъминлашни мустаҳкамлаш – ана шуларнинг

хаммаси прогнозлаш ва лойиҳалаштириш технологиясининг энг муҳим таркибий, тузилмавий қисми бўлиб, уларга қатъий риоя этиш вазибаларининг мутаносибдилиги, мувозанатлаштирилганлиги, реаллиги, қўйилган мақсадларга эришишдаги ишончлилиги, таъсирчанлигининг шартидир.

Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясида халқ хўжалиги тузилмасини такомиллаштириш, унинг тармоқларини ривожлантириш юзасидан муҳим топшириқлар ҳамда бу тармоқларнинг марралари батафсил белгилаб берилган.

Такрор ишлаб чиқаришнинг ҳозирги шароитларида иқтисодий ўсиш иқтисодиёт кўламининг ўсиши билангина эмас, балки истеъмолда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам тузилмавий силжишлар, уларнинг тезлиги ва самарадорлиги билан аниқланади.

Таркибни аниқловчи сиёсатни шакллантириш иқтисодиётдаги тузилмавий ўзгаришларни сифат жиҳатдан баҳолашни аниқлашнинг қатъий хусусияти иқтисодиётнинг ўсиш суръати кўрсаткичларининг деградацияси юз бериши муаммосини ҳал этиши заруратдир, чунки айти бир суръатнинг ўзи бир неча тармоқларнинг турли ўсиш суръатларида ифодаланиши мумкин. Бу турли ижтимоий ва иқтисодий оқибатларга олиб келади. Бу муаммо оқибатда у ёки бу соҳага устуворлик (афзаллик) бериш тизими яратилишини тақозо этади. Масалан, фан-техника таракқиётида тўлиқ акс этадиган соҳалар ажралиб туради: ёқилғи-энергетика, электроника, машинасозлик, кимё. Шунинг учун бу тармоқлар ўсиш суръатлари бўйича саноат ўсишидан юқори туриши керак. Машинасозликнинг тармоқ тузилмасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бериши зарур. Кимёда биотехнология ва нанотехнологияни қўллаб, нозик органик синтез маҳсулотларини ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланиши зарур.

Таркибий ўзгаришларнинг йўналиши, уларнинг жадаллиги ва кўламини аниқлаш муҳим иш. Айти вақтда иқтисодий даражаси бир хил ёки иқтисодиётдаги структура йўналишлари ўзгариши ўхшаш бўлган мамлакатлар гуруҳи бўйича тармоқлараро комплекслар ва айти тармоқлар ишлаб чиқариши ва истеъмолининг ривожланишидаги умумий қонуниятларни аниқлаш барча аналитик материаллар истиқболни прогнозлашнинг муҳим замини ҳисоб-ланади. Шу билан бирга, структура йўналишлари ўзаро мувофиқлаштирилиши керак, чунки ривожланиш стратегиясига мувофиқ тармоқлараро комплекслар ва тармоқларни ривожлантириш уйғунлаштирилиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида қилган маърузаси ва кейинги чўқишларида мамлакатимизнинг янги – XXI аср бошларидаги асосий вазибалари аниқ белгилаб берилган. Уларда табиийки, янги асрга қадам қўйган мамлакатимизнинг “иктисодиётни ислох этиш ва жамиятни ўзгартириш борасидаги ишлар натижасини холис баҳолаш” билан биргаликда “устувор йўналишлар ва бундан кейинги ривожланиш стратегиясини шакллантириш” масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Янги асрнинг дастлабки йилларидаги тараққиёт стратегияси, жамиятни янгилаш, барча соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштириш борасидаги фаолият 6 та устувор йўналишдан иборат. Биринчи устувор йўналиш – аҳолини янада қучли ижтимоий химоя қилиш, иккинчи устувор йўналиш – мамлакат сиёсий ва иктисодий хаётини, давлат ва жамият қурилишини янада жадаллаштириш, учинчи устувор йўналиш – жамият маънавиятини янада юксалтириш, тўртинчи устувор йўналиш – кадрлар тайёрлаш, бешинчи устувор йўналиш – иктисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш, олтинчи устувор йўналиш – жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз худудий яхлитлигини таъминлашдан иборат.

Ана шу устувор йўналишлардан бири иктисодиётда, шу жумладан, саноатда ҳам таркибий ўзгаришларни амалга ошириш бўлиб, саноат бошқаруви тузилмасини яхшилашдан тортиб корхоналарни янгилаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла, самарали фойдаланишга, экспортга мосланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи даркор.

Иктисодиётни таркибий ўзгартириш жараёнида, айниқса, инвестиция дастурини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада мамлакатда мўъжизавий ишлар қилинмоқда. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан буён мамлакатга киритилган сармояларнинг ҳажми 100 млрд. АҚШ долларидан ошиб кетди. Шундан 35 миллиарди хорижий инвестиция. Хорижий сармояларнинг аксарият қисми (70-75 %) халқ хўжалигининг реал ишлаб чиқариш соҳаларига, жумладан, 40-45 фоизи саноатга киритилмоқда. Ана шу инвестициялар асосида янгидан-янги корхоналарнинг барча вилоятларда қурилаётганлиги нафақат худудларнинг саноат тизимини, балки уларнинг қиёфасини ҳам тубдан ўзгартириб юбормоқда.

Республика иқтисодиётида, шу жумладан, саноатда таркибий ўзгаришларни изчил таъминлаш натижасида давлатнинг қудратини янада орттириш, мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, юртни обод этиш ва халқнинг фаровонлигини янада юкори даражага кўтариш мумкин.

3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат тармоғининг шаклланиши

Ижтимоий меҳнат тақсимоти маълум буюм ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва фан-техника тараққиёти натижасидир. Ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши эса ихтисослашган ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва кичиклашуви, янги саноат тармоқларининг ташкил топиши ва илгари бунёд этилганларни такомиллаштиришни тақозо этади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида сўз борганда, шунини айтиш керакки, у туфайли хўжалик ривожланиши натижасида саноатнинг айрим ва мустақил тармоқлари кўпаяди, бу ривожланиш тенденцияси ҳар бир айрим маҳсулотни чиқаришнинггина эмас, ҳатто маҳсулотнинг ҳар бир айрим қисмини ишлаб чиқаришни ҳам ва фақат маҳсулот ишлаб чиқаришнинггина эмас, ҳатто маҳсулотни истеъмол қилишга тайёрлашдаги айрим ишларни ҳам саноатнинг алоҳида тармоғига айлантиришдан иборат.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти уч шаклда: умумий, хусусий ва айрим бирламчи шаклда рўй беради. Халқ хўжалигининг йирик соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқанинг вужудга келиши умумий меҳнат тақсимотининг маҳсулидир. Бу тармоқларнинг ҳар бирида соҳаларнинг мустақил равишда ажралиб чиқиши хусусий меҳнат тақсимоти натижасидир. Бирламчи меҳнат тақсимоти эса, ишлаб чиқаришни корхона ичида – цех, участка ва янги иш жойлари ташкил этиш билан боғлиқдир. Бундай туркумларга ажратиш ва унинг маҳсулини 2-расмдан кўриш мумкин.

Хусусий ва айрим ҳолларда бирламчи меҳнат тақсимотининг таъсири билан Ўзбекистон саноатида ҳам тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар сони узлуксиз кўпайиб бормоқда. 2009 йилнинг охирига келиб республикада саноатнинг 175 та тармоғи ва ишлаб чиқариш соҳалари фаолият кўрсатмоқда.

2-расм. Ўзбекистоннинг Миллий иқтисодиёт тузилмаси

У ёки бу ишлаб чиқариш фақат маълум техник-иқтисодий асос (замин) яратилгандагина алоҳида саноат тармоғига айланиши мумкин. Бунинг учун, энг аввало, бир неча турдош корхоналар бўлиши лозим. Улар аниқ мустакил саноат тармоғига бирлаштириш имкониятини берадиган маълум белгига эга бўлиши керак. Саноат тармоғи ишлаб чиқариш уюшмалари, комбинатлари ва корхона (фирма)лари йиғиндисидир. Тармоқ ҳосил қилиш учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўлишлари керак:

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллиги;
- ишлатиладиган хомашё ва асосий материалларнинг ўхшашлиги;
- ишлаб чиқариш техник базаси ва технологик жараёнларининг умумийлиги;
- маълум касбдаги кадрлар таркибининг умумийлиги;
- ижтимоий меҳнатни ташкил этиш даражаси ва шаклларининг бир бирига ўхшашлиги ва х.к.

Саноат ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан асосланган равишда таҳлил этиш ва режалаштириш, унинг самарадорлигини аниқлаш ва бошқариш учун тармоқларни таснифлаш, яъни маълум гуруҳларга ажратиш лозим.

Саноат тармоқларини гуруҳлашда асосий эътибор тайёрланган маҳсулотнинг иқтисодий мазмунига қаратилади. Маҳсулотнинг иқтисодий жиҳатдан бир мақсадга жавоб бериши белгисига қараб, саноат икки йирик гуруҳга бўлинади: ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи (“А” гуруҳ), истеъмол буюмлари ишлаб чиқарувчи (“Б” гуруҳ).

Маълумки, деярли барча саноат тармоқларида ҳам ишлаб чиқариш воситалари, ҳам истеъмол буюмлари сифатида фойдаланиш мумкин бўлган маҳсулотлар тайёрланади. Шу сабабли режалаштириш ва ҳисоб-китоб юритишда баъзи саноат тармоқлари “А” ёки “Б” гуруҳга киритилиши мумкин.

Меҳнат воситаларининг меҳнат буюмларига таъсир кўрсатишига қараб саноат казиб олувчи ва ишлов берувчи тармоқларга бўлинади. Саноатнинг бундай икки қисмга бўлиниши ишлаб чиқариш алоқаларини кўрсатишга, материал ва ёқилғи-энергетика ресурсларини, ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчи тармоқлар ўртасидаги нисбатларни асослаб беришга имкон яратади.

Ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг функционал вазифасига биноан ҳам тармоқларни гуруҳлаш мумкин. Бунда алоҳида гуруҳлар, масалан, ёқилғи ишлаб чиқарувчи тармоқлар – ёқилғи саноатига, озик-овқат маҳсулотлари тайёрловчи тармоқлар эса – озик-овқат саноатига бирлашиши мумкин.

Ҳозирги пайтда барча саноат тармоқлари 18 та комплекс тармоққа бирлаштирилган (12-жадвал).

12-жадвал

Ўзбекистон саноатининг комплекс тармоқлари

№	Комплекс тармоқлари	Комплекс тармоққа қирувчи соҳалар сони
1.	Электр энергетикаси саноати	3
2.	Қўмир саноати	2
3.	Газ саноати	2
4.	Нефть ва нефтни қайта ишлаш	2
5.	Қора металлургия	2
6.	Рангли металлургия	4
7.	Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	36
8.	Кимё ва нефть-кимё саноати	12
9.	Ўрмонсозлик, ёғочни қайта ишлаш ва қоғоз саноати	3
10.	Қурилиш материаллари саноати	11
11.	Ойна ва чинни-фаянс саноати	2
12.	Микробиология саноати	10
13.	Фармацевтика саноати	3
14.	Полиграфия	1
15.	Енгил саноат	16
16.	Озик-овқат саноати	20
17.	Ун, ёрма ва ем саноати	3
18.	Қолган тармоқлар	21

3.3. Саноатнинг тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

Тармоқ тузилмаси деганда, унинг таркиби, тармоқлар ўртасидаги нисбатлар ва ўзаро боғлиқлик тушунилади. Тармоқ тузилмаси саноат тараққиёти даражасини белгилайди ҳамда унда юз берган ва юз берадиган ўзгаришларни акс эттиради.

Тармоқ тузилмасига биноан қуйидаги жиҳатларни аниқлаш мумкин:

- ижтимоий меҳнат тақсимоти ва кооперациянинг даражасини;
- мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил эканлигини;
- саноат ва бутун халқ ҳўжалигининг илмий-техника салоҳиятини;
- мамлакат ва унинг вилоятлари саноатининг ривожланиш даражасини;
- саноат тармоғининг “А” гуруҳи билан “Б” гуруҳи ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқадорлигини;
- ижтимоий меҳнат унумдорлиги ёки ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг даражасини;
- меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражаси ўсганлигини.

Саноат тармоқлари тузилмасини тавсифлаш учун айрим тармоқлар ўртасидаги маълум ишлаб чиқариш алоқадорлигини ифодаловчи миқдорий нисбатларни аниқлаб олиш керак. Бу муаммони ҳал этиш учун бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улардан бири тармоқлар ўртасидаги нисбатларни ифодаласа, иккинчиси маълум давр ичидаги тузилмавий ўзгаришларни, учинчиси эса, ишлаб чиқариш алоқаларини ифодалайди. Тармоқ тузилмасини ифодаловчи кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради:

- мустақил саноат тармоқларининг сони;
- тармоқларнинг саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги салмоғи;
- тармоқ ривожининг суръати;
- тармоқнинг илгарилаб кетиш коэффициенти.

Мустақил саноат тармоқларининг сони мамлакат индустриал тараққиёти, унинг иқтисодий ва илмий-техник салоҳияти, иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини ифодалайди. Тармоқ структураси унинг ялпи маҳсулотининг саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши, ходимлар сони ва асосий фондлар қийматидаги салмоғи кўрсаткичлари билан ўлчанади.

Саноат тармоқлари орасидаги юзага келган мутаносибликлар ва уларнинг ўзгаришига ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ҳамда бошқа бир қатор омиллар таъсир этади. Саноат ишлаб чиқариши тармоқ тузилмасини белгиловчи асосий омилларга қуйидагилар кирди:

- фан-техника тараққиёти ва инновациялар, уларнинг ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- материал ва ёқилғи, энергетика ресурсларининг иктисодий тежалишини кучайтириш;
- ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, диверсификациялаш, ихтисос-лаштириш, кооперативлаштириш даражаси;
- саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатлари;
- аҳолининг моддий ва маданий даражаси ўсиши;
- ижтимоий-тарихий шароитлар;
- мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ўзлаштириш даражаси;
- мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотида тутган ўрни ва бошқа мамлакатлар билан иктисодий ҳамкорлиги.

Саноат тармоқ тузилмаси ўзгаришига энг кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан бири фан-техника тараққиётидир. Фан-техника тараққиёти энг аввало, янги меҳнат воситалари ва маҳсулотнинг янги турларини яратиш, мавжуд асбоб-ускуналар ва технология жараёнларини такомиллаштириш, янгиларини жорий этиш билан боғлиқ. Бу эса, мавжуд саноат тармоқларидан янгидан-янги соҳаларнинг ажралиб чиқишига ва шаклланишига тўртки беради. Натижада илғор ҳисобланган автомобилсозлик, асбобсозлик, радиотехника ва электроника, лазер технологияси тез суръатлар билан ривожланади.

Бундан ташқари, фан-техника тараққиёти туфайли янги прогрессив хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия турларидан фойдаланиш саноатда ишлаб чиқариш характерини ўзгартиради. Юқори тежамкорликка эга бўлган хомашё, материал, яримтайёр маҳсулотлар ва ёқилғи ишлаб чиқарадиган тармоқлар истеъмолчи тармоқларга маҳсулот етказиб бериш қўламини кенгайтиришлари натижасида халқ хўжалигининг бошқа тармоқлар маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи нисбатан камаяди. Масалан, сунъий ва синтетик толани ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши тўқимачилик саноатида бир сўмлик маҳсулот учун сарфланадиган табиий тола сарфини қисқартиради. Натижада маҳсулотнинг материалталаблиги камаяди ва саноат билан

кишлоқ хўжалиги, саноатнинг қазиб олувчи тармоғи билан ишлов берувчи тармоғи ўртасидаги нисбат ўзгаради.

Саноат тузилмасининг ўзгаришига ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шакллари – концентрациялаш, маҳаллийлаштириш ва диверсификациялаш жуда катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришда кичик корхоналарнинг кўпайиши тармоқ тараққиётини тезлаштиргани ҳолда унинг умумсаноат маҳсулотидаги миқёси ошишига олиб келади. Маҳаллийлаштириш замонавий талабларга жавоб берувчи, рақобатдош ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, асоссиз импорт ҳажмини қисқартириш, янги иш ўринларини яратиш каби масалаларни ҳал этади. Диверсификациялаш эса корхона ва тармоқларнинг фаолият соҳаларини ўзгартириш ва кенгайтириш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни кўпайтириш ва уларнинг хилма-хиллигини таъминлайди. Мустақиллик даврида ишлаб чиқаришни диверсификациялаш туфайли машинасозликда бутловчи буюмлар саноати, асбоб-ускуна саноати, асбобсозлик, электроника ва бошқа соҳалар ташкил топти.

Аҳолининг моддий ва маънавий фаровонлигининг ўсиши ҳам саноат тармоқлари тузилмасининг ўзгаришига муҳим таъсир кўрсатади. Бу омил таъсири остида енгил ва озиқ-овқат саноатларида чиқариладиган маҳсулотлар номенклатураси ва ассортименти ўзгаради, шунингдек, маданий-маиший буюмлар – мебель, телевизор, музлаткичлар, кондиционерлар, кир ювиш машинаси, мотоцикл, велосипед, спорт анжомларини ишлаб чиқарадиган махсус тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳалари ташкил топади.

Саноат тармоқлари тузилмасига таъсир кўрсатувчи энг муҳим омиллардан яна бири – мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги ўрни ҳисобланади.

Ҳозирги даврда иқтисодий интеграцияга кирувчи ҳар бир мамлакатда айрим тармоқлар тараққиёти учун қулай иқтисодий, ижтимоий ва табиий шароитлар борлиги туфайли иқтисодий интеграция дастурлари тузилган. Улардаги саноат ўз мамлакатининг эҳтиёжтаринигина эмас, балки бошқа давлатлар эҳтиёжларини ҳам ҳисобга олган ҳолда ривожланмоқда.

XXI аср бошларида XX асрга қарама-қарши ўларок, айниқса мустақилликнинг охириги ўн йиллигида саноат тармоқлари тузилмасида ғоят муҳим ўзгаришлар рўй берди. Хусусан, электр энергетика соҳасида қуёш энергиясини ҳосил қилиш соҳаси, машинасозлик

комплексида автомобил-созлик, вагонсозлик, крансозлик, аккумуляторсозлик, кимё ва нефть-кимё саноати соҳасида полимер пленкалар терлат ишлаб чиқариш, калийли ўғитлар тайёрлаш тармоғи; курилиш материаллари саноати соҳасида ойнасозлик, қувурсозлик, иситиш ва винтелация тизимлари; озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқларида бир қатор янги соҳалар юзага келди. Буни 13-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

13-жадвал

Ўзбекистон саноатида 1900–2008 йиллар мобайнида ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг тармоқлар тузилмаси динамикаси (яқунига нисбатан фоиз ҳисобида)

Тармоқ	1900 й.	1940 й.	1980 й.	1991 й.	2001 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Бутун саноат	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:								
Электр энергетикаси	-	-	-	2,8	8,0	10,0	9,4	8,6
Ёқилги саноати	-	-	-	3,7	12,5	17,0	17,7	20,0
Қора металлургия	-	-	0,6	0,7	1,4	2,3	2,4	8,9
Ранги металлургия	-	-	5,2	9,7	10,7	18,5	15,7	12,5
Кимё ва нефть кимё	-	0,5	5,1	4,3	5,3	4,8	4,7	5,1
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	0,5	8,8	16,3	11,6	10,5	13,8	15,4	16,1
Курилиш материаллари саноати	0,5	1,8	5,8	5,2	5,3	4,2	5,2	5,0
Ўрмон, ёғоч ва қоғоз саноати	-	1,4	1,8	1,2	1,4	0,8	0,9	1,0
Енгил саноат	85	58,8	38,8	39,9	20,5	14,6	13,7	12,6
Озиқ-овқат саноати	12	25,1	15,4	14,7	13,9	8,9	9,8	10,7
Бошқа тармоқлар	2,0	2,1	1,1	6,2	10,1	5,1	5,6	5,5

Манба: 1901-2009 йилларга тааллуқли статистик тўпламлар.

Ўзбекистон саноатининг 2001-2008 йиллардаги тармоқ тузилмасининг иқтисодий таҳлили ҳозирги шароитда Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришида фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни таъминлайдиган тармоқлар ривожининг юқори суръатлар ва кенг кўламини тақозо қилган прогрессив ўзгаришлар рўй бераётганидан далолат беради.

3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси

Ўзбекистон саноатининг ҳозирги тараққиёти катта динамиклиги билан ажралиб туради, чунки у мустақиллик йилларида ва XXI аср бошларида юқори суръатлар билан ривожлана борди. Аини вақтда саноат ишлаб чиқариши юқори даражада ўсиши билан бир қаторда, унинг тузилмасида ҳам узлуксиз таркибий ўзгаришлар рўй берди.

Охирги 10 йил мобайнида саноат тузилмаси ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш талаблари ва халқ хўжалигини модернизациялаш, техник янгилаш ва диверсификация қилиш, инновацион технологияларни кенг жорий этиш заруратига мос равишда ўзгариб борди. Саноат ишлаб чиқаришининг прогрессивлик, яъни тараккийпарварлик даражаси анчагина ўсди. Бундай ривож фан-техника таракқиёти ва инновацион фаолиятини белгиловчи тармоқлар – ёқилғи, рангли металлургия, машинасозлик саноатининг устувор ўсишида намоён бўлди.

Ана шу тармоқларнинг корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 1991 йилда умумсаноат маҳсулотининг 25,0 фоизини ташкил этган бўлса, 2008 йилда бу кўрсаткич 48,6 фоизга етди.

Саноат тузилмасининг илғорлик даражаси ҳар қайси комплекс тармоқ ичидаги ўзгариш билан белгиланади. Саноатнинг бирор-бир тармоғи улуши ўзгармаслиги, ҳатто камайиши ҳам мумкин. Лекин бу тармоқ ичидаги қолоқликдан дарак бермайди. Буни Ўзбекистон кимё ва нефть-кимё саноати мисолида кўриш мумкин. Масалан, бу тармоқда 2000 йилда ялпи саноат маҳсулотининг 5,5 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 5,1 фоизни ташкил этди, яъни қарийб 0,4 фоизга камайган.

Тармоқларнинг фан-техника таракқиёти билан боғлиқ бўлган устувор ривожланиш тенденцияси 2010-2015 йилларда ҳам кўзга ташланади. Бу давр ривожланиш дастурида саноат ишлаб чиқаришининг тузилмасини такомиллаштириш, ундирувчи ва қайта ишловчи тармоқларнинг ривожда мувозанатни таъминлаш, миллий иктисодиёт ва фан-техника таракқиётини белгилайдиган рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашни кучайтириш кўзда тутилган.

Саноатнинг узок истиқболга мўлжалланган ривожини аниқлаш турли иктисодий мутаносибликларни белгилаш ва уларга эътибор беришини талаб қилади. Бундай мутаносибликлар тармоқ тузилмасини башоратлашда инобатга олинади.

Саноат ишлаб чиқариш тузилмасини режалаштириш ва башоратлаш қуйидаги асосий масалаларни ҳал қилишга қаратилиши керак:

- бозор иктисодиёти талаблари, халқ хўжалиги ва аҳолининг айрим маҳсулот турларига бўлган талабини қондиришни ҳисобга олган ҳолда умуман саноат ва унинг ҳар қайси тармоғининг ривожланиш суръатини белгилашни;

- илғор ишлаб чиқариш тармоқларини аниқлаш, улар тараққиётини тезлаштириш учун зарур бўлган инвестициялар, капитал қўйилмалар ва материалларни биринчи навбатда ажратишни;

- саноат тузилмасида устувор ўзгаришларни кўзда тутиш лозимки, ҳар қайси бундай ўзгаришлардан ҳам бири ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашни;

- халқ хўжалигининг умумий мутаносиблиги ҳар қайси саноат тармоғи тараққиётининг тенглиги билан боғлиқлигини талаб этади.

Тармоқ таркибининг мамлакат миқёсида қулайлашуви юқори суръатда иқтисодий ривожланишни, аҳолининг турмуш даражасини оширишни ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришни таъминлайди. Чунки бу, ишлаб чиқаришнинг даражаси ва якуний – пировард маҳсулотнинг кўпайишига, умуман ижобий структуравий силжишларга сабаб бўлади. Демак, таркибий ўзгаришнинг ўзи ишлаб чиқариш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ўсишининг қўшимча омили сифатида майдонга чиқади.

Саноат тармоқлари тузилмасини такомиллаштиришнинг асосий йўллари қуйидагилардир:

- ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари ишлаб чиқарадиган тармоқлар орасида мутаносибликни ўрнатиш;

- ишлаб чиқариш тузилмасининг башорат ва йўналишларини ишлаб чиқиш;

- тармоқларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини барқарорлаштириш;

- илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш, илғор технологияларни жорий этиш;

- шахсий ва ижтимоий истеъмолни ўрганиш ҳамда аҳолини юқори сифатли саноат маҳсулотлари билан тўла таъминлаш;

- тармоқларда хомашё ва ресурслардан оқилona фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш;

- иқтисодий районлар саноатини зарурий (меҳнат, моддий ва молиявий) ресурслар билан таъминлаш ва улардан оқилona фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш.

Айни вақтда тармоқларнинг ички тузилмасини қайта қуриш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш, хорижий корхоналар билан иқтисодий ҳамкорлик қилишни кучайтириш, хорижий инвестициялар ҳамда илғор технологияларни сифатли саноат моллар тайёрлашга йўналтириш вазифаларини ҳал этиш керак.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин келажакда қуйидагиларни амалга ошириш учун имконият яратади:

- мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотлари, оммабоп талабга эга бўлган товарлар ва бошқа ҳаётий зарур воситаларга бўлган эҳтиёжларини қондиришни тўлароқ таъминлаш;
- фан-техника таракқиёти ва саноатнинг илгарилиб борадиган ривожини таъминлайдиган технологияларни жорий этиш;
- республиканинг ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни кўпайтириш ва шу асосда товарлар импортини қискартириш;
- агросаноат мажмуи самарадорлигини ошириш ва уни кишлоқ хўжалиги хомашёсини янада чуқурроқ қайта ишлашга ўтказиш ҳамда тайёр маҳсулотнинг сифати ва товар кўринишини ошириш;
- кичик бизнес корхоналари (фирмалар ва тадбиркорлик, деҳқон, фермер хўжаликлари, касаначилик туридаги ишлаб чиқариш тузилмалари)ни ривожлантириш асосида янги ишчи ўринларини ҳамда янги соҳаларни яратиш;
- ва ниҳоят, республикада у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун тегишли шароит ва минерал-хомашё ресурслари мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда саноатнинг экспорт салоҳиятини ошириш ва экспорт устунлигига эришиш учун шароит яратади.

Қисқача хулосалар

Саноат жуда кўп тармоқлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири корхоналар йиғиндисидан ташкил топади. Тармоқ ҳосил бўлиши учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўладилар.

Саноат тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадорлиги ва уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган миқдорий нисбатлари тармоқ структурасини ташкил этади. У саноат таракқиётида рўй берадиган техника ва технология ҳамда инновация ривожининг даражаси, ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда ўзгаради.

Турли саноат тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқалари ўзаро маҳсулот алмашиш, тажрибаларни ўрганиш билан тавсифланади. Ишлаб чиқариш тарққиётининг истиқболини аниқлаш, ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш, унинг аҳволини таҳлил этиш мақсадида саноат тармоқлари гуруҳларга ажратилади. Гуруҳларга ажратишнинг энг муҳим тамойили тайёрланадиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллигидир.

Саноат тармоқ тузилмасининг ўзгаришига бир катор омиллар таъсир кўрсатади: фан-техника тарққиёти ва инновацион фаолият; ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари – концентрациялаш, ихтисослаштириш, маҳаллийлаштириш, кооперативлаштириш, диверсификациялаш ва худудий жойлаштириш.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин келажакда миллий иқтисодиёт салоҳиятини янада юқори даражага кўтариш ва саноатнинг экспорт устунлигини таъминлаш учун жуда катта имкониятлар яратади. Шу сабабли Республикамиз Президенти Ислом Каримов ўзининг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” номли асарида бу масалага алоҳида эътибор бериб: “... бу йўналиш бугун ҳам ўз долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмаган, кейинги йилларда ҳам йўқотмайди. Нега деганда, биз иқтисодиётимиз ва мамлакатимизнинг жаҳон майдонидаги рақобатбардошлигини айнан ана шу ўта муҳим, ўзак вазифани бажариш орқалигина таъминлай оламиз. Барчамиз учун бу ҳақиқат аён бўлиши шарт”¹, – эканлигини яна бир бор таъкидлайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат соҳалари қандай шаклланади?
2. Давлатнинг иқтисодиёт, жумладан, саноат соҳасидаги таркибий ўзгаришларга тегишли сиёсатининг моҳияти нимада?
3. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш деганда нималар тушунилади?
4. Тармоқ ва тармоқ тузилмаси тушунчаси нимани англатади?
5. Тармоқларнинг иқтисодий гуруҳланиши.
6. Тармоқнинг ривожланиш суръатларини аниқланишнинг қандай усуллари мавжуд?
7. Тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар.
8. Ўзбекистон Республикаси саноати тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий йўналишлари (тенденцияси) нималардан иборат?
9. Бу тўғрида инқирозга тааллуқли дастурда қандай фикр ва мулоҳазалар баён этилади?

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.:Ўзбекистон, 2009. 39 - б.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. 42 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

5. Каримов И.А. Асосий вазиғамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

6. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилдир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

8. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

9. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. – Т., 2000-2009 гг.

10. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

11. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

12. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”

IV боб. САНОАТДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

4.1. Бошқарув объектив зарурат ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида

Хар қандай ишлаб чиқариш бошқарувнинг муайян тизимсиз оқилона ҳаракат қила олмайди ва ривожланмайди. Шу туфайли ижтимоий меҳнат тақсимооти асосида жамият ўзига хос ва мос бошқарув тизимини яратади.

“Бошқарув” тушунчаси узок ва чуқур тарихий таракқиётга эга. Унинг юзага келиши эса инсоният таракқиётининг энг муҳим жараёнларидан бири ҳисобланади. Бошқарув фаолиятининг дастлабки даврида инсонлар ўз билим ва тажрибасига асосланган ҳолда ишлаб чиқаришни бошқарган бўлсалар, аста-секинлик билан техника-технологиянинг ривожланиши, ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши ва хар хил ташкилий шароитлар юзага келиши натижасида фаолиятнинг мазкур тури анча мураккаблашиб борди. Бундай ҳолатни англаш, чуқурроқ ўрганиш ва билиш “Бошқарув фани”нинг вужудга келишига олиб келди.

Бошқарувнинг бир қатор назарий ва амалий вазифалари Ф.У. Тейлор томонидан асослаб берилган. У бошқаришга “Нима қилиш кераклигини, уни энг яхши ва қулай усулда амалга оширишни аниқ билиш санъати”, - деб таъриф берган. Бошқарувнинг маъноси ва моҳияти, аҳамияти ва мазмуни, тамойиллари ва усуллари тўғрисида буюк олимлар, мутафаккирлар, мутахассислар жуда кўп фикр билдиришган ва ёзиб қолдиришган.

Бошқарув алоҳида функция бўлиб, турли-туман соҳалар (мамлакат ва унинг худудлари, миллий иктисодиёт ва унинг тармоқлари, корхона ва унинг бўлимлари)да инсонлар устидан раҳбарлик қилиш фаолиятидир. Бошқарув ташкилотнинг мақсадини ифодалаш ва унга эришиш учун зарур бўлган башорат қилиш, режалаштириш, ташкил этиш, иштиёқни уйғотиш (мотивация) ва назорат қилиш бўйича фаолият тури, жараёнидир.

Бошқарув шундай фаолиятки, унинг ёрдамида уюшмаган жамоа (халойиқ ёки тўда) самарали ва аниқ мақсадга йўналтирилган унумли (баракали) гуруҳга айлантирилади. Бошқарув маълум жараёнга, организм ва жамоага мақсадли таъсир кўрсатишни ўзида ифода этувчи ижтимоий фаолиятнинг бир туридир. Бошқарув муайян ахборотга асосланган ва мавжуд дастурга мувофиқ объектнинг ишла-

шини, яъни фаолият кўрсатишини таъминлашга йўналтирилган тadbирлар мажмуасидир.

Шунингдек, машхур француз олими Анри Файоль ҳам бошқарувга қуйидагича таъриф беради: “Бошқарув – бу, корхона ихтиёридаги барча ресурслардан максимал (энг кўп – А.О.) фойда олган ҳолда уни мақсад сари етаклаш фаолиятидир”. Демак, бошқарув объектив зарурат ва мақсадга йўналтирилган жараён ҳисобланади.

Макроиктисодий соҳанинг етакчи тармоғи бўлган саноатни бошқариш зарурати тўғрисида сўз юритилганда юқоридаги таърифларни янада кенгайтириш ва мазмунан бойитиш зарурати юзага келади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни, жумладан, унинг энг йирик ва етакчи соҳаси бўлган саноатни бошқаришнинг объектив заруратини изоҳлаб шунни айтиш керакки, йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри қилинаётган меҳнат, ишлаб чиқариш кўпроқ ёки камроқ даражада бошқарилишга муҳтождир.

Бошқарув индивид ёки жамоа фаолиятининг алоҳида тури сифатида ҳар қандай ижтимоий жамиятга хос жараёндир. Лекин унинг тавсифи, мақсади, вазифалари, жамият тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳар бир босқичда бу категориянинг асосий муаммолари чуқур, ҳар томонлама тадқиқ қилинади ва уларнинг ечими топилади.

Иқтисодиётда бошқаришнинг энг муҳим муаммолари қуйидаги-лардан иборат бўлиши мумкин:

1) - бошқарувнинг назарий асослари ва фундаментал қоидаларини илмий ва амалий томондан ишлаб чиқиш. Бунда жамият тараққиётининг янги шароитларида бошқарувнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

2) - бошқарувни бозор иқтисодиёти ва хўжалик фаолиятини демократлаштириш тамойиллари ҳамда усуллари билан уйғунлаштириш;

3) - иқтисодиётни бошқаришнинг энг юқори самара келтирадиган усулларини аниқлаш;

4) - бошқарув идораларининг ташкилий тузилмасини, уларнинг функциялари, ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш;

5) - бошқарув идораларини ҳозирги замон техника ва технологияси билан таъминлаш, улар фаолиятида статистик ва иқтисодий-математик усулларни кенг миқёсда жорий этиш, ахборот таъминоти ва бошқарув жараёнида ишлатиладиган ҳужжатлаштириш тизимини такомиллаштириш;

- жамоани бошқаришнинг энг яхши шакл ва усулларини излаб топиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш бошқарувида жорий этиш;

- саноат ва унинг барча тармоқларини бошқаришда хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларидан кенг миқёсда фойдаланиш.

Бошқарув илми (менежмент)да бошқарувнинг икки хил тушунчаси мавжуд бўлиб, уларнинг бирини бошқарувнинг субъекти ва иккинчисини бошқарувнинг объекти ташкил этади.

Бошқарув субъекти жисмоний ёки юридик шахс бўлиб, ундан амалдаги қонунлар асосида ҳокимият идоралари томонидан берилган ваколатларга мувофиқ ҳуқуқий таъсир юзага келади. Бошқарув объекти бошқарув субъектининг ҳуқуқий таъсири қаратилган нарсадир. Бунга ишлаб чиқариш ва хўжалик тизимлари, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, жисмоний ва юридик шахслар кириши мумкин.

Кўриниб турибдики, у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам инсонларни бошқариш уларнинг ўзи томонидан амалга оширилади. Фақат кишилар, уларнинг фаолияти, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа жараёнлар билан боғлиқ бўлган фаолиятлари бошқарувнинг предмети, яъни ҳозирги замон менежментининг асоси ҳисобланади. Бошқарувнинг субъекти ва объектисиз менежмент фан ва хўжалик тажрибаси сифатида ўз мазмун ва моҳиятини йўқотади.

Албатта, минглаб кишилар ишлайдиган саноат ҳам бу тушунча ва мулоҳазалардан холи эмас. Айниқса, саноат ишлаб чиқаришида “субъект” ва “объект” тушунчалари бошқа тармоқларга нисбатан хийла равшанроқ кўринади. Бунда вазирлик, компания ва акциядорлик жамиятларидаги бошқарувчилар корхонадаги бошқарувчиларга, корхонадаги бошқарувчилар эса цех, участка бошқарувчиларига раҳбарлик қиладилар. Кўриниб турибдики, саноатни бошқариш ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришда амал қиладиган қонун ва қоидаларга бўйсунди. Шу туфайли санъатни бошқариш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таркибий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Бошқарув жараёни қаерда амалга оширилишидан қатъи назар, даврий ва айни вақтда узлуксиз ҳисобланади. Бошқарув даври мақсаднинг аниқланишидан унга эришилгунгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Демак, унинг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат:

- мақсадни шакллантириш (белгилаш);
- мақсадни баёнот қилиш ва режалаштириш;

- қабул қилинган қарорлар ёки мақсадли вазифаларни мувофиқлаштириш;

- эришилган натижаларни таҳлил этиш ва баҳолаш;

- янги бошқарувли тизимни танлаб олиш ва аниқлаш. Бу барча цикллар учун энг муҳим бошқармавий тизим ҳисобланади.

Фақат бундай тизим бошқарувнинг негизини ташкил этади. Бошқармавий таъсир этиш самарали бўлиши учун куйидаги асосий шартларга риоя қилиш керак бўлади:

- бошқаришнинг субъекти ва объекти бошқарувчи ва бошқарилувчи қуйи тизимлар сифатида бир-бири билан сабабли-натижавий боғлиқ бўлиши;

- бошқарувчи қуйи тизимнинг аниқ бошқариш бўйича мақсади бўлиши;

- бошқарувчи қуйи тизим бошқарув объектининг аҳволи, унинг фаолияти натижалари, атроф-муҳитнинг имкониятлари тўғрисидаги ахборотни қабул қилиш қобилиятига эга бўлиши;

- бошқарув объекти бошқармавий таъсирларни қабул эта оладиган бўлиши ва уларнинг мазмунига мос келадиган ишларни бажара олиши керак.

Бу шартларга риоя қилиш бошқарувчанликни, яъни бошқарув тизимининг ишчанлигини таъминлайди. Бошқарувнинг объекти қанчалик мураккаб бўлса, бошқарув идорасининг ишчанлик қобилияти ҳам шунчалик юқори бўлиши даркор.

Ҳар қандай бошқарув ўз мақсади ва вазифаларига эга.

Мақсад инсон фаолиятининг аввалдан фикран ўйланган натижасидир. Шунга биноан, бошқарувнинг мақсади деганда, бошқарув субъектининг олдиндан ўйланган, мўлжалланган, эришиш зарур бўлган натижаси тушунилади. Саноатда эса, мақсад – кўп ва сифатли, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни ўз вақтида сотиш ҳамда мўлжалланган фойдани олишдир.

Ҳар қандай мақсадга маълум талаблар қўйилади. Даставвал, мақсад илмий ва амалий жиҳатдан асосланган бўлиши керак. Иккинчидан, у аниқ, яхши ифодаланган ва адресли бўлиши зарур. Учинчидан, қўйилган мақсад эришимли бўлиши, яъни унга етишишнинг имкониятлари, шарт ва шароитлари ҳисобга олинган бўлиши керак.

Қўйилган мақсадга эришиш учун маълум вазифаларни бажариш зарур. Маълумки, вазифа – бу, аввалдан белгиланган, аниқланган, кўрсатилган, бажарилиши ва ҳал этилиши лозим бўлган иш, нарсадир.

Саноат ишлаб чиқаришида бошқарувнинг вазифалари куйидагилардан иборат:

- келажакни аниқ кўрмоқ (истикболни тўғри башорат қилиш ва унга монанд бўлган фаолият дастурини тузиш);
- ташкиллаштирмоқ (саноатнинг ички, моддий ва ижтимоий тузилмасини барпо этиш);
- персонални идора қилмоқ (саноат ишлаб чиқариш ходимларини ҳаракатга келтириш);
- келишиш (ҳаракат ва тиришқоқликни бир-бири билан уйғунлаштириш);
- назорат қилиш ва кузатиш (жорий этилган ва берилган буйруқ асосида ҳаракатнинг, яъни фаолиятнинг қандай тарзда бўлаётганини мушоҳада қилиш).

Бошқариш жараёнида олдиндан кўра билиш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Барча жараёнларни кузатиб, уларнинг ўзгаришига қараб ишлаб чиқариш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш бошқарилиб турилади. Масалан, маҳсулотга бўлган эҳтиёж, нарх-наво, техника ва технологиялар ўзгариши, иш ҳақи ва ижтимоий муҳофазанинг ҳолати ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун вазиятга қараб керакли ўзгаришларни зудлик билан амалга ошириш керак бўлади.

Бошқариш жараёнида режалаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, маҳсулот ҳажмини белгиллаганда уни барча ресурслар билан таъминлаш ва уларни етказиб бериш масаласига катта эътибор бериш керак. Маълумки, режалар бир кунлик, ўн кунлик, бир ойлик, бир кварталлик, бир йиллик, уч йиллик, беш йиллик ва ўн-ўн беш йиллик бўлиши мумкин. Охиргиси “концепция”, “башорат” тушунчалари билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлади, чунки у, энг аввал, юзага келади, шаклланади, ривожланади ва такомиллашади. Ана шу ўзгаришларни ташкилотчилик таъминлайди. Ташкилотчилик моддий техника таъминоти, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш ва тайёр маҳсулотни сотиш жараёнларидан иборат. Ташкилотчиликка кунда юз берадиган муаммоларни тез ҳал этиш билан боғлиқ бўлган фаолият ҳам қиради.

Мувофиқлаштириш ва назорат ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади. Тармоқлар, корхоналар, цехлар ва участкалар, бўлимлар ҳамда унда ишлайдиган ходимлар фаолиятини мувофиқлаштириб турилгандагина юқори натижаларга эришиш мумкин. Барча топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш учун назорат керак.

Бошқарув жараёни, одатда, қуйидагича амалга оширилади:

- бошқариладиган объектнинг ҳолати ва ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатадиган омиллар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш;

- объектнинг ҳар хил ҳолатини тахмин қилиш ва муайян вазиятдаги энг яхши ҳолатини белгилаш;

- бошқаришга оид қарор ва қоидаларни ишлаб чиқиш ва уларни бошқарувчига етказиш;

- берилган топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш.

Ушбу тартиб доимо, узлуксиз қайтарилиб туради.

Бошқарув жараёни амалга ошиши учун бошқарув идораси ташкил этилади. Бу идора энг камида ўз раҳбари, бухгалтери ва таъминотчисига эга бўлиши керак. Оддий ва жуда содда бошқарув идоралари билан мураккаб объектларни бошқариш мумкин эмас. Иш кўлами ортиб бориши билан бошқарув аппаратида бошқарувчилар ва ходимлар сони ҳам ортиб бориши мумкин. Шу сабабли ишлаб чиқаришни бошқаришнинг мақбул звено ва пиллапоялари ташкил этилади.

4.2. Бошқаришнинг асосий тамойиллари ва усуллари

Бошқарув тамойиллари деганда, раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидалари тушунилади. Улар иқтисодий қонунлар ҳаракати ва бошқариш усуллари билан боғлиқ бўлган воқеликларнинг моҳиятини акс эттиради.

Бошқариш механизмини қуйидагича таърифлаш мумкин:

қонулар – тамойиллар – усуллар – услублар

Ушбу механизмнинг энг муҳим элементи Қонун ҳисобланади. Шу сабабли у тўғрисида икки оғиз сўз айтиш керак. Қонун – бу, объектив борликда турли ҳодисалар ўртасида киши онгидан ва ихтиёридан ташқари, ҳамма мавжуд бўлган зарурий боғланиш, муносабатдир. Масалан, ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт қонунлари: талаб ва тақлиф қонуни, қиймат қонуни ва бошқалар.

Қонун давлат ҳокимияти томонидан қабул қилинган, ҳамма учун, шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришида меҳнат қилаётганлар учун ҳам мажбурий бўлган ижтимоий-ҳуқуқий меъёр ва муносабатларни белгиловчи расмий ҳужжат. Масалан, Конституция – Ўзбекистон давлатининг асосий қонуни.

Тамойилларни бошқарув фани назарияси ва амалиётнинг пойдевори дейиш мумкин. Маълумки, пойдевор қанча мукамал ва мустаҳкам бўлса, бошқарув аппарати шунчалик қудратли бўлади.

Бошқарув тамойилларининг шаклланиши чуқур тарихий илдизга эга. Хусусан, Ўзбекистонда бу тамойиллар Амир Темур ҳукмронлиги даврида шаклланиб, ривожлана бошлаган. Буюк Соҳибқирон давлати ўзининг ихчам, тезкор бошқариш девонига эга бўлиб, яккахонлик, иерархия (бўйсунуш тартиби), билимдонлик, илмий, жавобгарлик, демократия каби тамойиллар асосида бошқарилган.

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболга эришишининг асосий тамойиллари Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 2-чақириқ биринчи сессиясидаги маърузасида ўз аксини топган (14-жадвал):

14-жадвал

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистонда давлатни бошқариш тамойиллари

№	Тамойиллар	Изоҳ
1.	Демократия тамойили	<ul style="list-style-type: none"> • инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш ҳамда уни амалга ошириш; • барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги; • давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги; • давлат ва нодавлат идораларининг сайловчилар олдидаги жавобгарлиги ва б.
2.	Иқтисодий муносабатларни демократиялаш тамойили	<ul style="list-style-type: none"> • монополлашган иқтисодиётдан эркин иқтисодиётга; • социалистик мусобақадан эркин, соф рақобатга; • қатъий белгиланган нархлардан эркин нархларга; • давлатлашган мулкдан хилма-хил мулкчиликка асосланган иқтисодиётга ўтиш
3.	Юксак маънавият тамойили	<p>Мустақиллик тафаккурини шакллантириш, яъни:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ўзбекистон давлатининг истиқболли ва истиқлоли ҳақида қайғуриш; - ўзининг ва ўз халқининг, Ватанининг қадру қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш; - юксак ғоялар, янги кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди ва иқтидори, бор имкониятини, керак бўлса, жонини юрт истиқболли, элига бахшида этишдир
4.	Миллий ҳавфсизликни таъминлаш тамойили	<ul style="list-style-type: none"> • Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятига кириш суръатларини тезлаштириш; • турли халқаро, давлат ва нодавлат ташкилотлари ишларида фаол иштирок этишни таъминлаш

Ўзбекистоннинг истиқлол йўли Ислом Каримовнинг бозор муносабатлариغا ўтиш юзасидан олға сурган беш тамойилига асосланади. Уларнинг моҳияти қуйидагича (15-жадвал):

Беш асосий тамойил¹

№	Асосий тамойиллар	Асосий тамойилларнинг моҳияти
1.	Иктисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги	<ul style="list-style-type: none"> • Иктисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, улар бирорта мафкурага бўйсундирилиши керак эмас. Бунинг маъноси шуки, иктисодиёт сиёсатдан устун туриши керак. • Ҳам ички, ҳам ташқи иктисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли қилиш зарур
2.	Давлат бош ислохотчи	<ul style="list-style-type: none"> • Давлат бош ислохотчи бўлиши лозим. У ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиши, жаҳолатпарастлар ва консерваторлар қаршилигини баргараф этиши шарт
3.	Қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги	<ul style="list-style-type: none"> • Қонунларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Демократик йўл билан қабул қилинган Конституция ва қонунларни ҳеч истиносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим
4.	Кучли ижтимоий сиёсат юритиш	<ul style="list-style-type: none"> • Аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш. • Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иктисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади
5.	Бозор иктисодиётига секин-аста, босқичма-босқич ўтиб бориш	<ul style="list-style-type: none"> • Бозор иктисодиётига ўтиш объектив иктисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги “инкилобий сакрашлар”сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак

Ушбу тамойиллар Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда изчиллик билан шакллантириб ва ривожлантириб боришни, унга аста-секин, босқичма-босқич, аҳолининг заиф қатламларини ҳимоя қила бориб, ижтимоий-иктисодий ва маънавий барқарорликни таъминлаш орқали бозор муносабатларига ўтишни билдиради. Айни вақтда улар кенгаш, ҳамжиҳатлик, маслаҳат билан иш юритишни, шижоат ва таваккалчилик билан ҳаракат қилишни талаб этади. Бу борада соҳибқирон Амир Темуричнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир. “Тажрибамдан қон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд бўлади. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш бўлади.”

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишни
1993, 42 б.

² А Темури тузуқлари. –Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат и

Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқлари, корхоналари ва бошқа соҳаларини бошқаришда бир қатор бошқа тамойиллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин, улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тарбиялаш ва ҳимоя қилиш тамойили;

- илмийлик тамойили;

- яккабошчилик ва бошқарувда ҳамжиҳатлилик;

- изчиллик ва барқарорлик тамойили;

- меҳнатни моддий ва маънавий рағбатлантириш тамойили;

- қатъий тежамкорлик тамойили.

- “Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузманг” деган ҳаётий тамойил.

Раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидаларини амалга ошириш учун бир қанча усуллардан фойдаланиш керак. Улар жумласига қуйидагилар киради:

• ташкилий-маъмурий ва ҳуқуқий усуллар;

• иктисодий усуллар;

• ижтимоий-руҳий усуллар;

• тарбиявий усуллар.

Ташкилий-маъмурий усуллар тўғрисида сўз юритганда, аввало, бу усулнинг моҳияти, аҳамияти, шаклларини очиб бериш, сўнгра бошқаришнинг ҳуқуқий воситалари, ҳуқуқий меъёрларини баён этиш зарур.

Ташкилий-маъмурий усуллар бошқарув усуллар тизимида алоҳида ўрин тутди ва қуйи идораларнинг юкори идораларга бўйсунушига асосланади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, бошқариш тизимидаги муносабатларни тартибга солиб туради, жамоалар орасида оқилона алоқалар таркиб топишига ёрдам беради.

Ташкилий-маъмурий усуллар ёрдамида бошқарув аппаратининг муайян тизимини тузиш; бошқарув бўғинларининг функцияларини белгилаш; кадрларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйиш; буйруқлар, фармойишлар ва қўлланмалар чиқариш ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилиш; топшириқлар ва директив кўрсатмаларни бажармаётган бўлинма ва шахсларга нисбатан маъмурий чоралар қўллаш амалга оширилади.

Бошқарувнинг иктисодий усуллари иктисодий маънафатлардан фойдаланишга асосланади. Зеро, ҳар бир муайян жамиятнинг

иктисодий муносабатлари, энг аввало, манфаатлар тарзида намоён бўлади. Манфаатлар уч хилда бўлиши мумкин:

- умумжамият манфаатлари;
- жамоа манфаатлари;
- шахсий манфаатлар.

Бу манфаатларни уйғунлаштириш муаммоси бир қатор вазифаларни ҳал этишни, ҳар бир давр шароитларига мувофиқ келадиган муносабатлар ўрнатишни талаб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қуйидаги иқтисодий усуллардан кенг фойдаланишга эътибор берилади:

- тармоқлар ва уларнинг бўлинмаларига фаолият юритишларида эркинлик ва мустақиллик беришга;
- барча соҳаларни пировард натижаларга биноан моддий рағбатлантириш, солиқ имтиёзларини беришга;
- корхона ва хўжаликлар ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг бажарилиш интизомини мустаҳкамлаш ва уларнинг ролини оширишга;
- молия-кредит муносабатларини такомиллаштиришга;
- бозор муносабатлари механизмлари: баҳо ва фойда, солиқ ва бож тўловлари, кредит ва рентабеллик, рақобат ва ҳ.к.

Бу усулда ходимларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини юзага чиқариш орқали уларнинг самарали ишлаши таъминланади. Шу мақсадда кўпинча иш ҳақи тўлаш, мукофотлар бериш, бир йўла катта маблағ билан тақдирлаш кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий усуллар бошқаришнинг барча усуллари орасида етакчи ўрин эгаллайди. Бу усулдан оқилона фойдаланиш жиддий режалар қабул қилишга, барча ресурслардан янада унумлироқ фойдаланишга, янги технологияларни жорий этишга, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва фойдани максималлаштиришга, натижада ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга кенг имкониятлар яратади.

Бошқарув тизимининг муҳим усули ҳисобланган ижтимоий-руҳий усулларнинг асосий мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдан иборат.

Саноат ишлаб чиқаришини бошқаришда ҳам бир қатор умум-фалсафий усулларни қўллаш мумкин. Саноатни бошқаришнинг сир-асрорларини илмий асосда ўрганиш, таҳлил қилиш мақсадида қуйидаги усуллардан ҳам кенг фойдаланилади:

1. Тизимли ёндашув.
2. Комплекс ёндашув.
3. Таркибий ёндашув.
4. Вазиятли ёндашув.
5. Интеграцион ёндашув.
6. Моделлаштириш бўйича ёндашув.
7. Кузатиш усули.
8. Тажриба усули.

Биринчи усулда саноат ишлаб чиқариши яхлит тизим тарзида олиб қаралади. Иккинчи усулда эса саноат бошқа соҳалар, тармоқлар билан ўзаро боғланишда ва алоқадорликда қаралади. Учинчи усулда саноат ишлаб чиқариши таркибий қисмларга, яъни тармоқлар, корхоналар, саноат инфратузилмаси ва ҳоказоларга бўлиб ўрганилади. Тўртинчи усулда саноатнинг муайян шароитдаги ички ва ташқи вазиятига қараб бошқаришнинг маъқул услуби қўлланилади. Бешинчи усулда саноат юқоридаги усулларни биргаликда қўллаш ёрдамида бошқарилади.

Моделлаштириш ва иқтисодий-математик усуллардан фойдаланиш жараёнида турли чизмалар, хомаки материаллар тайёрланади, ҳисоблаш техникаси ва компьютер технологияларининг барча имкониятлари ишга солинади.

Кузатиш усулида саноат ишлаб чиқариши тўғрисидаги маълумотларни башоратли, илмий жиҳатдан намунали уюштирилган асосда тўплаш ва интернетдан фойдаланилган тарзда йўлга қўйилади. Кузатувчининг социологик усули анкетали сўровлар, суҳбатлар, тестлар ва инфратузилмавий таҳлилларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади ва ниҳоят бошқарувнинг тажриба усулида инсоният, жамият ва турли соҳаларда тўпланган аниқ қарашлар, ижобий ёндашув, фикр-мулоҳазалар ва амалий хулосалардан кенг фойдаланилади.

4.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши

Хўжаликка раҳбарликнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқариш жараёнида инсонларга бошқарувнинг тегишли шакллари ва бошқарув идоралари ҳамда уларнинг ташкилий тузилмалари орқали таъсир этади.

Мамлакат иқтисодиёти ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг муҳим масалалари давлат иқтисодий сиёсатини белгилайдиган

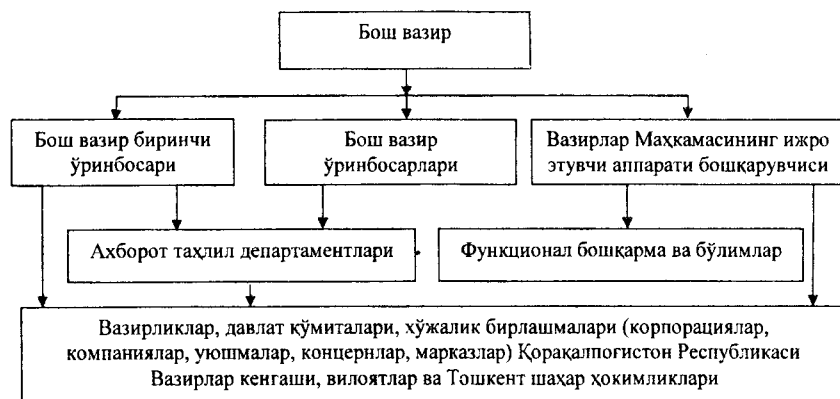
ва ҳаётга татбиқ этадиган олий идоралар (Президент девони, Олий Мажлис Сенати, Вазирлар Маҳкамаси) томонидан қараб чиқилади.

Саноатни ривожлантиришнинг қонун билан ҳал этиладиган масалалари (масалан, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг истикболи ва йиллик режалари, саноат бошқарувининг янги идораларини ташкил этиш) мамлакат давлат ҳокимияти олий идораси – Олий Мажлис Сенати томонидан муҳокама қилинади ва ҳал этилади.

Халқ хўжалигига, шу жумладан, саноатга кундалик раҳбарликни давлат ҳокимиятининг ижро этувчи ва бошқарувчи олий идораси – Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Вазирлар Маҳкамасининг таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис Сенати томонидан тасдиқланади.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, шу жумладан, саноатнинг самарали фаолиятига раҳбарликни, саноат ишлаб чиқаришга тегишли бўлган барча қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлар ва фармойишлар ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Бу маҳкаманинг таркибий тузилиши 3-расмда берилган.

3-расм. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таркибий тузилиши

Ўзбекистон саноати тасарруфида ўнлаб мустақил тармоқлар, минг-минглаб корхоналар фаолият кўрсатмоқдалар. Уларнинг ҳар бирини ривожлантириш, бир-бирлари билан ўзаро мувофиқлаш-

тириш, республика ҳудудларида жойлаштириш, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш)га бўлган талабни аниқлаш ва бошқа жуда мураккаб, кенг камровли масалаларни ўз вақтида, оқилона ҳал этиш тармоқ бошқарувини амалга оширишни тақозо этади. Шу сабабли бир қатор тармоқ идоралари ташкил этилади. Улар жумласига қуйидагилар кирди:

- вазирликлар ва давлат кўмиталари;
- концерн ва корпорациялар, уюшма ва ассоциациялар;
- холдинг ва миллий компаниялар;
- корхоналар ва бошқалар.

Вазирликлар Вазирлар Маҳкамасининг ажралмас қисми ҳисобланиб, улар Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ўзларига бўйсунувчи барча корхоналар ва ташкилотларга раҳбарлик қиладилар. Шу сабабли, вазирлик ўзига тегишли тармоқнинг хўжалик тизимида бошқаришнинг энг олий бўғинидир. У қуйидаги фаолиятлар учун жавобгар ҳисобланади:

- тармоқнинг аҳволи, уни янада тараққий эттириш;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тарбиялаш ва ҳимоялаш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳажми, сифати ва унинг рақобатбардошлиги;
- тайёрланаётган маҳсулотга бўлган ички ва ташқи талабни кондиритиш;
- ва ниҳоят, ўзига қаршли корхоналарнинг хорижий мамлакатлар билан алоқасини ташкил этиш ва кучайтириш.

Вазирликлар томонидан амалга оширилаётган бошқарув механизмининг шаклини “Ўзвирносаноат-холдинг” холдинг компанияси мисолида кўриш мумкин.

Саноатга раҳбарлик тизимида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у иқтисодиётни бошқаришнинг энг йирик илмий режали-иқтисодий идораси ҳисобланади. Бу ташкилотнинг тузилиши тўғрисида 2002 йилнинг 24 декабрида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинган. Бу фармонга мувофиқ Иқтисодиёт вазирлиги зиммасига мамлакатни ривожлантиришнинг узок муддатли стратегияси ҳамда комплекс дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, қуйидаги ҳолат муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилган чуқур ўйланган ва мутаносиб, ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ўтказиш юклатилган:

- макроиктисодий барқарорликни, иктисодиётнинг барқарор, мутаносиб ва жадал суръат билан ривожланишни таъминлаш;

- кўп укладли ва самарали фаолият кўрсатувчи иктисодиётни шакллантириш, хусусий мулкчиликнинг етакчилик ролини таъминлаш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

- бой табиий ва минерал-хомашё захираларидан, бунёд этилган ишлаб чиқариш ва фан-техника салоҳиятидан самарали ва оқилона фойдаланишга қаратилган аниқ мақсад йўлидаги тузилмавий сиёсатни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мамлакат иктисодиётининг жаҳон иктисодий тизимига кенг миқёсида интеграциялашувини таъминлаш;

- янги иш жойларини яратиш, меҳнат ресурсларини оқилона банд этиш муаммосини ҳал қилиш, аҳолининг аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг турмуш даражаси барқарор, жадал ўсишини, ижтимоий инфратузулмани ривожлантиришни таъминлаш;

- мамлакат минтақалари иктисодиётининг комплекс ривожланишини, ишлаб чиқарувчи кучларни мамлакат ҳудуди бўйича мақбул ҳамда самарали ривожлантириш ва жойлаштиришни таъминлаш.

Миллий иктисодиётни, шу жумладан, саноатни бошқаришда собиқ Фан-техника Давлат кўмитаси алоҳида аҳамият касб этади. Бу кўмита саноат ишлаб чиқариши соҳасида фан-техника сиёсатини амалга ошириб келган.

Эндиликда бу кўмита ўрнига 2002 йил 20 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Илмий тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш кенгаши тузилган. Бу кенгаш зиммасига қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш юклатилган:

- фундаментал ва амалий-илмий тадқиқотлар, технологик ишланмаларнинг устувор йўналишларини иктисодиёт ва ижтимоий соҳалар ривожланишининг стратегияси, шунингдек, мамлакат иктисодиётидаги қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли истикболли таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда белгилаш;

- мамлакат манфаатлари ва давлатимизнинг иктисодий ҳамда ижтимоий тараққиёт соҳасидаги устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда йирик илмий тадқиқот дастурлари ва технологик

лойихалар бўйича экспертизалар ташкил этиш ва экспертиза хулосаларини тасдиқлаш;

- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат устувор йўналишларига мос келувчи йирик илмий дастурлар ва технологик лойиҳаларни тасдиқлаш;

- илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмалар бўйича йиллик Давлат дастурини тасдиқлаш;

- янги инновациявий илғор ғояларни илгари сурувчи, жаҳон илм-фанидаги янги, истиқболли йўналишларни мунтазам кузатиб борувчи ҳамда мамлакат манфаатлари йўлида қўллай олишга кодир иктидорли ёш олимларни қўллаб-қувватлаш тизимини яратиш.

Саноат ишлаб чиқаришининг молиявий масалаларини ҳал этишда Молия вазирлигининг тутган ўрни ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Саноат ва унинг тармоқларига қарашли соҳаларда меҳнатни ташкил этиш, ишчи кучини тақсимлаш ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш борасида Меҳнат аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

4.4. Бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Саноат ишлаб чиқаришига оқилона раҳбарлик қилиш мамлакат халқ хўжалигининг янада тараққий этишига ва мустақамланишига ҳар доим катта таъсир кўрсатиб келди ва келгусида ҳам етарли таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам саноатни бошқариш масалалари доимо республика Президенти, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг диққат эътиборида бўлади. Натижада, саноатни бошқариш тизими миллий иқтисодиёт ва саноат олдида турган вазифаларга боғлиқ равишда муттасил ўзгариб туради.

Мустақилликка эришилгандан сўнг бошқарув тизимида жуда катта ўзгаришлар содир бўлди. Иқтисодиётга раҳбарликнинг илмий асослари, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқилди, бошқарувнинг, яъни тузилмалари, функциялари, ҳуқуқ ва бурчлари аниқланди. Лекин хали хўжаликка раҳбарлик қилиш, ишлаб чиқаришни бошқаришни янада яхшилаш борасида ўз ечимини кутаётган муаммолар кам эмас. Шунинг учун келгусида саноат ишлаб чиқаришига раҳбарлик қилишни такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

1. Бозор иқтисодийети қоидалари ва демократик тамойилларга асосланган бошқарув тизимини янада такомиллаштириш.

2. Бошқарувни амалга ошириш жараёнида иқтисодийетни мафкурадан тўла холи қилиш, иқтисоднинг сиёсатдан устуворлигини тўла таъминлаш.

3. Хўжаликка раҳбарлик қилишда давлатнинг бош ислохотчи бўлишига тўла-текис эришиш. Бозор муносабатларига ўтиш чуқурлаша борган сари давлатнинг бошқарув тизимидаги мавқеъини нодавлат ташкилотлари ва ўз-ўзини бошқариш тизимларига ўткази бориш.

4. Бошқарув жараёнларининг мустақкам ҳуқуқий асосларга қурилишини таъминлаш. Қонунларнинг барча бошқарув субъектлари ва объектлари томонидан оғишмай бажарилишига эришиш.

5. Бозор ислохотлари босқичма-босқич ва изчил равишда амалга оширилишини инobatга олган ҳолда бошқарув тизимини ҳам босқичма-босқич такомиллаштириб боришни таъминлаш.

Марказдан туриб раҳбарлик қилишда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилиши керак:

- инсон омилини максимал даражада фаоллаштириш, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини юқори даражага кўтариш, самарали ва сифатли меҳнат қилиш учун шароит ва унга ундовчи мотивларни яратиш;

- аҳолининг иш билан самарали ва оқилона банд бўлишини таъминлаш ва ижтимоий адолат тамойилини изчил амалга ошириш асосида мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини янада юксалтириш;

- энг янги, аввало илм-фан ва инновациялар асосида тараққий этадиган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни жадаллик билан ривожлантириш;

- мамлакат ишлаб чиқариш аппаратини техника ва технология жихатидан доимо янгилаб туриш, ундан оқилона фойдаланишни тўла таъминлайдиган структура ва инвестиция сиёсатини юритиш;

- республиканинг илмий салоҳиятини мустақкамлаш ва уни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш, фан-техника тараққийетининг устувор йўналишларини ва ахборот технологияларини жадалроқ ривожлантириш, хавфсиз ва экологик жихатдан тоза ишлаб чиқаришларни яратиш, иқтисодийет ривожланишини таъминлайдиган миқёсда ресурсларни тежашга эришишга қаратилган илмий-техника сиёсатини амалга ошириш;

- бозор иқтисодиётининг барча воситаларидан бекаму кўст фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришининг, жумладан, саноат ишлаб чиқаришининг барча сифат кўрсаткичларини янада яхшилашга эътиборни кучайтириш;

- барча вилоятлар ва туманлар манфаатларини акс эттирадиган ва улардан ҳар бирининг миллий иқтисодиёт комплексига қўшадиган ҳиссасини кўпайтиришга ёрдам берадиган минтақавий сиёсатни амалга ошириш;

- халқаро меҳнат тақсимотининг, интеграциянинг афзалликларидан янада самаралироқ фойдаланишга қаратилган ташқи иқтисодий сиёсатни амалга ошириш.

Марказлашган раҳбарликнинг янгича қиёфаси, “Ўзбек модели”га хос хусусияти шу билан тавсифланадики, бунда вазифалар маъмурий усуллар билан эмас, балки иқтисодий ва ижтимоий усуллар билан ҳал этилади, ишлаб чиқариш қатнашчиларининг манфаатларини бирга қўшиб олиб бориш асосида демократик йўл билан амалга оширилади.

Бошқарувнинг сифат жиҳатлари, самарадорлиги жуда кўп омилларга боғлиқ:

- давлат ва нодавлат идораларининг раҳбарларини тўғри белгилаш;

- тегишли қонунлар ва қарорлар қабул қилиниши;

- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш;

- назоратни ташкил этиш;

- идора ходимлари меҳнатининг техник жиҳатдан қуролланиши.

Буларнинг барчасини шартли бошқарувнинг технологияси деса бўлади. Айни вақтда, масаланинг бир муҳим жиҳати, яъни ходимларни бошқарув жараёнига тортиш ва уларнинг бу жараёнда манфаатдор сифатида қатнашиши алоҳида аҳамият касб этади.

Қисқача хулосалар

Йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри меҳнат, амалдаги ишлаб чиқариш у ёки бу даражада бошқарувга муҳтождир. Шу сабабли бошқарув объектив зарурат ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида намоён бўлади.

Республика саноатига раҳбарлик қилиш Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясига асосланади ва унга мувофиқ амалга оширилади. Бошқарувнинг асосий тамойиллари ва усуллари мавжуд бўлиб, улар жамият тараққиётининг турли объектларида турлича бўлиши мумкин. Уларнинг оқилона ва изчил ҳамда босқичма-босқич

амалга ошириш саноат ишлаб чиқариши тараққиётини жадаллаштиришга олиб келади.

Умуман олганда, Ўзбекистонда иқтисодийнинг сиёсатдан устунлиги, давлат бош ислохотчи экани, кучли ижтимоий сиёсат олиб борилаётгани, ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилаётгани тўғри йўл экани иқтисодий инқироз шароитида ўзининг ҳаётийлигини яна бир бор исботлади.

Саноатнинг сўнгги йиллардаги жадал ва барқарор ривожланиши Ўзбекистон танлаган тараққиёт моделининг ҳаётий ва самарали эканлигини кўрсатди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бошқарувнинг моҳияти, аҳамияти, зарурати, мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
2. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари-чи?
3. Саноат бошқарувининг ҳозирги аҳволи қандай?
4. Бошқарувнинг истиқболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш нималарни тақозо этади?
5. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш нима учун зарур?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. 42 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.
3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
4. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

5. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

8. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

9. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 6 б.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони. 2004 йил 9 январь.

11. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент: 100 савол ва жавоб. –Т.: Меҳнат, 2000. -560 б.

12. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

13. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

14. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

V боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ БАШОРАТЛАШ (ПРОГНОЗЛАШ) ВА РЕЖАЛАШТИРИШ

5.1. Башоратлаш ва режалаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари

Ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланган жамиятда башорат қилиш ва режалаштириш сингари восита бошқарув жараёнининг кенгайиши, фан-техника тараққиёти ҳамда эҳтиёжларнинг даражаси ва ҳажми жиҳатидан ортиши бошқарув инстанциялари, яъни бир-бирига итоат қиладиган ташкилотлар олдига сиёсат, иқтисодиёт ва алоҳида шахслар, оилалар, маҳаллалар, корхоналар, ҳудудий жамоалар, мамлакатлар, шунингдек, бутун инсоният учун муҳим бўлган муаммоларни кўймоқда. Тажриба шуни кўрсатадики, келажакнинг мураккаб масалаларини ҳал этиш учун одамлар жиддий фикр юритишлари ва фаол ҳаракат қилишлари даркор. Бунда исталган мақсадларни ўз вақтида англаш ва уларга эришиш чораларини белгилашнинг маъқул кўринишида кўмаклашадиган лойиҳа, концепциялар, асосий йўналишлар, айниқса зарур. Эҳтиёжларни қондириш учун маблағ қанча кам бўлса, тегишли техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий жараёнларни оқилона бошқаришда кўмаклашадиган воситалар шунчалик таъсирчан бўлиши лозим. Маълум орзумидлар билан боғлиқ бўлган бошқарув воситаларидан бири башоратлаш (прогнозлаш) ва режалаштиришдир.

Миллий иқтисодиёт ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат ишлаб чиқаришининг узоқ даврга мўлжалланган ривожини белгилаш учун бошқарувнинг энг муҳим функцияларидан бири бўлган башоратлаш (прогнозлаш) алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Шу муносабат билан бу категориянинг моҳияти ва аҳамияти, мазмуни ва турлари, усуллари ва вазифаларини яхши билиш керак.

Энг аввало, шуни қайд қилиш керакки, ижтимоий ҳаёт келажакни олдиндан кўрмасдан ва унинг истикболини башорат қилмасдан ривожланиши мумкин эмас. Шу сабабли кейинги вақтда башорат қилиш халқ хўжалиги оптимал фаолият кўрсатишининг энг зарурий шартига айланмоқда. Истикболни бошқарувнинг жуда мураккаб жараёнида башорат қилиш ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлларини олдиндан кўриш вазифасини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида башорат қилиш жамият ривожини, шу жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим соҳаси бўлган

саноат ривожининг келажакда амалга ошиши мумкин бўлган мақсадларини ва уларга эришишни таъминловчи иқтисодий ресурсларни аниқлаш, иқтисодий ва техникавий сиёсатнинг узоқ ва ўрта муддатли йўналишлари эҳтимолга яқин иқтисодий самарали вариантларини кидириб топиш учун зарур.

Башорат, яъни башорат деганда реал объектнинг келажакда бўлиши мумкин бўлган аҳоли, уни амалга оширишнинг муқобил, яъни муқобил (мумкин бўлган қарама-қарши икки ҳолдан бирини танлаб олиш зарурати) йўллари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳаза тушунилади. Қисқача қилиб айтганда, у олдиндан қилинган ҳулосадир.

Башорат қилиш деганда, келажакни кўриш, мўлжал қилиш ва олдиндан айтиб бериш жараёни тушунилади. Фақат мавжуд далиллар, маълумотлар ва аниқ рақамлар асосида воқеа ёки ҳодисанинг қандай бўлиши, ривожланиши ва оқибатини олдиндан айтиб бериш, яъни башорат қилиш мумкин.

Башорат қилишнинг бир қанча йўллари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийларига иқтисодий ва ижтимоий башорат қилиш киради. Уларни бир-биридан шартли ажратиш мумкин, чунки башорат қилишнинг мақсади ва вазифаси бир ҳодиса ёки воқеанинг ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатлари билан боғлиқ, бир медалнинг икки томонидир.

Башорат қилишнинг мақсади реал объектнинг келажакда фикран ўйланган натижасини таъминлашдан, ҳодиса ва воқеалар фикрий моделининг натижасига эришишдан иборат.

Башорат қилишнинг вазифаси эса, бу жараённинг олдида турган мақсадга эришиш учун бир қатор ишларни бажаришдан иборат.

Режалаштириш – *лойиҳа ишлаб чиқиш бўйича ахборотни ишлашга асосланган, келажакда мақсадга эришиш учун параметрларни аниқловчи тартибга солинган жараёндир.*

Миллий иқтисодиёт ва унинг соҳалари ҳамда бўлимлари иқтисодиётида режалашнинг қатор таърифлари мавжуд бўлиб, улар юқорида келтирилган таърифлардан турли даражада фарқ қилади, лекин моҳиятан унга ўхшаб кетади. Шундай таърифлардан бир нечтасини келтириш мумкин.

Режалаштириш – “келажакнинг онгли тафаккури”.

Режалаштириш (кенг маънода) – “мазмунан бўлажак воқеаларни аниқлаш бўйича қарорлар қабул қилишни тизимли тайёрлаш асосида бошқарув қарорларини шакллантиришдир”.

Режалаштириш – “олдиндан сезиб қабул қилинган қарор”, яъни режалаштириш деганда, шундай ечим тушуниладики, у (қарор қабул қилишга мувофиқ келувчи ахборот жараёни билан бир қаторда) вақт жиҳатдан конъюнктурали воқеалар юзага келишидан олдин ишлаб чиқилади.

Режалаштиришни “аслида тафаккурнинг ақлий башорати ва таъкидлар келажак фаолиятини кўзда тутадиган тафаккур жараёни сифатида”, деб таърифлаш мумкин.

Режалаштириш – келажак муаммоларини билиш ва ҳал этишнинг тизимли, услубий (методик) жараён.

Нихоят, режалаштириш – халқ хўжалигига раҳбарлик қилишнинг ўзагидир. Режалар эса, давлат иқтисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишнинг асосий қуролидир.

Режалаштиришнинг аҳамияти шундан иборатки, у иқтисодиётни ривожлантиришнинг принципал масалаларига оид давлат ва ҳукумат кўрсатмаларини иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт режалари ёрдамида аниқ топшириқларга ва амалий ишларга айлантиради. Узоқ муддатли, яъни уч йиллик, беш йиллик ва ўн йиллик режаларда давлатнинг иқтисодий стратегияси жамланган ҳолда ифодаланadi. Йиллик режада, одатда, хўжалик вазифаларини ҳал этишнинг энг самарали тактикаси назарда тутилади.

Режалаштириш фаолиятларда, яъни амалда муайян уйғунлик ва мувофиқликни таъминлайди, ишлаб чиқариш тараққиётининг устувор йўналишларини аниқлайди, рақобат, беллашув шароитида умуман, иқтисоднинг, хусусан, саноатнинг омон (соғ) қолишига имконият, қулайлик яратади. Айнан режалаштириш туфайли тармоқ идоралари маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқариш, ўз вақтида ресурслар билан таъминлаш вазифасини ҳал этадилар. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни сотиш йўллари ва усулларини аниқлайдилар. Бундан ташқари, режалаштириш ишлаб чиқариш захираларидан, рақобатнинг афзалликларидан, иқтисодиётдаги янги тенденциялар, яъни майл ва ғояларни кузатиш имкониятини яратади, фаолиятнинг нозик ва заиф томонлари таъсирини сусайтириш, бўлиши мумкин хатоларнинг олдини олиш ва хавф-хатарни камайтириш имконини беради.

Режалаштириш объектив иқтисодий қонунлардан онгли равишда фойдаланишни тақозо этади. Режали хўжалик юритиш имконияти ва заруратининг ўзи ҳар бир жамиятда халқ хўжалигини

режали ва мутаносиб ривожлантириш қонунининг амал қилишини тақозо этади. Лекин бозор иқтисодиёти шароитида нафақат режали ривожланиш қонуни, балки бир қатор бошқа қонунлар, жумладан, қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонуни, вақтни тежаш, меҳнатга қараб тақсимлаш қонунлари ҳаракатда бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида умумдавлат стратегиясининг, жумладан, умумдавлат режасининг “фалсафаси” масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Бу “фалсафа” Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муҳим соҳалари ва мақсадларини, структура ва инвестиция сиёсати, фан-техника тараққиётининг йўналишларини, илмий, маънавий ва маърифий салоҳиятини кўтариш, мамлакат муҳофаа қобилиятини сақлаб туриш вазифаларини белгилаб беради.

Бозор иқтисодиётининг барча имкониятлари эркин режа асосида амалга оширилади. Демак, режалаштириш қанчалик эркин ва мукамал бўлса, мустақилликнинг афзалликлари, истиклолнинг самараси шунчалик тўлиқроқ кўзга ташланади, шундагина жамият ўз ижтимоий-иқтисодий вазифаларини муваффақиятли ҳал этади. Ана шундагина режалаштириш халқ хўжалигининг барча соҳалари, жумладан, саноат ташкилий равишда ва тартибли ривожланишига имкон яратади.

Режалаштириш мутлақо илмий асосда тузилади ва у жамият тараққиётини, жумладан, саноат тараққиётининг амалиётини доимо умумлаштириб боришни, фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланишни талаб қилади. Саноатга режали раҳбарлик қилиш воқеаларни олдиндан кўриш, демакдир. Воқеаларни, ходисаларни, бўлажак фаолиятни олдиндан кўриш жамият иқтисодий қонунларини билиб олишга асосланади ва жамият моддий ва маънавий ҳаёти ривожининг етилган талабларига суянади.

Иқтисодий қонунларнинг моҳияти, мазмуни ва бошқа томонларини билиб олиш иқтисодий жараёнлар моҳиятини ўқиб ва уқиб олишга, тараққиётнинг илғор тенденцияларини ҳали улар куртак ҳолида бўлганидаёқ аниқлаб олишга, иқтисодий тараққиёт жараёнини илмий асосда олдиндан кўра олишга, уни мустақил, буюк давлат қуриш манфаатлари учун режа асосида йўлга солишга ёрдам беради.

Режалаштириш назариясида режалаштиришнинг турлари, босқичлари, мақсадлари, вазифалари, тизимлари деган тушунчалар мавжуд.

Режалаштиришнинг асосий турларига қуйидагилар киради:

- муносабатдор катталиклар бўйича режалаштириш;
- мувофиқлаштириш шакллари бўйича режалаштириш;
- мослашув (адаптация) шаклига кўра режалаштириш.

Режалаштириш турларини бир қатор аломатлар бўйича таснифлаш мумкин. Масалан, режалаштиришнинг биринчи энг муҳим тури бўлган муносабатдор катталиклар бўйича режалаштириш турининг аломатларига қуйидагилар киради:

- замон (вақт) кўлами (қисқа муддатли, ўртача муддатли, узок муддатли режалаштириш);
- функционал бўлим (ишлаб чиқаришни, сотишни, сақлашни, таъминотни, молияни, инвестицияни режалаштириш);
- бошқарув иерархияси (раҳбарият иерархияси);
- режалаш иерархияси (стратегик, яъни олий; тактик, яъни ўрта; оператив, яъни паст даражадаги режалаштириш).

Агар режалаштириш жараёнини бошдан-оёқ кўриб чиқилса, унда айрим босқичларни ажратиш мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

- мақсадларни ифодалаш, яъни ишлаб чиқиш;
- муаммоларни қўйиш;
- муқобил вариантларни излаш ва танлаш;
- тахмин қилиш;
- баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш.

Саноатни режалаштиришдан кўзланган олий мақсад саноат ишлаб чиқаришининг фаолияти асосида аввалдан фикран ўйланган бўлғуси натижани аниқлаш ва бу натижага эришиш учун тегишли чора-тадбирларни белгилашдан иборат. Шу сабабли режалаштириш жараёнининг биринчи босқичи мақсадларни ифодалашдан иборат.

Мақсадларни ифодалашнинг алоҳида вазифалари қуйидагилардир: мақсадларни излаш, мақсадларни аниқлаш, мақсадларни таркиб-лаш; мақсадларни амалга ошириш, мақсадларни танлаш. Ушбу назариядан келиб чиқиб, саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг асосий вазифаларини қуйидагича изохлаш мумкин:

- энг аввало, мақсадни қўйиш;
- саноат ишлаб чиқаришининг хилма-хил фаолиятини, айниқса халқ хўжалиги ва аҳоли учун зарур бўлган юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;

- зарурий моддий-техник базани шаклантириш;
- молиялаш манбаларини аниқлаш ва ижобий пировард натижага эришиш.

Мустақиллик йилларида режалаштириш соҳасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Лекин шунини айтиш керакки, халқ хўжалигининг режали, мутаносиб ривожланиш қонунияти талабларига тўла жавоб берадиган даражага эришилгани йўқ. Яқин ўтмишда режалаштиришда баъзи хатоларга йўл қўйилганини, мураккаб хўжалик муаммоларини ҳал этишга ўйламай-нетмай таваккалчилик билан қаралганлигини ҳамма яхши билади.

5.2. Башоратлаш ва режалаштириш тамойиллари ва усуллари

Башоратлаш ва режалаштириш назариясида хўжаликка раҳбарлик қилишнинг маълум фундаментал қоидалари, яъни тамойиллари масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Бозор муносабатлари шароитида бундай тамойиллар жумласига қуйидагилар қиради:

- илмийлик тамойили;
- режаларни маълум мақсадга йўналтириш тамойили;
- мутаносиблик ва баланслилик тамойили;
- комплекслик тамойили;
- узлуксизлик тамойили;
- барқарорлик тамойили;
- тармоқ ва ҳудудий ривожланишнинг уйғунлиги;
- халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари ҳамда корхоналар ривожланишининг узвий бирлигини ҳисобга олиш тамойили.

Саноат ва унинг тармоқлари, корхоналари, ташкилотлари фаолиятларини режалаштирганда юқоридаги тамойилларга тўла амал қилинса топшириқларни муваффақиятли бажариш мумкин, иқтисодий ўсиш кучаяди ва ишлаб чиқариш самарадорлиги албатта, кўтарилади. Юқорида келтирилган тамойилларни амалга ошириш учун бир қатор усуллар – баланс, мақсадли, норматив, статистик-иқтисодий, кўп вариантли, иқтисодий-математик матрица усуллари-дан фойдаланилади.

Баланс усули режалаштиришнинг бош усули ҳисобланади. Фақат баланс усулигина асосий пропорцияларни белгилаш, ресурсларнинг жамият эҳтиёжларига мувофиқлигини аниқлаш, режаларни реал ва натижали қилиш имконини яратади. Баланслардан истиқбол ва жорий режаларнинг барча бўлимларини ишлаб чиқишда фойда-

ланилади. Баланслар ишлаб чиқаришнинг кўлами ва динамикаси, унинг таркиби ва тузилмаси ҳамда самарадорлиги тўғрисидаги маълумотларни мужассамлаштиради. Уларда саноат тармоғи ва миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ўзаро муносабатларини кўриш мумкин.

Моддий балансинг тахминий чизмаси

Ресурслар	Ресурсларнинг тақсимоли
1. Режалаштириш даври бошига қолдик	1. Ишлаб чиқариш – эксплуатация истъмоли
2. Ишлаб чиқариш ҳажми	2. Капитал қурилиш эҳтиёжлари
3. Импорт	3. Бозор фондлари
4. Давлат захираларидан келиб тушуши	4. Экспорт
5. Бошқа келиб тушишлар	5. Давлат ресурсларини тўлдириш
	6. Режалаштирилаётган давр охирига маҳсулот қолдиғи
ЖАМИ	ЖАМИ

5-расм. Моддий балансинг тахминий чизмаси

Балансларнинг энг муҳимлардан бири моддий баланс бўлиб, у маҳсулотларнинг энг муҳим тўпламини қамраб олади. Балансларни ишлаб чиқиш катта билим ва илм, тажриба, ижобий ёндашувлар талаб қилувчи мураккаб ишдир.

Моддий баланслар маълум чизмалар бўйича ишлаб чиқилиб, унда, бир томондан, маҳсулот ресурслари, иккинчи томондан, унинг айрим қисмлари бўйича тақсимланиши кўрсатилади (5-расмга қаранг).

Балансларнинг яна бир энг муҳим тури меҳнат балансларидир. Бундай балансларда мавжуд меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш йўналишлари акс эттирилади. Меҳнат балансларига меҳнат ресурсларининг йиғма баланси, тармоқлар ва ҳудудлар бўйича ишчи кучи баланси ва ҳ.к.лар киритилади.

5.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими

Маълумки, миллий иқтисодиёт, жумладан, саноат иқтисодиётини ривожлантириш учун аниқ топшириқлар, яъни хўжалик вазибалари ва амалий чора-тадбирлар белгиланади. Улар режа шаклида намоён бўлади.

Режа – бу, давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатини, жамоа ва шахс ўз ишларини амалга оширишининг асосий воситаси ҳисобланади. Шу сабабли режа ва режалаштириш масаласига алоҳида эътибор берилади ва уларнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва вазибаларини чуқур билиш зарурати юзага келади.

Режа – бу, бирор иш, дастур, тадбир ва шу кабиларни амалга оширишнинг олдиндан белгиланган тартиби, лойиҳаси. Кўпинча уни топириқ деб ҳам атайдилар.

Ишлаб чиқариш режаси ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш режаси ёки ягона халқ хўжалиги комплексининг, яъни мамлакат халқ хўжалиги режаси, миллий иқтисодиёт ва унинг реал тармоғи режаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳ.к.лар режаси).

Режанинг бир қанча шакллари мавжуд:

- вақти ва муддатига қараб ҳар қандай режа соатлик, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик, бир ойлик, бир чораклик (кварталлик), бир йиллик ва бир неча йиллик бўлиши мумкин.

- режалаштиришнинг мақсади ва вазифасига қўра, режа икки турга: оператив режа ва техник-иқтисодий режага бўлинади. Бу режанинг иккинчи тури, ўз навбатида, икки шаклда, яъни жорий (тактик) режа ва истиқболли (стратегик) режа шаклларида бўлади.

“Режалаштириш” атамаси ҳақида сўз борганда шуни таъкидлаш керакки, турли илмий асарлар, дарслик ва ўқув қўлланмалари, энциклопедия ва луғатларда турлича таърифлар берилган ва улар ўзбек тилига таржима қилинган. Лекин Ўзбек Совет энциклопедиясида “режа” ва “режалаштириш” атамалари умуман келтирилмаган, унинг ўрнига “план” ва “планлаштириш” атамалари ишлатилган.

Мустақиллик, истиқлол ва улар туфайли юзага келган кескин ўзгаришлар бу категориянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини тубдан тадқиқ қилишни талаб этади. Айниқса, марказлашган режалаштиришнинг тубдан ўзгарганлиги ва тармоқлар, корхоналар катта эркинлик олганликлари муаммолари ўз ечимини топиши керак.

Бозор ва режалаштириш бир-бирини тақозо этади ва уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Бу ерда: шуни айтиш керакки, мустақилликнинг биринчи йилларида “режа” ва “режалаштириш” сўзларидан кўрқа бошлаган эдик. Буни англаган республика Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил яқунлари ва 1996 йил вазифаларига бағишланган мажлисида таажжубланиб таъкидлаган эдики, “Хорижий мамлакатларда, агар фермер фойда олишга ишонмаса, унда умуман ишга қўл урмайди. Бизда-чи? Ҳеч ким иқтисодий таҳлил билан шуғулланмайди, ҳеч ким йил бошида ҳисоб қилмайди”. Бундан кўриниб турибдики, йил бошида режалар аниқланмайди.

Режа ва режалаштириш маълум кўрсаткичлар тизими, яъни топшириқлар мажмуи тариқасида акс этирилади. Улар режанинг асосий ғояси, мақсади ва вазифаларини ифодалайди ҳамда натижаларини тавсифлайди. Кўрсаткичлар ёрдамида бир қатор функцияларни баҳолаш, ҳисоб-китоб қилиш ва топшириқларнинг мутаносиблигини таъминлаш мумкин. Режа тузиш жараёнида қўлланиладиган барча кўрсаткичларнинг белгиланиш тартиби, ишлаб чиқариш ходимларининг хўжалик фаолиятида қўлланиш миқёси ва вазифасига қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин. Белгиланиш тартабига кўра, улар тасдиқланадиган ва ҳисобланадиган кўрсаткичларга бўлинади.

Тасдиқланадиган кўрсаткичлар юқори ташкилот томонидан белгиланади ва тасдиқланади. Ҳисобланадиган кўрсаткичлар эса бошқаришнинг маълум бўғини томонидан мустақил равишда белгиланади.

Қўлланиш миқёсига биноан кўрсаткичлар умумий ва дифференциялашган турларга бўлинади. Умумий кўрсаткичлар саноат тармоғининг барча бўғинлари учун тааллуқли бўлиб, улар халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари бўйича кўрсаткичларни ўзаро таққослашни таъминлаш мақсадида белгиланади. Дифференциялашган кўрсаткичлар ҳам саноатда амалга ошириладиган кўпгина жараёнларни аниқ ифодалашга ёрдам бериб, уларни такомиллаштиришга олиб келади.

Ишлаб чиқаришнинг хўжалик фаолиятидаги вазифасига қараб, режа кўрсаткичларини миқдор ва сифат кўрсаткичларига ажратиш мумкин. Миқдор кўрсаткичлари ишлаб чиқариш ҳажми, иш хаки фонди, хомашёга бўлган эҳтиёжлардан иборат. Сифат кўрсаткичлари моддий ресурслар ва ишчи кучидан фойдаланиш даражасини ифодалайди. Сифат кўрсаткичлари, ўз навбатида, синтетик ва техник-иқтисодий кўрсаткичларга бўлинади. Синтетик кўрсаткичлар (масалан, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифати, маҳсулот бирлигининг таннархи, фойда ёки даромад) корхона фаолиятини ҳар томонлама акс эттиради.

Техник-иқтисодий кўрсаткичлар эса айрим ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодалайди. Масалан, ускуналардан фойдаланиш, маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё, ёқилғи ва электр энергияси, кўп меҳнат талаб этадиган жараёнларни механизациялаш, энг мукаммаллашган технологик жараёнларни қўллаш шулар жумласидандир.

Кўрсаткичлар режалаштириш тажрибасида энг кўп ишлатиладиган, белгиладиган ва ҳисобладиган, умумий ва хусусий, миқдорий ва сифат кўрсаткичларидан иборат бўлиши мумкин.

Натура кўрсаткичлари ишлаб чиқаришнинг моддий буюм нисбатларини, маҳсулотни тайёрловчи ва истеъмол этувчилар орасидаги алоқаларни белгилаб, маҳсулот турлари ёки иш ҳажмининг ўлчов бирликлари (дона, метр, кубометр, тонна, киловатт-соат ва ҳоказолар)да ифодаланади.

Товар-пул муносабатлари шароитида қиймат кўрсаткичлари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг ҳажмини, сарфларини ва молиявий натижаларини аниқлаш учун кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш йўлларида бири саноатни юқори суръатлар билан ривожлантиришдир. Бунга эришиш учун, даставвал, унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш керак. Бир томондан, қўлланиладиган кўрсаткичлар саноатнинг умумий тараққиётини ифода этса, иккинчидан, саноатнинг ўзидаги шарт-шароитларни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бундай кўрсаткичларга асосланиб, саноатнинг техникавий, иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлари аниқланади.

Саноат тараққиётини ифодаладиган кўрсаткичлар саноат тармоқлари корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмини натурал ўлчов бирлигида, қиймат бирлигида ифода этадиган кўрсаткичларидир. Саноат маҳсулотларининг ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган натурал бирликлар киловатт-соат, тонна, куб метр, квадрат метр, диколитр, дона ва бошқалар ҳисобланади.

Бу ўлчовларга таянган ҳолда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг миқдорини аниқлаш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда 2001 йилда 47,9 млрд. киловатт-соат электр энергияси, 7,3 млн. тонна нефть, 57,4 млрд. кубметр газ, 428,3 млн. квадрат метр газлама ва 38,2 млн. дона трикотаж кийимлари ишлаб чиқариш мўлжалланган эди.

Саноат маҳсулотларининг натурал ўлчов бирликлари орқали барча саноат тармоқлари ривожланишини солиштириб бўлмайди, чунки бир тармоқнинг маҳсулоти киловатт-соатда ўлчанса, иккинчисиники тоннада, учинчисиники куб метрда ўлчанади ва ҳ.к. Шунинг учун барча саноат тармоқларининг ишлаб чиқарадиган маҳсулотларини ва бажарадиган ишларини ҳисоблашда ягона ўлчов бирлиги

бўлиши лозим. Бу ўлчов бирлиги ҳар томонлама бўлиши керак. Бундай вазифаларни қиймат кўрсаткичлари бажаради. Қиймат кўрсаткичлари баҳолар ёрдамида саноатнинг умумий ривожланишини, ўсиш суръатлари ва унинг структурасини аниқлашга имконият яратади. Қиймат кўрсаткичларини ишлатишнинг яна бир афзал томони борки, бу ҳар хил тармоқлар иш фаолиятини бир-бирига солиштириш имкониятини беради.

Ҳозирги даврда саноат режасини тузишда қўлланиладиган қиймат кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат: яппи ички маҳсулот, товар маҳсулоти, реализация килинган маҳсулот, норматив соф маҳсулот, соф маҳсулот. Саноат тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар учта катта гуруҳга бўлинади: меҳнат буюмлари, меҳнат қуроллари ва халқ истеъмол моллари. Меҳнат буюмларига хомашё, материаллар, ёқилғи, электр энергияси ва ишлаб чиқаришда қўлланиладиган бошқа буюмлар киради. Бу буюмлар саноатни юқори суръатлар билан ва самарали ривожлантириш учун кўп миқдорда талаб қилинади.

Башоратлаш ва режалаштириш қанчалик мукамал бўлса, тараққиёт шунчалик муваффақиятли бўлади.

5.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлашни ташкил этиш

Намунали методикага кўра, саноат тармоғининг жорий ва истиқболли режаси қуйидаги қисмлардан иборат бўлиши мумкин.

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш. Бу белгиланган турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш ҳамда истеъмолчилар билан узоқ давом этадиган хўжалик алоқалари асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг экспортга мўлжалланган ҳажмини ифодалайди.

2. Фан-техника тараққиётини, жадаллаштириш ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник янгилаш ва диверсификациялаш, инновацион технологияларни жорий этиш.

3. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги. Бунда ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи, жумладан, иш вақти, асосий ва айланма маблағлар, моддий ресурслар ва капитал маблағлардан фойдаланишга доир кўрсаткичлар режалаштирилади.

4. Норма ва нормативлар. Улар режани асослаш ва ишлаб чиқариш захираларини ҳаракатга келтириш учун зарур бўлган норма

ва нормативларни яратиш ҳамда системага солиш масалаларини ўз ичига олади.

5. Капитал қурилиш бўлимида ишлаб чиқариш қувватлари ва бошқа асосий фондларни такомиллаштириш ҳамда тураржой ва бошқа қурилиш объектларини яратиш бўйича кўрсаткичлар назарда тутилади.

6. Асосий моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж. Бунда бирлашма (корхона)нинг асосий материалларга бўлган эҳтиёжи аниқланади, уларни сотиб олиш тартиби белгиланади, ички захираларни сафарбар этиш йўллари мўлжалланади.

7. Меҳнат ва иш ҳақи бўлимида меҳнат унумдорлигини ошириш мўлжалланади, ишловчиларнинг сони, иш ҳақи фондининг миқдори белгиланади, ишчиларга бўлган эҳтиёж ва кадрларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлаш кўрсаткичлари аниқланади.

8. Таннарх, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги. Бу бўлимда реализация қилинадиган маҳсулотларнинг таннархи, фойда ва рентабеллик режалаштирилади.

9. Иқтисодий рағбатлантириш фондлари. Бу ерда: барча рағбатлантириш манбалари ва улардан кенг фойдаланишнинг аниқ йўналишлари белгиланади.

10. Молия режаси. Бу бўлимда молиявий маблағлар, даромадлар, харажатлар ва ажратмалар, бюджетта тўловлар, бюджетдан олиннадиган маблағлар аниқланади.

11. Ижтимоий ривожланиш режаси. Бу ўз таркибига ходимларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларнинг билим ва илмий даражасини, ишлаб чиқариш малакасини кўтариш, жамоа аъзоларининг тураржойи, маиший ҳамда маданий шароитларини яхшилаш каби тадбирларни олади.

12. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш. Бу бўлимда табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий ва иқтисодий кирралари, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бошқа экологик тадбирлар белгиланади.

Ҳозирги пайтда гап маъмурий буйруқбозлик тизими давридаги режалаштириш тўғрисида эмас, балки бозор иқтисодиётига мос келадиган режа ва режалаштириш тўғрисида бориши керак. Гап, асосан, у ёки бу соҳа (тармоқ), корхона (фирма)нинг ўз фикри, ғоясини амалга ошириш ва шу асосда фойда (даромад) олишга йўналтирилган режали ташкил этилган тадбирлар, харажатлар тизимидан иборат бўлган бизнес-режа ҳақида бўлиши лозим.

Бизнес-режа замонавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг муҳим воситасидир. Шу сабабли унинг моҳиятини, аҳамиятини, мазмунини чуқур англаш зарур. Бу масала ҳақида сўз борганда, энг аввало, “бизнес-режа” нима учун керак? - деган савол туғилади. Бундай режа энг аввало, банкир ҳамда инвесторларга зарур. Чунки корхона ўз лойиҳасини амалга ошириш учун улардан пул маблағлари сўрайди.

Иккинчидан, бизнес-режа корхона ходимлари учун керак. Улар ўзларининг мақсад, вазифаларини, истиқболни билишлари зарур.

Учинчидан, энг асосийси ишбилармон, тадбиркор, корхона раҳбари ўз ғояларини, уларни тўғри ва реаллигини билиши керак.

Бизнес-режани тузишда раҳбарнинг шахсий иштироки жуда зарур. Шунинг учун ҳам кўпгина хорижий мамлакатлар банклари, инвесторлар ва бошқа муассасалар агар бизнес-режани бошдан оёқ четдан, консультант орқали ишлаб чиқилиб, раҳбар унга фақат имзо чеккани маълум бўлиб қолган тақдирда лойиҳага маблағ беришдан бош тортадилар. Бундай режа, одатда, талабгорсиз қолади.

Бизнес-режада қуйидаги нарсалар ёритиладиган бўлимлар бўлади:

- бизнеснинг мақсади ва асосий ғояси;
- корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотнинг ўзига хос хусусияти ва улар билан бозор эҳтиёжини қондириш;
- айрим бозор сегментларида фирманинг хулқ-атвори, стратегиясини белгилаш;
- ташкилий қоида ҳамда ишлаб чиқариш таркибий тузилишини белгилаш (аниқлаш);
- ишнинг молиявий лойиҳасини шакллантириш (шу жумладан, молиялаштириш стратегияси ва инвестициялаш бўйича таклифлар);
- фирманинг ривожланиш истиқболлари бўлимлари.

Бизнес-режани тузиб чиқиш жараёнида:

Биринчидан, ўзимиз бошлаётган ишни пухта билиш; иккинчидан, харажатларни биламиз, корхонани яхши бошқариш; учинчидан, ўз ғоямизни бошқарилувчига тез етказамиз ва молиявий фаолиятимизни режа асосида олиб боришга эришамиз.

Бизнес-режа жуда кўп бўлимлардан иборат:

1. Резюме (хулоса).
2. Корхона (фирма) ҳақидаги маълумотлар.
3. Товар (маҳсулот ёки хизмат) турлари.

4. Сотув бозори.
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш дастури.
7. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш.
8. Корхонанинг ташкилий-режа шакли.
9. Молиявий режа.
10. Лойиҳанинг рентабеллиги (фойдалилиги, самарадорлиги, натижавийлиги).

5.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Давлатнинг иқтисодий стратегиясида бошқарув ва унинг энг муҳим функцияси бўлган режалаштиришни такомиллаштириш алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у режалаштиришнинг барча даражалари ва соҳаларида қонуний жараён ҳисобланади. Бу эса жамиятда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган вазифалар билан белгиланади.

Саноат ишлаб чиқаришини башоратлаш ва режалаштиришни такомиллаштириш соҳасида, энг аввало, қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим:

1. Башоратлаш ва режалаштиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлатишга, саноатнинг илғор структурасини шакллантиришга, уни балансли ва мутаносиб ривожлантиришга, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳамда илмий ва техникавий салоҳиятдан самарали фойдаланишга таъсирини кучайтириш.

2. Фан-техника тараққиётини жадал ва узлуксиз амалга оширишни оқилона башорат қилишга эришиш.

3. Башорат қилиш билан истиқболли ва жорий режалаштириш ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш. Бу вазифаларни амалга ошириш технологияларидан кенг фойдаланиш.

4. Режа кўрсаткичлари тизимини такомиллаштириш, уларни пировард нагизлар сари йўналтиришни кучайтириш ҳамда меҳнат, моддий, молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, маҳсулотнинг сифати ва уни янгилаш миқёсларини акс эттирадиган кўрсаткичлардан кенг фойдаланиш.

Галдаги энг муҳим вазифалардан бири башоратлаш ва режалаштиришнинг илмий савияси ва даражасини оширишдир. Режалар

илмий тарзда тузиб чиқилиши, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан асослаб берилган ва тўла-текис баланслаштирилган бўлиши керак. Аниқроқ қилиб айтганда, миллий иқтисодиёт, жумладан, саноат режаларида кўзда тутилган ишлаб чиқаришни ўстириш, ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш суръатлари ва асосий мутаносибликлар оптимал бўлиши, яъни мавжуд имкониятлардан янги жамиятнинг объектив иқтисодий қонунларига мувофиқ равишда энг яхши, энг самарали фойдаланишни таъмин этиш керак.

Ҳозирги жадаллашган фан-техника тараққиёти шароитида режалаштиришнинг энг муҳим вазифаларидан бири илм ва техниканинг сўнгги ютуқларини саноат орқали тез суръатларда ўзлаштириб олишни режаларда, айниқса, истиқболли режаларда кўзда тутишдан иборат. Истиқболли режаларнинг ролини ошириш режалаштириш учун илмий ва амалий жиҳатдан асосланган нормативлар тизимини вужудга келтиришни талаб этади. Шундагина режалаштиришда таваккалчилик юз беришининг олдини олиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг натижавийлигини юқори даражага кўтариш бўйича имкониятларни ишга солиш мумкин бўлади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришни шундай башоратлаш ва режалаштириш керакки, натижада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кўпайсин, меҳнат унумдорлиги борган сари кўтарилсин, маҳсулотнинг таннархи пасайсин, тармоқлар ва корхоналар фойдаси ошиб борсин.

Хўш, бунинг учун нималар қилиш керак?

Бунинг учун, энг аввало, инвестициялардан, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланмоқ керак.

Башоратлаш ва режалаштиришни янада такомиллаштириш учун бу жараён билан шуғулланадиган идораларни истеъдодли ва иқтидорли, билимдон, обрўли, ўз ишининг кўзини биладиган кадрлар билан мустаҳкамлаш керак. Фақат шундай мутахассисларгина бу соҳада рўй бериши мумкин бўлган ўзбошимчаликлар ва субъективизмга барҳам берадилар. Башоратлаш ва режалар тузиш ишининг бир қисмигина холос. Уларнинг бажарилиши ва ошириб бажарилиши ҳар бир раҳбар ва ходимнинг ақл заковати, ташаббускорлиги ва фидокорона меҳнатига боғлиқдир. Агар жамоа ва унинг ҳар бир ходими ўз вазифасини мунтазам, бекаму кўст бажариб борса, белгиланган режалар албатта, муваффақиятли бажарилади.

Қисқача хулосалар

Саноат ишлаб чиқаришини башоратлаш ва режалаштириш бошқарув тизимининг ажралмас қисмидир. Башоратлаш ва режалаштириш ёрдамида миллий иқтисодиётнинг энг муҳим тармоғи — саноатнинг ривожланишига тааллуқли бўлган кўрсаткичлар муайян вақтга белгиланади.

Башоратлаш ва режалаштириш ўзининг тегишли тамойил ва усулларига эга ва улар иқтисодиёт назариясида алоҳида ўрин эгаллайди.

Саноат режасини тузиш энг мураккаб ишлардан бири ҳисобланади. Чунки бунда тараққиётнинг барча томонларини олдиндан кўриш, яъни башорат қилиш ҳамда бу тараққиётни таъминловчи иқтисодий ва техник салоҳиятнинг самарали вариантларини қидириб топиш керак бўлади.

Мустақиллик йилларида башоратлаш ва режалаштиришни такомиллаштириш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Лекин саноатни режали, мутаносиб ривожланишининг баъзи бир масалалари ҳали ўз ечимини тўла топгани йўқ. Шу сабабли бу соҳада илмий тадқиқот ишларини кучайтириш ва демократик, бозор иқтисодиётининг талабларига тўла жавоб берадиган башоратлаш ва режалаштириш тизимини яратиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Башоратлаш ва режалаштиришнинг тавсифи, мақсади ва вазифалари нималардан иборат?

2. Башоратлаш ва режалаштиришнинг бозор иқтисодиётига мос тамойиллари ва усулларичи?

3. Башоратлаш ва режалаштириш тизими нима? Унинг бозор муносабатларига мослиги нималарда намоён бўлади?

4. Саноат ишлаб чиқариши режасининг бўлимлари ва кўрсаткичлари.

5. Бизнес-режа нима? У қай тартибда тузилади?

6. Башоратлаш ва режалаштиришни такомиллаштиришнинг қандай йўллари бор?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. 42 б.

2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 бет.

3. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

4. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

6. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

8. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). –Т.:ТДИУ, 2004. 256 б.

9. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти (ўқув қўлланма). -Т.: ТДИУ, 2004. 208 б.

10. Махмудов Э. Пухта режа – муваффақият асоси. //Ишонч, 1996, №8.

11. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

12. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

13. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

VI боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНING ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ

6.1. Демократик бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва аҳамияти

Ривожланаётган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий стратегияси узоқ вақтга мўлжалланган фундаментал мақсадларни ўртага қўйиш билан бир қаторда, бу мақсадларга эришиш воситалари, йўллари белгиланиши ҳам ўз ичига олади. Булар орасида ишлаб чиқариш самарадорлигини тўхтовсиз ошириб бориш асосий ўринда туради. Ўзбекистон давлатининг қудратини мустаҳкамлаш, аҳолининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, келажакда эса, уларни мўл-кўл яратиш, иқтисодий ва илмий-техника соҳасида энг ривожланган давлатлар қаторидан жой олиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга бевосита боғлиқ.

Мустақилликка эришилганлиги, қудратли иқтисодий ва илмий-техник салоҳият яратилаётганлиги, иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг такомиллашаётганлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш масалаларини биринчи ўринга қўйди. Бинобарин, республика Президентининг маъруза ва нутқларида, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида ишлаб чиқаришнинг, жумладан, саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг моҳияти ва аҳамияти, долзарб муаммолари, иқтисодиётни экстенсив ва интенсив тараққиёт йўлига ўтказиш муносабати билан келиб чиқадиган устувор вазифалар чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этиб берилмоқда.

Маълумки, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда икки хил омил: миқдор ва сифат, экстенсив ва интенсив, яъни кенгайтирувчи (узайтирувчи) ва зўр берувчи, кучайтирувчи омиллар ҳаракатда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агар ишлаб чиқариш соҳаси кенгайтирилса, экстенсив суръатда кенгайган такрор ишлаб чиқариш бўлади; агар яна ҳам кўпроқ самара берадиган ишлаб чиқариш воситалари қўлланиладиган бўлса, интенсив суръатда кенгайган такрор ишлаб чиқариш юзага келади.

Ўзбекистон саноатида ана шу икки йўлдан оқилона фойдаланиш натижасида ишлаб чиқариш самарадорлиги босқичма-босқич ўсиб бормоқда. Самарадорлик энг кўп учрайдиган умумий тушунчалардан бири бўлиб, иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг хилма-хил соҳа-

ларида жуда кенг ишлатилади. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат самарадорлиги, ўқиш ва ўқитиш самарадорлиги, даволаш ва даволаниш самарадорлиги, қабул қилинган қонун ва қоидалар ҳамда ечимлар самарадорлиги ва ҳ.к.

Самарадорлик саноат ишлаб чиқариш фаолиятининг “кўзгуси” ҳисобланади. Бу “кўзгуда” ишлаб чиқаришнинг барча натижаларини кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир тармоқ, корхона, қолаверса, ҳар бир шахс ўз ишлаб чиқариш фаолиятида максимум фойда олишга интилади. Бунинг учун маълум харажатлар қилади. Ана шу фойда билан харажатлар ўртасидаги фарқ тармоқ ва корхона фаолиятининг “кўзгуси” бўлган самарадорликда кўзга ташланади. Ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлиги ишлаб чиқариш харажатларини минимум даражага келтиришдан иборат.

Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг алоҳида ўрни мавжуд. Бозор иқтисодиёти натижалиликни, фойдалиликни тақозо этади. Тартибли бозорга асосланган иқтисодиётда энг кам ресурс сарфлаб, кўп натижага эришиш зарур. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида 5 турдаги ресурслар тизими ҳаракатда бўлади: а) моддий ресурслар; б) меҳнат ресурслари; в) молиявий ресурслар; г) энергетик ресурслар; д) ахборот ресурслари. Мана шу ресурслардан оқилона фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мумкин. Бундай фаолият ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишида муҳим аҳамият касб этади. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг аниқ-равшан йўналишлари Олий Мажлис Сенати томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида кўрсатиб берилган. Улар тўғрисида шу бобнинг 3-параграфида батафсил сўз юритилган.

6.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезони ва кўрсаткичлари. Харажатларнинг умумий ва қиёсий самарадорлиги

Самарадорлик - бу, фойдалилик, натижалиликдир. Маълумки, қандайдир натижа олиш учун меҳнат қилиш, ишлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш ва маълум миқдорда харажат қилиш керак. Самарадорликни аниқлаш учун натижани шу натижага эришишга сарфланган харажатлар ёки ресурслар билан таққослаш керак. Демак, самарадорлик ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан

уларга эришиш учун сарфланган меҳнат, моддий ва молиявий ресурсларнинг ўзаро нисбатидир.

натижаси

$$C = \frac{\text{харажатлар меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар}}{\text{натижаси}}$$

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини фарқлайдилар. Самарадорликни иқтисодий ва ижтимоий турларга бўлиш шартли бўлиниш ҳисобланади. Моддий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган ва меҳнат харажатлари билан боғлиқ натижаларнинг ҳаммасини иқтисодий ва маълум маънода, ижтимоий самара деб айтиш мумкин.

Таъкидлаш керакки, иқтисодий ва ижтимоий тушунчаларнинг сунъий бўлиши ҳақида баҳслашиш мумкин. Лекин иқтисод ижтимоий ҳаётдан ташқарида бўлмагани каби, ижтимоий ҳаёт ҳам иқтисодсиз бўлмайди. Демак, уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Чунки амалга оширилган ҳар бир иш айна вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий самара келтиради.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижасини кўрсатади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш – бошқарув, янги техника ва технологияни жорий этиш, меҳнат сифатини ошириш ва ҳоказоларнинг натижаси. Иқтисодий самара – материал, меҳнат, пул ва бошқа ресурсларни тежаш туфайли эришилган миқдор. У вақтни тежаш, қурилиш муддатларини қисқартириш, меҳнат сарфини тежаш иш вақтининг беҳуда кетишини камайтириш, маблағлар айланмасини тезлаштириш, маҳсулот етиштириш ҳажмини ўстириш, ишлар сифатини яхшилаш ва бошқа натижалар билан тавсифланади.

Ижтимоий самарадорлик шахснинг ҳар томонлама камол топишига ёрдам берадиган тадбирларни амалга ошириш самарадорлигини ифодалайди. У меҳнат ва турмуш шароитлари яхшиланишида, ходимлар малакасини оширишда акс этади ва асосий озиқ-овқат, sanoat товарларининг аҳоли жон бошига истеъмол қилиниши, ижтимоий истеъмол фондларидан бериладиган нафақа ва имтиёзлар, кадрлар тайёрлаш бўйича харажатларнинг ўсиши билан тавсифланади. Ушбу самаралар ишлаб чиқаришнинг ўзида вужудга келадиганини ва бирлашиб бажарилган меҳнат туфайли ишловчилар ўртасидаги муносабатлар таърифланишини назарда тутсак, уларни ижтимоий-иқтисодий самара деб атасак бўлади.

Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти унинг мезони ва кўрсаткичлар тизимида акс этади.

Мезон масаласи иқтисодий самарадорлик назариясининг энг муҳим соҳаси ҳисобланади. Фалсафий маънода мезон – бу, асосий ўлчов, муҳим фарқли белги, асосий нуқтаи назардир. Шулар асосидагина у ёки бу соҳадаги бизнинг билимларимизнинг объектив ҳақиқатлигини, тўғрилигини ва ишончлилигини аниқлаш, ҳақиқатни англашмовчиликлардан фарқ қилиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг асосий мақсадига эришиш учун барча ресурслардан оқилона фойдаланиш, тайёрланадиган маҳсулотнинг ҳар бир бирлигига сарфланадиган харажатларни камайтириш керак. Демак, самарани ўлчаганда мезон сифатида жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлигини ошириш қабул этилади. Ишлаб чиқаришнинг умумий (мутлақ) самарадорлиги деганда, харажатлар ва ресурсларнинг айрим турлари билан солиштирилган ёки таққосланган иқтисодий самаранинг умумий миқдори тушунилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий самарадорлиги харажатлар ва ресурсларнинг айрим турларидан фойдаланиш даражасини аниқлаш ва баҳолаш учун қўлланилади ва умуман, халқ хўжалиги бўйича, тармоқлар, корхоналар, капитал қурилиш объектлари бўйича ҳисоблаб чиқилади. Бундай самарадорликни аниқлаш харажатлар ва ресурслар самарадорлиги даражасини, самарадорликнинг асосий йиғимларини акс эттирувчи дифференцияланган кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишга асосланади. Бундай кўрсаткичларга ишлаб чиқаришнинг ёки унда тайёрланадиган маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғими, капитал сиғими киради.

Меҳнат сиғими миллий даромад, соф, ялпи, товар маҳсулотнинг ёки натурал шаклда ифодаланган маҳсулот бирлигига сарфланган харажат миқдорини тавсифлайди.

Маҳсулотнинг сермеҳнатлилиги – муайян турдаги маҳсулот (масалан, битта трактор, костюм ёки кўйлак)ни ишлаб чиқаришга сарф бўлган иш вақти миқдорини ифодаловчи кўрсаткичдир.

Меҳнат сиғимининг уч тури бўлади: технологик, тўла ва халқ хўжалиги меҳнат сиғими. Меҳнат сарфини ҳисобга олиш жиҳатида қараб, у яна уч турга: режали меҳнат, норматив меҳнат ва ҳақиқий (амалдаги) меҳнат сиғимларига бўлинади.

Меҳнат сиғими бевосита сарф (асосий ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича, тўла сарф (ёрдамчи ходимлар сарф қилган меҳнат)

бўйича ҳамда умумий ижтимоий маҳсулот ёки миллий даромад қийматиغا нисбати билан белгиланади. Айрим комплекслар ва уларнинг тармоқларида, корхоналарида эса, моддий сарфлар миқдорининг қийматиغا нисбатан белгиланади:

$$M_c = \frac{M_x}{T_{mx}}$$

Кўпинча амалиётда меҳнат сифмининг бошқача маъносини билдирувчи меҳнат унумдорлиги (M_y) кўрсаткичидан фойдаланилади:

$$M_y = \frac{T_{mx}}{M_x}$$

Меҳнат унумдорлиги инсон меҳнатининг муайян вақт ичида озми-кўпми маҳсулот ишлаб чиқариш қobiliятидир.

Ишлаб чиқаришнинг материал сифими – маҳсулот (иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш) бирлигига кетадиган ва унда ифодаланадиган моддий ресурслар (хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, сотиб олиннадиган бутловчи буюмлар ва яримфабрикатлар, ёқилғи ва энергия) ялпи сарфини тавсифловчи кўрсаткичдир. У қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$M_c = \frac{M_p}{T_{mx}}$$

Ишлаб чиқаришнинг фондталаблиги маҳсулот бирлигига (натурал ёки қиймат доирасида) тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш фондларини тавсифловчи кўрсаткичдир. Фонд сифими (Φ_c) асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг самарадорлигини кўрсатади ва бу фондлар ўртача йиллик қийматининг (Φ) маҳсулот хажмига (M_x) нисбатини ифодалайди:

$$\Phi_c = \frac{\Phi}{M_x}$$

Бу миқдорнинг тескараси фонд самараси (натижаси) ёки фонд қайтими (Φ_k) деб юритилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Phi_k = \frac{M_x}{\Phi}$$

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини баҳолашда капитал кўйилмалардан фойдаланиш кўрсаткичлари ишлаб чиқариш фондларини қайта такрор ишлаб чиқаришнинг янги асосий ва айланма фондларини яратиш учун зарур бўлган жамғарма фондлари самарадорлигини тавсифлайди. Бундай кўрсаткичлардан энг муҳими капиталталаблик ёки капитал сиғими ҳисобланади. Бу кўрсаткич (K_c) капитал маблағлар (K) ёрдами билан тайёрланган маҳсулотнинг кўпайган қисмига нисбати билан ифодаланади:

$$K_c = \frac{K}{\Delta Mx}$$

Юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор табақалаштирилган (дифференцияланган) кўрсаткичлар ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш ва ташкил этишда муҳим ўрин эгаллайди, харажатлар ва ресурслар асосий турларининг қайтариб берилишини тавсифлайди. Лекин фақат бу кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ўзгаришига баҳо бериш қийин, чунки улар ўзгаришнинг характери ва динамикасини таққослай олмайди. Ундан ташқари, баъзи даврларда улар ҳар хил йўналишда ўзгарадилар. Масалан, саноатда меҳнат унумдорлиги жуда секинлик билан ошмоқда.

Иқтисодий самарадорликни режалаштириш ва таҳлил этиш нафақат харажат ва ресурслар асосий турларидан фойдаланиш даражасини таҳлил этишни, балки унинг бутунлай ўзгаришини, йиғинди (интеграл) самарадорлигини баҳолашни ҳам ўз ичига олади. Мана шу мақсадда иқтисодий самарадорликнинг умумлаштирувчи, комплекс кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади ва ишлаб чиқаришнинг оқибат-натижалари шу кўрсаткичлар ёрдамида таҳлил этилади. Бундай кўрсаткичлар турли харажатлар ва ресурсларнинг даражасини йиғилган турда, ҳар хил омилларнинг таъсирини ҳисобга олади.

Ишлаб чиқариш – техник вазифани ҳал этишнинг бирор вариантнинг ижтимоий-иқтисодий афзаллигини асослаб бериш, тақдим этилган вариантлардан энг самаралисини танлаб олиш мақсадида аниқланадиган самарадорлик қиёсий самарадорлик деб аталади. Қиёсий самарадорлик икки ва ундан ортиқ вариантни таққослаш ва шу асосда бир вариантнинг бошқа вариантлардан устунлиги ва оптималлигини аниқлаб беради.

Оптимал вариантни танлаш ҳамда уни асослаш учун кўшимча капитал маблағларнинг қопланиш муддати ёки қиёсий самарадорлик

коэффициентини ҳисоблаб чиқиш ва улар миқдорини норматив қиймати билан таққослаш керак.

Қўшимча капитал маблағларнинг ўзини қоплаш муддати (В) қўшимча капитал маблағларнинг (K_2-K_1) маҳсулот таннархини пасайтиришдан олинган тежам (T_1-T_2) га нисбати билан аниқланади:

$$B = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Бу ерда: В – қопланиш муддати (йил ҳисобиди);

K_2 ва K_1 – вариантларни жорий этиш учун керак бўлган маблағлар миқдори;

$T_1 - T_2$ – таққосланадиган вариантларнинг эксплуатация харажатлари.

Қўшимча капитал маблағларнинг сиёсий самарадорлик коэффициенти (Е) қопланиш муддатининг тескари ифодаси ҳисобланади ва таннархни пасайтиришдан олинган тежамнинг қўшимча капитал маблағлар миқдorigа нисбати билан аниқланади:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \cdot B$$

Келтирилган харажатлар, уларнинг вазифаси ва уларни ҳисоблаш усули. Келтирилган харажатлар капитал маблағларнинг иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич бўлиб, техникавий ва иқтисодий масалаларни ҳал қилиш вариантларининг энг яхшисини танлаб олишда қўлланилади. Бирон бир техникавий вазифани ҳал этишнинг, рационализаторлик ва ихтирочилик таклифлари, техникавий ва ташкиллаштиришнинг мумкин бўлган вариантларини, маҳсулот сифатини оширишнинг турли усулларини таққослаганда бошқа шартлари тенг бўлиб қолса, келтирилган харажатлар минимум бўлишини талаб қиладиган вариант энг яхшиси ҳисобланади. Бир неча вариантлардан энг яхшисини танлаб олиш учун қуйидаги келтирилган харажатлар формуласидан фойдаланиш керак:

$$C + E_n \cdot K \text{ мин} \rightarrow$$

Бу ерда: С – муайян вариант бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи;

E_n – капитал маблағлар самарадорлигининг норматив коэффициенти;

К – бирйўла солинадиган капитал маблағларнинг йиғиндиси.

Халқ хўжалигида янги техника, ихтиролар ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини белгилаш методикасида самарадорликнинг норматив коэффициенти халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун 0,15 га тенг қилиб олинган.

Келтирилган харажатларни аниқлаш эски техника ўрнига янгисини яратиш ва қўллаш натижасида ҳосил бўладиган иқтисодий самарани баҳолашга халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ёндошишни такозо этади.

Йиллик иқтисодий самара янги техника, технология ва прогрессив маҳсулот турларининг, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш ва баҳолашда қўлланиладиган муҳим кўрсаткичлардан биридир. Бу кўрсаткич киёс қилинадиган вариантлар бўйича сарфланган харажатлар тўғрисидаги маълумотлар асосида қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$Й = [(T_1 + E_n * K_1) - (T_2 + E_n * K_2)] * A_2$$

Бу ерда: Й – йиллик тежам;

T_1 – янги техника бўйича тадбирлар жорий қилингунгача бўлган маҳсулот ёки иш бирлигининг таннархи (сўм ҳисобида);

T_2 – шунинг ўзи, тадбирлар жорий қилингандан сўнг (сўм ҳисобида);

K_1 – тадбирлар жорий қилингунгача маҳсулот бирлигага сарфланган капитал маблағлар миқдори;

K_2 – шунинг ўзи, тадбирлар амалга оширилгандан сўнг;

A – янги тадбирлар амалга оширилгандан бошлаб тайёрланадиган йиллик маҳсулот ёки ишларнинг натура бирлиги.

E_n – капитал харажатларнинг нормадаги киёсий самарадорлиги коэффициенти.

У янги капитал қўйилмаларнинг минимал даражадаги иқтисодий самарадорлигини ҳамда бир сўмлик капитал қўйилма бир йилда маҳсулот таннархини неча тийинга камайтира олишни билдиреди. Масалан, саноат тармоғи учун белгиланган самарадорлик коэффициенти нормаси 0,15 бўлса, бу шу тармоқда ҳар бир сўм капитал қўйилмалар маҳсулот таннархининг пасайиши ҳисобига энг ками билан 15 тийинлик тежам, фойда бериши зарур. Самарадорлик коэффициенти “0”дан “1” га қанча тез интилса, самарадорлик шунча юқори, харажатларнинг режали қолланиш муддати эса шунча қисқа бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражаси хилма-хил, бири-бирига боғлиқ бўлган омиллар таъсирида ташкил топади ва шаклланади. Ҳар бир комплекс, тармоқ ва корхона учун унинг техник-иқтисодий хусусияти сабабли самарадорликни оширишнинг ўзига хос омиллари мавжуд.

6.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари ва йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг жуда кўп, хилма-хил омиллари ва асосий йўналишлари мавжуд. Барча омиллар уч белгига асосан гуруҳларга бўлиниши мумкин: манба бўйича, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари бўйича, омилларнинг ўрни ва амалга ошириш даражаси бўйича.

Омилларни ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш манбалари бўйича таснифлаш нималар ҳисобига ижтимоий меҳнатни тежашга эришиш мумкинлиги ёки эришилганлигини аниқлашга ёрдам беради. Шу нуқтаи назардан асосий омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин: маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғими ҳамда капитал маблағ талабликни камайтириш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва вақтни тежаш. Лекин бундай таснифлаш талабга жавоб бермайди. Бу саволларга жавоб топиш учун ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг барча омилларини ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари бўйича гуруҳлаш керак. Улар ижтимоий меҳнатни тежашга қаратилган техник, ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий чоратadbирлар комплексидан иборат. Бу йўналишлар ғоят хилма-хилдир. Энг муҳимларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш структурасини яхшилаш;
- фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва маҳсулотнинг техник-иқтисодий даражасини кўтариш, фан ва техника ютуқларини жорий этиш муддатини қисқартириш;
- ишлаб чиқаришни диверсификациялаш, ихтисослаштириш, кооперациялаш, маҳаллийлаштириш ва ҳудудий жойлаштириш даражасини ошириш;
- бошқаришнинг структурасини, молиялаш, баҳолаш ва кредитлаш ҳамда рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;

- инсон омилини кучайтириш асосида меҳнаткашларнинг ижодий фаоллигини ва ташаббусини оширишни йўлга қўйиш.

Саноат ишлаб чиқаришини эркинлаштириш тармоқда ислохотларни чуқурлаштириш, самарадорликни оширишнинг асосий йўналиши ҳисобланади. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг ҳал қилувчи йўлларида яна бири фан-техника тараққиётини жадаллаштиришдир. Техник ва технологик омил меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг камида учдан икки қисмини таъминлайди.

Маълумки, иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида техника тараққиётининг характери ва мазмуни ўз хусусиятларига эга бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида фан-техника тараққиёти ундаги микродий ўзгаришларгагина эмас, балки кўпроқ сифат ўзгаришларига қаратилади. Умуман, самарадорлик иқтисодиётдаги сифат ўзгаришлари билан боғлиқдир, бу талаб фан-техника тараққиётига ҳам тўлиқ жорий этилади.

Саноат ишлаб чиқариши ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини юқори даражага кўтаришда инсон омилининг роли беқийсдир. Инсонларнинг ташаббуси, куч-ғайрати, жонли ижодиёти ҳар қандай тараққиётнинг қудратли кучи ва энг муҳим манбаи ҳисобланади. Шу сабабли ҳам инсонни жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи деб атайдилар. У барча янгиликларни, шу жумладан, янги, илғор техника-технологияларни яратади, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этади, илмий ва амалий кашфиётлар қилади. Барча ишлаб чиқариш воситалари инсон меҳнати билан ҳаракатга келтирилади, фойдали нарсалар ҳосил қилинади. Бироқ инсон фақат асосий ишлаб чиқарувчи кучгина эмас, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳамдир. Одамлар фаолияти шу муносабатлар орқали руёбга чиқади. Бу фаолият йўналиши ва натижалари ходимнинг ўз фаолиятида қандай ўй-фикрларга, тасаввурларга, мақсадларга, ҳаётий йўл-йўриқларга, муддаоларга ва психологик эътиқодларга амал қилишига боғлиқ. Шу сабабли инсон омилининг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни таҳлил этилганда гап фақат инсон ҳақидагина эмас, балки аввало инсон яшаб, меҳнат қилаётган ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими билан белгиланувчи ижтимоий сифатлар, фаолиятни рағбатлантирувчи омиллар ва муддаолар ҳақида бориши керак.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги муҳим категория сифатида, умуман олганда, ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини, эришилган натижа билан жонли ва буюмлашган меҳнат ўртасидаги нисбатларни ўрганеди. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигининг доимий ошиб бориши объектив зарурат ҳисобланади ва миллий даромаднинг кескин кўпайишига имконият яратиб беради.

Самарадорлик умумий назариясида мезон муаммоси, яъни баҳолаш ўлчови, асосий нуқтаи назар масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлиги ўсиши самарадорликнинг мезони ҳисобланади. Иқтисодий ҳисоблаш ва таҳлил тажрибасида икки хил самарадорлик умумий (мутлақ) ва қиёсий самарадорликни фарқлайдилар. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигининг даражаси бир-бири билан боғлиқ ўзаро турли хил омиллар таъсири остида шаклланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Самарадорлик тушунчаси нимани англатади? Унинг қандай турлари бор? Мезони ва кўрсаткичлари нималардан иборат?
2. Мутлақ иқтисодий самарадорлик нима? У қайси усулда ҳисобланади?
3. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги деганда нимани тушунасиз?
4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қайси омиллар таъсир этади?
5. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш йўллари.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.
2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
3. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг

асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

4. “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. //Халқ сўзи, 2006 йил 6 январь.

5. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

8. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

9. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

VII боб. САНОАТДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

7.1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти

Ҳозирги даврнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларидан бири миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларда чуқур кескин ўзгаришлар ҳосил қилаётган фан ва техниканинг шиддатли ривожидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқиш” комиссиясининг 1997 йил 5 июнида бўлиб ўтган мажлисида шундай деган эди: “Фан – бу тараққиётни англатади. Илм-фанни ривожлантирмай Ватан келажаги тўғрисида гапириш қийин”¹.

Фан-техника тараққиёти жуда мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. У ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига олади. Шу сабабли ҳам фан-техника тараққиёти ҳаракатдаги жараён ҳисобланади.

Техника тараққиётининг асосини фан, илмий билимлар ташкил этади. Хўш, фан нима?

Фан – инсон фаолиятининг маълум соҳаси. У шундай соҳаки, воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимлар яратилади ва улар назарий нуқтаи назардан бир йўлга солинади. Фан ижтимоий фикрлаш ва билишнинг шаклларида биридир.

Фан ёки илм ўқиш, ўрганиш ва ҳаётий тажриба асосида фикрланадиган билим ва малакалар мажмуасидир. Унинг асосий вазифаси, аввало, воқеа ва ҳодисаларни, шу жумладан, техник ва технологик ҳодисаларни тасвирлаш, тушунтириш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилишдан иборат.

Энди техника ва технология нима деган саволга жавоб топиш керак.

Техника – бу, энг тор маънода меҳнат қуроли, меҳнат воситаси. Кенг маънода эса, у ишлаб чиқариш воситалари, технология усуллари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шакллариининг йиғинсидир. У ишлаб чиқариш кучларининг энг фаол элементи ҳисобланади.

Технология (юнонча “technue” – санъат, маҳорат, уддалаш ва ...logos - таълимот) – ишлаб чиқариш жараёнида тайёр маҳсулот олиш учун ишлатиладиган хомашё, материал ёки яримтайёр маҳсулотлар

¹ Каримов И.А. //Халқ сўзи, 1997 йил 6 июнь.

ҳолати, хоссаси ва шакллари ўзгартириш, уларга ишлов бериш, тайёрлаш усуллари мажмуидир.

Фан-техника тараққиёти жуда мураккаб жараён бўлиб, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олади. Фан ва техникани бир-бирдан фақат шартли ажратиш кўриш мумкин. Аслида эса улар ёнма-ён туради. Шу сабабли “Фан-техника” атамаси кўп ишлатилади.

Фан-техника тараққиётининг асосини илмий билимлар ташкил этади. Илм ва билим асосида янги техника ва технология яратилади, эскилари эса такомиллашади. Фан-техника тараққиёти меҳнат воситаларини, ишлаб чиқаришнинг энг янги хомашёси ва материалларини, ёқилғи ва энергиянинг, технологик жараённинг, бошқаришнинг, меҳнатни техник жиҳатдан қуроллантириш ва юқоридагиларнинг ҳаммасини янгидан яратишни ўз ичига олади. Ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишловчиларнинг умумий маълумотини, маҳоратини узлуксиз систематик ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳам фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазалар умумжамят миқёсида, халқ хўжалиги, унинг тармоқлари, корхона ва ташкилотлар миқёсида ҳам ҳисобга олиниши мумкин.

Фан-техника тараққиётининг вазифаси куйидагилардан иборат:

- тежамкорликни амалга ошириш (вақтни, хомашё ва материалларни, ёқилғи, электр энергияси ва ҳ.к.ларни тежаш);
- ишлаб чиқариш жараёнларини осонлаштириш, меҳнатни энгил-лаштириш;
- меҳнатнинг мазмуни ва характерини ўзгартириш;
- ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини янада юқори даражага кўтариш.

Фан ва техниканинг роли шу қадар каттаки, биронта ижтимоий-иқтисодий вазифа уларнинг ривожланиши ҳисобга олинмасдан туриб ҳал қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг асарларида, маъруза ва суҳбатларида, Олий Мажлис Сенатининг қонунларида, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида, олимларнинг илмий-амалий тадқиқотларида фан-техника тараққиётини тавсифловчи ғоят мукамал формулалар таърифлаб берилган.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, келажаги буюк давлатни қуриш, иқтисодий ўсишни изчил олиб бориш, ишлаб чиқариш тараққиётини

тезлаштиришни илм-фансиз мутлако тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, ҳамма жойда, ҳамма вақтда фан-техника тараққиёти томон олға силжимоқ керак.

Ўзбекистон Давлатининг фан-техника сиёсати давлат ва нодавлат ташкилотлари, меҳнаткашлар жамоалари иқтисодий, ижтимоий, ташкилий-тарбиявий чора-тадбирлари, ҳаракатларининг тизими бўлиб, булар фанни ривожлантириш учун, унинг ютуқларини янги техника ва технологияда мужассамлаштириш ҳамда ана шу негизда мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини сифат жиҳатидан оғишмай такомиллаштириб бориш учун қулай шароитлар яратишга қаратилган. Фан-техника сиёсатининг моҳияти ана шундан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида фан-техника сиёсати умумдавлат сиёсати сифатидагина самарали амалга оширилиши мумкин бўлиб, унинг бутун таркибий қисмлари, шунингдек, уни амалга оширишда иштирок этувчиларнинг бутун фаолияти стратегик мақсадга бўйсундирилган.

Фан-техника тараққиётининг мазмуни ва мақсадларини давлат иқтисодий сиёсатининг муштарак (умумий) вазифалари, шунингдек, бозор иқтисодиётининг у ёки бу босқичи аниқ тарихий шароитлари белгилаб беради. Фан-техника ривожини даражасининг, бу борада ҳал этиладиган вазифаларни чуқур илмий умумлаштириш асосида давлат фан-техника тараққиётининг асосий йўналишларини таърифлайди ҳамда уларни амалга ошириш учун оптимал шарт-шароитларни таъминловчи тадбирлар ишлаб чиқади.

Фан-техникани ривожлантириш ҳақида доимо ташаббус кўрсатаётган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг фан арбоблари ва муҳандис-техник ходимларнинг фаолияти туфайли мустақиллик йилларида қудратли фан-техника потенциали яратилди. Ўнлаб илмий тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлиари, юзлаб лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари тадқиқотлар олиб бормоқда-лар, янги техника ва технологияларни яратмоқдалар. Ҳозирги илмий тадқиқот институтлари энг мукамал техника билан жиҳозланган ва юксак малакали илмий кадрлар қоришмасидан иборатдир.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини юқори даражага кўтариш фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни янада изчил, янада қатъият билан талаб қилади. Айни чоғда илмий-техника ривожининг ютуқларини ишлаб чиқаришда рўёбга чиқариш механизмини такомиллаштириш ҳозирги босқичда фан-техника тараққиётини жадаллаштиришнинг ҳал қилувчи омили эканлиги давлат сиёсати-нинг энг муҳим қоидаси ҳисобланади.

7.2. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фан-техника тараққиётининг уч асосий йўналишидан фойдаланиш мумкин:

- а) анъанавий йўналиш;
- б) замонавий йўналиш;
- в) истиқболли, устувор йўналишлар.

Анъанавий йўналишга электрлаштириш, механизациялаш, қисман автоматлаштириш, кимёлаш киради.

Замонавий йўналишга электронлаштириш, комплекс механизациялаш, комплекс автоматлаштириш (роботлаштириш, компьютерлаштириш), атом энергетикасини жадал ривожлантириш, янги материалларни ишлаб чиқариш ва уларга ишлов бериш, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган технологияларни қўллаш, ундан фойдаланишда технологиянинг экологияга салбий таъсирини камайтириш, имкони бўлса бутунлай йўқотиш йўллари киради.

Афзаллик, устувор йўналишларга қуйидагилар киради:

- электронлаштириш, биотехнологияни кенг жорий этиш, иқтисодий информатикани кўпайтириб, ривожлантириб, ишлаб чиқаришни тўла ахборотлаштириш, фундаментал фанлар бўйича излашларни кучайтириш;
- янги, илғор (прогрессив) технологияларни жорий этиш;
- техника ва технология, электр энергияси ва ёқилғиларнинг, хом ашё ва материалларнинг энг янги турларини яратиш;
- мавжуд машина ва механизмларни, асбоб-ускуна ҳамда жиҳозларни модернизациялаш.

Бозор иқтисодиётига кириб бориш муносабати билан илм-фан соҳасига турли атамалар ва тушунчалар кириб келмоқда. Масалан, “Нау-хау”, инновация, лизинг, технополис, венчур, инжиниринг, тендер, нанотехнология ва ҳ.к.лар.

“Ноу-хау” техник, ташкилий-иқтисодий, тижорат билимлари ва тажрибанинг йиғиндиси бўлиб, алмашиш предмети ҳисобланади. “Ноу-хау” туридаги ахборот (информация) рақобатли ишлаб чиқаришнинг, савдонинг омили сифатида рўй бериши мумкин. “Ноу-хау”нинг энг характерли, тавсифий томони техник билимларнинг янгилигида ва аниқ, ишлаб чиқариш ва тижорат вазифаларини бажариш учун фойдалилигидадир. Уни амалга оширишда шартнома тузилади: турли чизмалар, лойиҳалар, смета (бўладиган қирим-чиқим ҳисоби), техкарталар, методикалар (бирор нарсага ўргатиш усуллари),

формулалар (шартли белгилар билан ифодаланган математик миқдорлар), техник маълумотлар ва ҳ.к. таништирилади. Экспортчи бу маълумотларни етказиб беради, импортчи эса қабул қилиб олади.

“Инновация” – атамаси “янгилик киритиш” ёки “янгиликлар” тушунчаларининг синонимидир. Янгиликни жорий этиш: биринчидан, техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодийга сарфланган маблағлар бўлса; иккинчидан, илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибасига асосланган янги техника ва технологиялар. Ихтирочиликнинг ривожланиши, бирор йўналишдаги йирик ихтиро ва кашфиётлар майдонга келиши инновациянинг муҳим омиллари ҳисобланади.

Лизинг – машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотларини узоқ муддатли ижарага олиш; узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар экспортини кредитлаш шаклларидадан бири. Лизингнинг асосан молиявий ва оддий тури мавжуд.

Молиявий лизинг – муайян муддатда ижарага берувчининг капитал харажатларини тўлиқ қоплашга етарли тўловлардан иборат бўлиб, мулк эгасига бир миқдор фойда ҳам беради.

Оддий лизинг – ижара даврида ижарага олинган мулк қисман амортизацияланади. Лизинг компанияси асбоб-ускуналар сотиб олиб, уларни ижарачи фирмага, одатда, бир йилдан 10-15 йилгача ижарага беради. Лизингда ижарачининг шартнома муддати тугагандан сўнг асбоб-ускуналарни қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиш (бу ҳолда эгалик ҳуқуқи янги соҳибга ўтади); янги келишув асосида шартнома муддатини чўзиш; моддий бойликларни лизинг компанияларига қайтариш ва бошқалар кўзда тутилиши мумкин. Томонлар лизинг шартномасида кўрсатилган давр мобайнида уни бузишга ҳақи йўқ. Лизинг компаниялари машина ва ускуналар сотиб олиш учун шахсий ва қарзга олинган маблағлардан фойдаланадилар. Давлат, одатда, уларга қарз олишлари учун имтиёзли шароитлар яратиб беради.

Венчур – кичик бизнеснинг бир тури. Унинг моҳияти илмий-муҳандислик ишлари, янги техника, технология, товар намуналарини яратиш, ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат ишhini ташкил қилиш усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, йирик фирмалар ва давлат ижара контракти буюртмаларини бажаришдан иборат. Бу ишлар билан “Венчур корхоналар”и шуғулланади. Улар таркибида тижоратда воситачи бўлган корхоналар ҳам бўлади. Венчур корхоналар техниканинг янги йўналишларида иш кўриб, фан-техника

тараққийетиға катта ҳисса кўшадилар. Улар венчур молиялаштиришда ҳам фаол қатнашадилар ва молиявий маблағ тўплаб, уни ишга соладилар.

Инжиниринг (ихтирочилик), муҳандислик маслаҳат хизматлари – тижоратчилик қоидаларига асосланган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этишни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектларини куриб, ишга тушириш юзасидан маслаҳат бериш. Бу иш билан махсус ихтисослашган инжиниринг фирмалари шуғулланади, улар мустақил фирма сифатида бир вақтнинг ўзида бир неча миқдорларга хизмат қилади. Экспорт инжиниринг фирмалари бошқа мамлакатларга хизмат кўрсатади. Улар чет элдаги илмий ғоялар ва техник ишланмалар бозорида лицензия сотади, техник янгиликларни хорижда жорий этади. Инжиниринг компаниялари даромади кўрсатилган инжиниринг хизматиға боғлиқ бўлади. Халқаро инжиниринг хизмати ишнинг техник-ташқилий ва тижорат томонлари кўрсатилган контракт шаклида расмийлаштирилади. Инжиниринг моҳияти пуллик, муайян хизматларға буюртманинг бир кўринишидир. Инжиниринг хизматлари бозори халқаро бозорнинг бир тури, инжиниринг хизматларининг давлатлараро олди-сотди қилинишидир.

Тендерлар – бозорда ёки халқаро бозорда машина ва ускуналарни харид қилиш, курилиш-монтаж ишларини бажариш, инжиниринг хизмати кўрсатиш учун танлов асосида буюртма бериш. Харидор ёки буюртмачи энг аввал конкурс эълон қилиб, ҳаммани ўз шартлари билан таништиради. Шунга асосан конкурсда иштирок этувчи фирмалар, консорциумлар ёки корхоналар ўз таклифларини – тендерларини харидор, буюртмачиға юборади. Тендерни инжиниринг фирмалари хужжатлаштиради.

Фан-техника тараққийетининг муҳим анъанавий йўналишларидан бири ишлаб чиқаришни электрлаштиришдир. Электрлаштириш деганда, электр энергиясини етарли даражада ишлаб чиқариш, уни керакли жойларға узатиш ва ундан кенг фойдаланиш жараёни тушунилади. Унинг моддий асосини электроэнергетика тармоғи ташкил этади. У электр энергияси ишлаб чиқарадиган жиҳозларни (электр станциялар), истеъмолчиларға уни етказиб берувчи жиҳозларни (подстанциялар) ва электр узаткичларни ўз ичига олади.

Электр энергияси турли станцияларда ишлаб чиқарилади:

- сув билан ишлайдиган электр станциялари (ГЭСлар);
- иссиқлик электр станциялари (ГРЭСлар);
- атом электр станциялари;

- куёш электр станциялари;
- шамол ва бошқа электр станциялари.

Экспертларнинг далолат беришларича, кейинги юз йилликнинг ўрталарида сайёрамізда энергия ишлаб чиқариш ҳозирги даражадан ўн баравар ортади. Бундай ўсишни қайта тикланмайдиган органик ёқилғи ёрдамида таъминлаш мумкин эмас. Шу сабабли энергетика муаммоси энг жиддий жаҳоншумул муаммолардан бирига айланмоқда.

Ҳозирги вақтда, жаҳон энергетикаси асосан органик ёқилғидан фойдаланишга асосланади. Умуман, энергетика балансида нефть ва газнинг улуши тахминан 50 фоизни, кўмир 35 фоизни ташкил этади ва атиги 15 фоизи атом электр станциялари, гидроэнергетика ва бошқа манбалар улушига тўғри келади. Бироқ инсоннинг энергетика истеъмоли шу қадар тез суръатда ўсмоқдаки, органик ёқилғи каби анъанавий энергетика ресурсларининг захиралари навбатдаги юз йилликдаёқ етарли бўлмай қолади. Шу сабабли инсоният олдидан янги энергия манбаларини эгаллашдек долзарб вазифа турибди. Ҳозирги пайтда куёш, атом (оғир элементларнинг бўлиниши) ва ядро энергетикаси (енгил ядроларни термоядровий синтез қилиш) ана шундай манбалар ҳисобланади. Ер сатҳига етиб келадиган куёш энергиясининг умумий миқдори инсоният эҳтиёжларини кондириш учун батамом етарлидир. Бунинг яна бир афзаллиги, анча арзонга тушади.

Олимларнинг ҳисобларига қараганда, XXI асрнинг ўрталарига бориб, бутун дунёда жон бошига электр истеъмол қилиш 3-4 баробар ортади. Буни қандай таъминлаш мумкин? Органик ёқилғини ишлаб чиқаришни камайтириш керакми ёки йўқми? Албатта, бу саволга жавоб топиш керак. Бу муаммони ҳал этиш олимлар ва мутахассислар олдига катта вазифалар қўяди.

Атом энергетикасининг афзалликлари ва касофати тўғрисида икки оғиз сўз: АЭСларнинг емирилиши жуда мураккаб вазиятни келтириб чиқаради. Авария пайтида радиоактив моддалар ажралиб чиқа бошлаши катта ҳудуднинг радиоактив зарарланишига олиб келиши мумкин. Шундай қилиб, АЭСларни барпо этиш хавфсизлик билан боғлиқ бўлган принципиал янги омилни келтириб чиқаради. Бу омил нақадар жиддий эканлигини эса Чернобиль АЭСидаги авария яққол кўрсатди. Башарти, термоядро энергетикаси мавжуд бўлганда, у барча мезонлар бўйича етакчи ўринни эгаллаган бўлар эди. Ҳали у яратилгани йўқ, шунчаки талаб, холос. Мураккаб техникавий ва технологик вазифалар ҳал этилиши лозим.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни электрлаштириш борасида жуда катта ишлар амалга оширилиши туфайли йилдан-йилга электр энергияси ишлаб чиқариш кўпаймоқда. Агар 2000 йилда 46 млрд. кВт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилган бўлса, 2009 йилда 51 млрд. кВт/соатга яқин электр энергияси ишлаб чиқарилди. Республикада олимлар ва энергетика саноати мутахассислари “Ўзбекистон электр энергетикасининг тараққиёт концепцияси”ни ишлаб чиққанлар. Бу концепцияга биноан 2010 йилда 56 млрд. кВт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Бундан ўсишнинг асосий қисми иссиқлик электр энергияси тайёрлаш ҳисобига бўлади.

Электронлаштириш деганда, ишлаб чиқариш жараёнларида электроникадан кенг фойдаланиш, яъни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ахборотни компьютерларда йиғиш, ўтказиш ва ишлаш тушунилади. Электрониканинг макро- ва микротурлари мавжуд бўлиб, улар саноат ишлаб чиқариш бошқарувида алоҳида ўрин тутади. Айниқса, лаҳзали бизнес борасида жуда кўл келади.

Автоматлаштириш – илгари одам бажарадиган, бошқариш ва назорат қилиш вазифалари асбоблар, автоматик қурилмалар зиммасига юкланадиган машинали ишлаб чиқаришни ривожлантириш жараёни. Автоматлаштириш жараёнида инсон фақат операторлик вазифасини адо этади. Саноат ишлаб чиқаришини автоматлаштиришдан мақсад – меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг барча ресурсларидан фойдаланишнинг оптимал шароитини яратиш.

Фан-техника тараққиётининг энг замонавий йўналишларидан бири ишлаб чиқаришни модернизация қилишдир.

Модернизациялаш – барча воқеа, ҳодиса ва жараёнларни, жумладан ишлаб чиқаришни замонавий талаб ва дидга мослаб ўзгартириш, яъни замонавийлаштириш ва яшартиришдир.

Кейинги 20 йил ичида Саноат ишлаб чиқаришини модернизациялаш туфайли саноат корхоналарининг бино ва иншоотлари реконструкция қилинди. Эскирган машина-механизмлар, асбоб-ускуналар, узатувчи қурилмалар, агрегат ва аппаратлар, транспорт воситалари ва бошқа асосий фондлар янгилари билан алмаштирилди. Маҳаллий ресурсларга асосланган инновацион технологиялар жорий этилди, тайёрланаётган маҳсулотларнинг номенклатураси ва ассортименти кенгайтирилди. Экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Ишлаб чиқариш

харажатларини камайтириш ва ресурсларни тежаш тизими юзага келди. Сифатни бошқариш тизими, стандартлаш ва сертификатлаш муаммолари оқилона ҳал этилди. Мустақиллик даврида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуришга бир неча триллион капитал маблағ сарфланди.

Барқарор иқтисодий ривожланишни узлуксиз таъминлаш учун ишлаб чиқаришни замонавий талаб ва дидга мослаб яшартириш учун саноат ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ишларини янада жадаллаштириш керак. Шуларни назарда тутган ҳолда Ўзбекистон ҳукумати 2009-2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш дастурини ишлаб чиққан. Бу дастурга умумий қиймати 42,5 миллиард доллардан ортиқ 300 дан зиёд лойиҳа киритилган.

Бугунги кунда компьютер ва ахборот технологиялари, телекоммуникациялар тармоқларини, маълумотлар узатишни, Интернет хизматларига кириб боришни ривожлантириш ва замонавийлаштириш республикамизда устуворлик касб этмоқда. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов томонидан 2002 йилнинг 30 майда имзоланган “Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида”ги фармон алоҳида аҳамиятга моликдир. Ушбу ҳужжатга мувофиқ, республикада компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш соҳасидаги вазифаларни мувофиқлаштирувчи кенгаш тузилган. Унинг зиммасига мазкур соҳани ривожлантиришнинг замонавий халқаро тенденциялари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясига мос келувчи устувор йўналишларини белгилаш, бу борада дастурлар, лойиҳалар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда экспертизадан ўтказилишини ташкил этиш, малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, жумладан, мутахассисларни чет элларда ўқитиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш каби муҳим вазифалар юклатилган.

Унда “... реал иқтисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, турли аҳоли қатламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳраманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш ...” белгилаб қўйилган.

Ўзининг ахборот-коммуникациялар технологиялари инфратузилмасини шакллантирган мамлакатларгина глобал иқтисодиётга

кириб бориши мумкин. Шунинг учун ҳам кўпгина мамлакатлар замонавий ишлаб чиқариш ёки ахборот-коммуникациялар технологияларини кенг қўламда қўллашга қарор қилдилар. Чунки улар кўшимча иш жойларини ташкил этиш ва ходимларни қайта тайёрлашда чет эл инвестицияларини жалб этадиган “ядро” бўлиб хизмат қилади.

Саноати ривожланган мамлакатлар ахборот-коммуникациялари бозорини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ушбу технологиялардан кенг миқёсда фойдаланиш иқтисодий ўсиш, меҳнат унумдорлиги ва сифатини юксалтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда жаҳон бозори билан кечадиган интеграция жараёнларини тез суръатларда амалга оширишга катта имконият яратиб бермоқда. Ушбу анъаналарни мамлакатимиз миллий иқтисодиётининг барча тармоқларида ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистонда ахборот-коммуникациялар бозори шаклланишининг барча ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлари мавжуд. Изчиллик билан ривожланиб бораётган ушбу тармоққа чет эл сармояларини жалб қилиш ва кўшма корхоналар очиш учун барча шарт-шароитлар етарли. Ана шу шарт-шароитлардан саноат ишлаб чиқаришида кенг фойдаланиш унинг самарадорлигини оширишга катта имкониятлар яратиб беради.

Кимёлаштириш – ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида кимё фанининг барча ютуқларидан кенг фойдаланиш, ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларига кимёвий материалларни, хомашё ва материалларни қайта ишлашнинг кимёвий усулларини жорий этишдан иборат. Кимёлаштириш ёрдами билан олдиндан белгиланган хусусиятли хомашё материалларни тайёрлаш мумкин. Масалан, бўёқ ва лаклар, синтетик каучук, синтетик тола, пластмассалар ва ҳ.к.лар.

Ўзбекистон Республикаси жуда катта фан-техника салоҳиятига эга. Бу ерда Ўзбекистон ФА ва 400 дан ортиқ илмий тадқиқот муассаси ташкилоти бўлиб, уларда фан-техника тараққиётининг фундаментал ва амалий муаммолари тадқиқ қилинади, хусусан, саноат ишлаб чиқаришига унинг илмий-техника базасини мустаҳкамлаш борасида илмий ва амалий ёрдам кўрсатилади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон саноатига хорижий мамлакатларнинг фан ва техника соҳасидаги тажрибаларини олиб келиш ҳамда уларни жорий этиш масаласига жуда катта эътибор берилмоқда. Кенг қўламда глобаллашув жараёни кечаётган бугунги кунда олимларнинг ютуқлари тижоратлашиб бормоқда ва ҳозирги пайтда

дунё бозоридаги энг қиммат маҳсулот турларидан бирига айланмоқда.

XXI асрнинг бошларида фан-техника тараққиёти жуда муҳим йўналишларини янада жадаллаштириш зарурати юзага келди. Шу сабабли Академик И.А. Каримов ўзининг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этиш йўллари ва чоралари” номли асарида бу йўналишларни белгилаб, уларга алоҳида урғу бериб шундай деди: “...ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник янгилаш ва диверсификация қилиш, инновацион технологияларни кенг жалб этиш – Ўзбекистон учун инқирозни баргараф этиш ва жаҳон бозорида янги марраларга чиқишнинг ишончли йўлидир”.

7.3. Фан-техника тараққиёти самарадорлигини баҳолаш

Янги техника ва технологияларни жорий этиш учун унинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини аниқлаш керак. Шу сабабли янги техника ва технологияларни жорий этиш асосида халқ хўжалигида, жумладан, саноат ишлаб чиқаришида юқори кўрсаткичларга эришиш учун техник чора-тадбирларнинг қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур.

Техник тадбирларнинг асосий гуруҳлари куйидагилардан иборат:

- машина ва механизмлар, жиҳозлар ва асбобларнинг янги ҳамда такомиллашган турлари ва конструкциялари;
- хомашё, материаллар, ёқилғи ва энергиянинг янги турлари;
- технологик жараёнларнинг янги ва такомиллашган турлари;
- маҳсулотнинг кимёвий ва физик хоссаларини, параметр ва ассортиментларини яхшилаш;
- технологик жараёнларни механизациялаш ва автоматлаштириш;
- жиҳозларни модернизациялаш;
- бино ва иншоотларнинг янги турларини яратиш;
- меҳнатни ташкил этиш ва бошқаришнинг янги ва такомиллашган усуллари;
- ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари.

Корхоналар, тармоқлар ва тармоқлараро комплексларда ишлаб чиқариш суръатини тезлаштириш, маҳсулот ҳажминини кўпайтириш, унинг сифатини ошириш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилигини кўтариш учун фан-техника тарққиётини жадаллаштириш керак. Бу иш маълум чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобига бўлиши мумкин. Чора-тадбирлар албатта, самарали бўлиши керак. Уни ҳисобга олмас-

дан, баҳоламасдан фан-техника бўйича тадбирлар ишлаб чиқаришга жорий этилмайди.

Фан-техника тараққиёти тадбирлари иқтисодий самарасини ҳисоблаш тартиби услубий қўлланмаларда изоҳлаб берилган. Уларга қуйидагилар киради:

- капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича Намунали (типовая) методика;

- халқ хўжалигида янги техника, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

- корхоналар ва ишлаб чиқариш бирлашмалари бошқарувининг автоматлаштирилган тизимининг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш методикаси;

- бошқарувнинг автоматлаштирилган тизими самарадорлигини аниқлаш методикаси (ГОСТ-24.702.85);

- меҳнатни илмий ташкил этиш, яъни МИТ бўйича чора-тадбирларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

- атроф-муҳитни муҳофаза этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш учун вақтинчалик методика.

Ундан ташқари, тармоқ вазирликлари, илмий текшириш институтлари, лойиха ташкилотлари, олий ўқув юртлари ҳам методик материаллар тайёрлашлари мумкин.

Техника тараққиёти, аввало, янги техникани яратиш орқали амалга оширилади ва рўй беради. Шу сабабли яратилган ва жорий этилаётган техника самарали ёки самарасизлигини билиш, демак, самарани ўлчаш ва баҳолаш керак.

Янги техника самарадорлигини ҳисоблаш қиёсий самарадорликни аниқлаш тамойилларига асосланади. Ҳозирги кунда бундай ҳисоб-китоблар халқ хўжалигида янги техникадан, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси асосида амалга оширилади.

Бу методикага биноан иқтисодий самара қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$C = (X_1 - X_2) \times A_2$$

Бу ерда: C – йиллик иқтисодий самара, сўм;

X_1 ва X_2 – янги техника ёрдами билан тайёрланган маҳсулот бирлигига сарфланган, келтирилган харажатлар ($T + E_n \times K$);

A₂ – ҳисобот йилида янги техника ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Янги техниканинг самарадорлигини ҳисоблаш ва таҳлил этишда унинг ижтимоий натижалари ва оқибатларини ҳам ҳисобга олиш керак. Улар жумласига, меҳнат шароитларини яхшилаш, хавфсизлик ва қулайликни таъминлаш, ходимларнинг билими ва илми ҳамда малакасини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон фаолияти учун энг яхши шароитлар яратиш киради.

Қисқача хулосалар

Саноатнинг илмий-техника базаси унинг илмий-техник салоҳияти ва барча меҳнат воситаларининг мажмуидир. Бу салоҳият, аввало, саноат, сўнгра, халқ хўжалигининг бошқа соҳалари ривожини таъминлайди.

Мустақиллик йилларида бу салоҳиятни юқори даражага кўтариш учун барча имкониятлар ишга солинди. Саноат ишлаб чиқаришига энг самарали илмий тадқиқотларнинг натижаларини, тажриба-конструкторлик ва технологик ишланмаларни жорий этиш йўлга қўйилди. Натижада илғор технологиялар ва инновацион ғоялар самараси йилдан йилга ошиб борди. Мамлакат саноатининг янада изчил ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун фан-техника ривожининг устувор ва энг истиқболли йўналишларидан тўла-тўқис фойдаланиш зарур.

“... корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни **янада жадаллаштириш**, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш”¹ Инқирозга қарши чоралар дастурида белгиланган комплекс чора-тадбирлар орқали ҳал этиладиган асосий вазифалардан биринчиси ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти нимада?
2. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари.
3. Фан-техника тараққиётининг йўналишлари: Ишлаб чиқа-ришни электрлаштириш ва электронлаштириш; ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, ишлаб чиқаришни кимёлаштириш, янги меҳнат буюмлари ва қуроллари, энергия ва ёқилғининг янги турларини яратиш.
4. Янги техникани ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усули нималарни кўзда тутати?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. 42 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этиш йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.

4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

5. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислоом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

8. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

9. Бекмурадов А.Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон иқтисодиётини либерал-лаштириш ва модернизациялаш йўлида. Экспресс-проспект. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 5 б.

10. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

11. <http://www.gov.uz>. – “Хукумат сайти”.

12. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

VIII боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ

8.1. Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шакллари қуйидагилардан иборат:

- концентрациялаштириш;
- маҳаллийлаштириш;
- ихтисослаштириш;
- диверсификациялаштириш;
- кооперативлаштириш;
- комбинациялаштириш.

Концентрациялаштириш – бир хил, ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни йириклаштиришдир.

Маҳаллийлаштириш – ишлаб чиқаришни маҳаллий шароитга ва замонавий талабларга мослаштиришдир.

Ихтисослаштириш – алоҳида ишлаб чиқариш участкалари, цехлар, корхоналар, тармоқларни конструктив ва технологик жиҳатдан ўхшаш бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ёки жараёнларни бажаришга мужассамлаштиришдир.

Диверсификациялаштириш – бу корхона ва тармоқларнинг фаолият соҳаларини ўзгартириш ва кенгайтириш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар турини кўпайтириш ва уларнинг хилма-хиллигини таъминлашдир.

Кооперативлаштириш – маълум турдаги маҳсулотни ҳамкорликда тайёрлаш бўйича корхоналарнинг биргаликда фаолият кўрсатишидир.

Комбинациялаштириш – турли тармоқларга мансуб бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни ёки жараёнларни бир корхона миқёсида мужассамлаштиришдир.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шакллари мустақиллик туфайли ва миллий иқтисодиётни ислоҳ этиш, эркинлаштириш муносабати билан ўз моҳияти ва мазмунини, мақсади, вазибаларини анчагина ўзгартирди. Айниқса, ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш, кичик ва ўрта корхоналарнинг пайдо бўлиши муносабати билан улар ўртасида уйғунлашув юзага келди.

Олий Мажлис Сенати томонидан қабул қилинган қонунлар ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президент асарларида ишлаб

чиқаришни ижтимоий ташкил этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Натижада улар оқилона равишда, саноат сиёсатининг барча талабларига жавоб берадиган йўсинда ривожланиб бормоқда. Бу жараёнларнинг зарурлиги ва уларни такомиллаштириш масалалари миллий иқтисодиёт тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

8.2. Концентрациялаштириш, унинг моҳияти ва аҳамияти

Ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш маҳсулот тайёрлаш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишни энг йирик корхоналарда тўплаш жараёнидир. Унинг бир неча турлари мавжуд. Улар агрегат, технологик, ташкилий хўжалик ва корхоналарни йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Агрегат шаклида ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш дастгоҳларнинг қувватини оширишдир, яъни агрегатларнинг унумдорлигини юқори даражага ҳамда маълум хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг умумий қувватида юқори унумдор агрегатлар салмоғини кўпайтиришдир. Бу жараён саноатнинг етакчи, айниқса, электр энергетикаси, металлургия, химия, ёқилғи ва қурилиш материаллари тармоқларида сезиларли.

Концентрациялаштиришга технологик жиҳатдан ўхшаш ишлаб чиқаришларнинг қувватини ошириш орқали эришиш мумкин. Масалан, металлургияда – чўян, пўлат эритиш, прокат ишлаб чиқариш, тўкимачиликда – йигириш, тўқиш, бўяш, машинасозликда – куюв, механик ишлов бериш, йигув жараёнларининг мужассамлашиши.

Корхоналарни, улар таркибидаги цех ва участкаларни йириклаштириш ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг йиллик ҳажмини кўпайтиради, маҳсулот сифатини яхшилайти, меҳнат унумдорлигини оширади.

Йирик корхоналарнинг афзалликларига қуйидагилар қиради:

- юқори унумли техника ва инновацион технологияларни қўллаш ва улардан фойдаланиш имкониятларининг кўплиги;
- ишлаб чиқариш фондларидан оқилона ва самарали фойдаланиш;
- ходимлар меҳнат унумдорлигининг юқорилиги;
- саноатга ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган энг янги фан-техника ютуқларини, ўзлаштиришга таъсир кўрсатадиган қувватли конструкторлик, технологик ва илмий тадқиқот лабораториялари, бюроларини ташкил этиш имкониятлар;

- маҳсулот бирлигига тўғри келадиган асосий ва ёрдамчи хизмат кўрсатиш харажатларининг пастлиги ва ҳ.к.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кичик бизнеснинг ўрни ва роли жуда катта аҳамиятга эга. Шу сабабли мустақиллик йилларида кичик бизнеснинг ривожланишига алоҳида эътибор берилди. Натижада унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 50,0 фоизга тенг бўлди¹. Лекин саноат соҳасидаги унинг улуши ҳали ҳам жуда паст. 2008 йилда у атиги 14 фоизга тенг бўлди. Шу сабабли республика Президенти Ислом Каримов “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” асарида яна бир бу масалага алоҳида эътибор бериб, “... кичик бизнес соҳасини аҳоли бандлигини таъминлаш ва ҳаёт даражасини оширишнинг энг муҳим омили сифатида янада жадал ривожлантириш – устувор вазифа бўлиб қолади”², – деб таъкидлайди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йилида мазкур соҳанинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 54 фоизга етказиш режалаштирилди.

8.3. Маҳаллийлаштириш, унинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни

Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш деганда, ишлаб чиқаришни маҳаллий шароитга ва замонавий талабларга мослаштириш тушунилади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган инқирозга қарши чоралар дастурида ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, озик-овқат ва бошқа истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни кенгайтиришни рағбатлантириш тадбирлари аҳамиятли ўрин тутди.

Маҳаллийлаштириш дастури ўз мазмунига кўра, республикаимиз корхоналарида замонавий талабларга жавоб берувчи, рақобатбардош ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни маҳаллий хомашё ва материаллардан ишлаб чиқариш, ва уларнинг ҳажмини ошириш, асоссиз импорт ҳажмини қисқартириш, экспортбоп маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқариш, янги иш жойларини яратиш каби мақсадларни намоён этади. Мазкур дастурнинг ривожланиш босқичлари Президентимиз ва ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган бир қатор меъёрий ҳужжатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 14 январдаги 18-сонли қарори; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 22 июндаги ПҚ-386-сонли

¹ //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 46 б.

қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 8 майдаги 93-сонли қарори; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 майдаги ПҚ-879-сонли қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 3 июлдаги 149-сонли қарори орқали белгилаб берилган.

Мамлакатимизда маҳаллийлаштириш жараёнларининг салмокли натижаларга эришишида ишлаб чиқарувчиларга берилган имтиёз ва қулайликларнинг роли бекиёсдир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 майдаги ПҚ-879-сонли қарорига кўра, бутловчи қисмлар ва деталлар, тайёр маҳсулотлар, материаллар ва хомашё турларини ишлаб чиқарувчи корхоналар 2011 йил 1 январгача:

- четдан келтириладиган технологик асбоб-ускуналар ва улар учун эҳтиёт қисмлар, шунингдек, маҳаллийлаштириладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришда технологик жараёнда фойдаланиладиган республикада ишлаб чиқарилмайдиган компонентлар учун божхона тўловлари (божхонада расмийлаштириш йиғимларидан ташқари);

- маҳаллийлаштириш лойиҳалари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича фойда солиғи, ягона солиқ тўлови (солиқ солишининг соддалаштирилган тизимини қўллайдиган субъектлар учун);

- маҳаллийлаштириладиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган асосий ишлаб чиқариш фондлари бўйича мулк солиғи тўлашдан озод қилинадилар.

Маҳаллийлаштириш жараёнларини кучайтириш ҳамда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни янада рағбатлантириш мақсадида “Маҳаллийлаштириш дастури”га лойиҳалар киритишнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолашга қўйиладиган қуйидаги ягона мезон ва талаблар мажмуи ишлаб чиқилган:

- Иқтисодиёт вазирлигининг хулосасига кўра, мамлакат санотини ривожлантиришнинг асосий устуворликларига мувофиқлик;

- маҳаллийлаштириладиган маҳсулотни ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун қувватлар ва хомашё ресурсларининг мавжудлиги;

- маҳаллийлаштириш даражаси босқичма-босқич ошириб борилган ҳолда ишлаб чиқариш бошланган пайтдан бошлаб 12 ой мобайнида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бўйича маҳаллийлаштириш даражасининг камида 30 фоизга етиши;

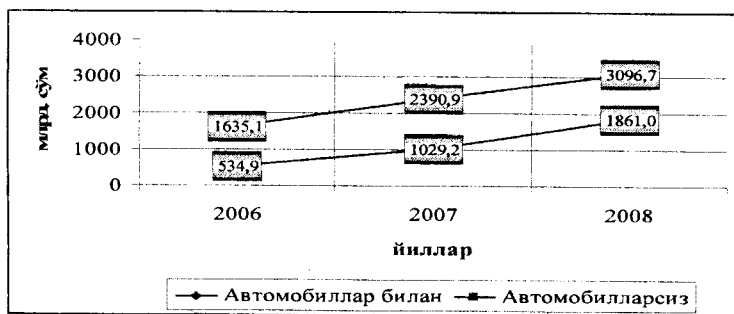
- ТИФ ТН коди бўйича пировард маҳсулот товар позицияси бошланғич хомашёга таққослаганда камида биринчи 4 белгилардан бири даражасига ўзгариши таъминланиши;

- маҳаллийлаштириладиган маҳсулотнинг сотиш нархи ана шундай импорт қилинадиган маҳсулот нархидан юқори бўлмаганда лойиҳанинг иқтисодий ўзини қоплаши (Ўзбекистонгача бўлган транспорт сарф-харажатлари, божхона ва солиқ тўловлари ҳисобга олинган ҳолда);

- Иқтисодиёт ҳамда Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирликларининг хулосаларига кўра, маҳаллийлаштириладиган маҳсулотга ички ва ташқи бозорларда барқарор талабнинг мавжудлиги;

- маҳаллийлаштириладиган маҳсулотга нисбатан халқаро стандартлар бўйича ишлаб чиқариш бошланган пайдан бошлаб 18 ой мобайнида сифатни бошқариш тизими жорий этилиши.

Белгиланган қулай шарт-шароитлар ва имтиёзлар натижасида Маҳаллийлаштириш дастури доирасидаги ишлаб чиқариш ҳажми йилдан-йилга ошиб бормоқда. 7-расмда келтирилган маълумотлардан кўринадики, мазкур кўрсаткич 2006-2008 йиллар мобайнида автомобиллар билан ҳисобланганда 1,9 марта, автомобилларсиз 3,5 марта ўсган.

7-расм. Маҳаллийлаштириш дастури доирасида ишлаб чиқариш ҳажми, млрд. сўм

Шунингдек, мамлакатимизда озиқ-овқат ва бошқа истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни кенгайтиришни рағбатлантиришга ҳам катта эътибор қаратилмоқда.

Бу масалага оид дастурларда мамлакатимиз ишлаб чиқариш корхоналари учун кенг кўламли рағбатлантириш тизими назарда

тутилган. Жумладан, улар учун 2012 йилнинг 1 январигача қуйидаги солиқ ва божхона имтиёзлари берилмоқда:

– гўшт ва сутни қайта ишлашга ихтисослашган микрофирма ва кичик корхоналар учун бўшаган маблағларни ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш ва модернизация қилишга мақсадли равишда йўналтириш шарти билан ягона солиқ тўлови ставкасини 50 фоизга қисқартириш;

– тайёр ноозиқ-овқат товарларнинг муайян турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарни фойда ва мулк солиқларидан, микрофирма ва кичик корхоналарни ягона солиқ тўловидан озод қилиш.

Президентимиз ўз асарларининг “Инқирозга қарши чоралар дастури”га бағишланган қисмини яқунлар эканлар, “Ҳеч шубҳасиз, Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда иқтисодиётимиздаги ҳар қайси субъектнинг имкон қадар кўпроқ манфаатдор бўлишини, ушбу дастур ижроси уларнинг ҳар бири учун энг муҳим ишга айланишини таъминлаш мақсадида қўшимча рағбатлантириш чораларини излаб топиш катта аҳамият касб этади”¹, деб таъкидладилар.

8.4. Ихтисослаштириш, унинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш (франц. specialisation, лот. specialis айрим, махсус) ижтимоий меҳнат тақсимотининг шакли. Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш хилма-хил маҳсулотларни, уларни ишлаб чиқаришнинг турли босқичларини бир биридан ажралиб чиқиши туфайли янгидан янги кўпгина ишлаб чиқариш соҳаларининг вужудга келиш жараёнидир.

Тарихий тараққиёт жараёнида қишлоқ хўжалиги, саноат, қурилиш ва бошқа ҳар хил ишлаб чиқаришлар мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан. Бу соҳаларнинг ўз ичида ҳам ажралиб чиқиш содир бўлиши натижасида бирон аломатига кўра бир-бирига яқин корхоналарни бирлаштирувчи ихтисослашган тармоқ вужудга келган. Алоҳида ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар бир хил ёки бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга эришганлар ҳамда махсус, ўзига хос технология жараёни ва ихтисослашган кадрлар билан ажралиб турган ва туриши мумкин.

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 36-б.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг энг биринчи ва элементар шакли саноатнинг бошланғич шакли бўлмиш ҳунармандчилик билан бирга вужудга келди. Меҳнат тақсимооти асосида ривожланаётган товар ҳўжалиги ишлаб чиқаришнинг универсаллигини емириб ташлади.

Корхоналар ихтисослашуви уларда мукамалроқ техника ва технология, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усулларини қўллашни енгиллаштирувчи турдош маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштириш жараёнидир.

Ихтисослаштириш жараёнининг тараққиёти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ўсиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан белгиланади. Ихтисослаштириш, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг жуда кенг миқёсда бирлаштирилиши ҳозир ихтисодий зарурат бўлиб қолди. Ҳозирги замон техника тараққиётининг муҳим омиллари – электронлаштириш, комплекс автоматлаштириш, янги материалларни яратиш ва жорий этиш, илғор технологияларни, жумладан, био-нанотехнологияларни вужудга келтириш ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш билан бевосита боғлиқ.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш саноат корхоналарининг ишини энг рационал, оқилона ташкил этиш ҳисобланиб, бинолардан, жиҳоз ва асбоб-ускуналардан, материаллардан бекаму кўст фойдаланишда, фан ва техниканинг энг охирги ютуқларини жорий этишда, такомиллашган маҳсус машина ва асбобларни қўллашда, меҳнат унумдорлигини оширишда, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатларини тежашда катта самара келтиради. Корхона бўлимлари ихтисослашуви айрим цехлар, участкалар, иш жойларининг айрим маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва жараёнларни бажаришга ихтисослашувида ифодаланади.

Саноатда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш жараёнининг куйидаги шакллари кенг тус олган:

- энг оддий ва кенг тарқалган шаклли буюмлар бўйича ихтисослаштириш. Унинг бундай шакли корхоналарни технологик жиҳатдан бир-бирига ўхшаш бўлган ва чекланган миқдордаги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга мослаштиришдан иборат;

- деталли ихтисослаштириш, яъни буюм ёки маҳсулотнинг бир қисмини, узел детали (масалан, мотор, редуктор, карбюратор, поршень, гильза, кузов, бункер ва ҳ.к.)ни ишлаб чиқариш;

- технологик ихтисослаштириш. Бу ихтисослаштиришнинг энг олий шакли бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг маълум операцияларини бажаришни ўзида мужассамлаштиради. Корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларининг кенгайиши ихтисослаштиришнинг доимо ривожланиши ва мукамаллашувининг зарурлигини ифодалайди. Масалан, машинасозликда буюмлар бўйича ихтисослаштириш – маълум ишлаб чиқариш тармоқлари ёки иш турлари учун машиналар ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви йўналишида ривожланмоқда. Бундай ихтисослаштириш конструкторларга айрим тармоқларда машиналарнинг ишлаш шароитларини чуқурроқ ўрганиш ҳамда мукамалроқ техника яратиш имконини кенгайтиради. Бир корхона миқёсида тугалланган ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши унга доимо хизмат қилиб, зарур қисмларни етказиб берувчи ихтисослашган корхоналар ташкил этилишини тақозо этади.

Қисмлар ёки маҳсулот бўлақларини ишлаб чиқариш бўйича корхона ва тармоқларга шарикоподшипниклар, поршень ишлаб чиқарувчи заводлар, карбюратор заводи, редуктор, асбоб-анжомлар, куйма, эхтиёт қисмлар, телевизор трансформаторлари, телевизорга футлярлар, конденсаторлар, юқори босимли насослар, диван-кроватьлар учун оёқлар ва бошқаларни ишлаб чиқариш мисол бўла олади. Масалан, шарикоподшипниклар, поршеньлар, редукторлар, моторлар ва бошқалар тайёрлайдиган турли жараёнларга ташкилий жиҳатдан бўлиниши мумкин.

8.5. Диверсификациялаш, унинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни

Диверсификация латинча “diversification” сўзидан олинган бўлиб “ўзгариш, хилма-хиллик” маъносини билдиради. Ихтисодиётни, шу жумладан саноат ишлаб чиқаришини диверсификация қилиш туфайли тармоқлар ва корхоналарнинг фаолият соҳалари ўзгаради ва тайёрланадиган маҳсулотлар тури кўпайиб боради.

Илгари тўла ихтисослашган корхоналарнинг бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳаларига кириб бориши, уларнинг фаолият соҳаларининг кенгайишини билдирарди. Диверсификация натижасида эса турли-туман товарлар ишлаб чиқарадиган, хизмат кўрсатиш ҳамда илмий тадқиқот ва ишланмалар билан банд бўлган компаниялар, бирлашма ва жамиятлар, аммо ҳамиша ҳам

технологик жиҳатдан боғланмаган кенг тармокли комплекслар вужудга келади.

Мустақилликнинг илк давридан бошлаб аста-секин товар ишлаб чиқаришда **тор ихтисосликдан** воз кечиш, корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турини (номенклатура ва ассортиментини) кўпайтириш, кўринишини ўзгартириш, янгидан янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш яъни ишлаб чиқаришни боскичма-боскич диверсификация қилиш жараёнларини амалга ошириш йўлга қўйилди.

Кейинги йилларда эса паст рентабелли ва зарар кўриб ишлайдиган корхоналарни диверсификация қилишга катта эътибор берилмоқда. Натижада улар оёққа туриб маҳаллий хомашёдан янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқармоқдалар ва ҳозирги пайтда нафақат ички бозорда, балки ташқи бозорда ҳам етакчи ўринларни эгалламоқдалар. Масалан, Қашқадарё вилоятида 77 та корхона ва объектлар инвесторларга топширилиб уларни диверсификациялаш ишлари бошлаб юборилган. Улардан бир қанчалари 2009 йил давомида катта даромад келтира бошладилар. Диверсификациялашнинг энг юқори даражаси Навоий вилоятига хосдир. Бу ҳудуд нафақат олтин, кумуш, мрамор, фосфорит, кварц, феруза ва оҳақтош каби маҳсулотлари, балки яссигулли, қаламгулли, қовурга гулли кумуш сур териси каби қорақўл терилари билан ҳам маълум ва машҳурдир. Улардан тикилган аёллар ва эркаклар либослари, турли дизайндаги тўн, нимча ва бош кийимлари ички бозорда ҳам, ташқи бозорда ҳам рақобатдош ва бозори чаққон товарлар ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг "... таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган сиёсат бизни инкирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, айтиш мумкинки, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратди"¹.

Диверсификацияни амалга оширишнинг шакллари, ҳажми ва усуллари айниқса 2005-2009 йилларда кенг авж олди ва ривожланишнинг умумий, инвестицион концепциясига айланди. Шу сабабли мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов ишлаб чиқаришни диверсификациялашни давом эттириш ва уни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш билан бирга уйғунлаштириб олиб

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 31-б.

боришни давом эттиришни Ўзбекистон шароитида жаҳон молиявий-иктисодий инкирози оқибатларини бартараф этишнинг энг муҳим устувор йўналишларидан бири эканлигини қайта-қайта таъкидламоқдалар.

“Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” номли асарда “2009 йилги иктисодий дастуримизнинг иккинчи энг муҳим устувор йўналиши – бошланган таркибий ўзгаришларни ва иктисодиётни диверсификация қилиш жараёнларини давом эттиришдир”¹, деб бу масалага алоҳида урғу берилди.

Яқин ва узоқ келажакда ҳам ишлаб чиқаришни диверсификация қилишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- корхона ва тармоқларнинг фаолият соҳаларини кенгайтириш;
- маҳсулот ва хизматлар турларини кўпайтириш;
- маҳсулот ва хизматлар сифатини такомиллаштириш;
- маҳсулот ва хизматлар бозорини кенгайтириш.

Иктисодиёт реал секторида фаолият юритаётган корхоналарни диверсификациялаш уларнинг нафакат фойда (даромад) олиш имкониятларини мустаҳкамлайди, балки Ўзбекистоннинг жаҳон бозорида янгидан-янги марраларга эришишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

8.6. Кооперативлаштириш, унинг шакл ва кўрсаткичлари

Саноатда корхоналар ихтисослашувининг ривожини ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш асосида амалга ошади. Кооперативлаштириш маълум маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизмат бажаришни биргаликда олиб бориш бўйича тармоқлар ва улар корхоналарининг давомли ишлаб чиқариш алоқалари шаклларида бири.

Кооперативлаштиришда маҳсулот етказиб бериш тартиби ишлаб чиқариш жараёнида буюртмачининг маълум ишлаб чиқариш-техникавий топширикни бажаришини ҳисобга олишини талаб этади. Кооперативлаштириш хомашё, ёқилғи ва стандартлаштирилган ярим-тайёр маҳсулотлар ҳамда буюртмаларни етказиб бериш босқичларини камраган ҳолда моддий-техника таъминотидан фарқланади.

Кооперативлаштириш мураккаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришни тезлаштириш, ишлаб чиқариш қувватларидан

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009. 39-б.

фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган муҳим вазифаларни ҳал этишга имконият яратиб беради.

Саноатнинг ривожланиш даврларида ишлаб чиқаришни кооперативлаштиришнинг бир қанча самарали шакллари вужудга келди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш;
- технологик кооперативлаштириш;
- тармоқлараро кооперативлаштириш;
- иқтисодий районлараро кооперативлаштириш.

Буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқарувчи бош корхонага турли бутловчи буюм ва деталларни етказиб берувчи корхоналарнинг фаолиятдан иборат. Масалан, деталлар бўйича кооперативлаштириш усулида ихтисослашган корхоналар бош корхонага шарикоподшипниклар, поршенлар, турли узеллар ва асбоб-ускуналарнинг қисмларини етказиб беришлари мумкин.

Технологик кооперативлаштириш бир ва бир неча корхоналар ўртасида алоҳида жараёнларларни бажариш бўйича ҳамкорликдир. Ишлаб чиқаришнинг қайси тармоққа тааллуқлилиги нуқтаи назаридан тармоқ ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперацияси вужудга келади.

Тармоқлараро кооперативлаштириш саноат тармоқларининг бир бирига хизмат кўрсатишини ифодалайди. Масалан, саноат ишлаб чиқаришининг машинасозлик тармоғи металлургия саноати билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Кооперация асосида маълум маҳсулотларни тайёрлаши, бир бирига бутловчи буюмлар етказиб бериши ва муайян ишларни бажариб бериши мумкин.

Ўзаро боғлиқ бўлган корхоналарни жойлаштириш нуқтаи назаридан иқтисодий районлар микёсида ва районлараро кооперативлаштириш кенг тус олиши мумкин. Районлараро кооперативлаштириш турли иқтисодий ҳудудларда жойлашган корхоналар ўртасидаги алоқаларни ифодалайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шаклига баҳо бериш учун унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Улар каторига қуйидагилар киради:

- ушбу корхона билан ҳамкорлик қилувчи корхоналар сони. Бунда етказиб берувчи ва буюртмачи корхоналарнинг сони алоҳида-

алоҳида ҳисоб-китоб қилинади. Масалан, автомобиль заводлари юзлаб корхона (фирма)лар билан ҳамкорлик қилсалар, станоксозлик корхоналарининг ишлаб чиқариш алоқалари атиги бир нечта корхоналар билан чегараланган бўлади;

- кооперация усулида олинаётган яримтайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмларнинг ушбу корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот таннархидаги улуши. Масалан, автомобиль таннархида ташқаридан кооперативлаштириш йўли билан олинadиган яримтайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмларнинг улуши тахминан 60-65 фоизни ташкил этади.

Ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш муаммоларини ҳал этишда 2007 йилнинг 12 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган “Тармоқлар ва тармоқлараро саноат кооперациясини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони алоҳида аҳамиятга эга.

8.7. Комбинациялаштириш, унинг шакл ва кўрсаткичлари

Саноатнинг ҳар бир тармоғида катта корхоналар бўлаверади. Лекин иккинчи томондан замонавий саноатга комбинация деган нарса хосдир. Саноатни комбинациялаштириш турли саноат тармоқларининг бир корхонада қўшилишидирки, бу тармоқлар ё хомашёни кетма-кет ишлаб берувчи тармоқлар (масалан, рудадан чўян куйиш ва чўяни пўлатга айлантириш, сўнгра, эҳтимол, пўлатдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш) ёки бири иккинчисига нисбатан ёрдамчи роль ўйновчи тармоқлар (масалан, чиқиндиларни ёки қўшимча маҳсулотни ишлаш; қадоқлаш буюмлари ишлаб чиқариш ва х.к.) бўлади.

Комбинат таркибидаги бўлимларнинг техник-иқтисодий бирлиги, ишлаб чиқариш қуввати, маҳсулот миқдори, турлари на сифати бўйича ўзаро мослиги улар ўртасидаги иқтисодий алоқадорликни ифода этади. Бўлимлар ўртасидаги иқтисодий алоқадорлик эса турли йўналишларда амалга оширилиши мумкин.

Комбинатнинг хомашё, энергетика ва транспорт манбалари бирлиги, унинг барча ишлаб чиқариш бўлимларининг умумий коммуникация (сув, буғ, газ, электр энергияси билан таъминлаш) тизимлари бирлашганлигини, умумий транспорт хўжалигидан фойдаланишини, дастлабки хомашёларни ёки ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлашини, бир-бирларини ярим фабрикат ёки чала маҳсулот билан таъминлашини кўрсатади.

Комбинациялаштириладиган корхоналарнинг худудий бирлиги ягона технологик системани ташкил этувчи бирлаштириладиган ишлаб чиқаришларнинг узвий технологик боғлиқлигидан келиб чиқади. Бу тизимда узилиш бўлмаслиги учун, комбинатнинг барча ишлаб чиқариш бўлимлари бир майдонда жойлаштирилади. Бу кимё-технологик ва термик ишлаб чиқариш жараёнлари (кимёвий, металлургия, нефтехимия, озик-овқат ва ҳ.к.) устун бўлган комбинациялаштирилган корхоналар учун айниқса муҳимдир. Комбинациялаштиришни ривожлантиришнинг асосий шарти ишлаб чиқаришни йириклаштиришдир.

Комбинациялаштириш натижасида хомашёдан, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тўлиқ фойдаланиш имконияти яратиладики, бу эса саноатнинг хомашё манбаини кенгайтиради.

Комбинациялаштириш ишлаб чиқаришда жараёнларни узлуксиз олиб бориш, уларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва натижада ишчи кучини тежаш, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий самарадор-лигини оширишга ёрдам беради. Бундай ишлаб чиқариш шароитида бир қатор қурилиш объектлари учун капитал харажатлар, маҳсулот ва хомашёни узокқа ташиш, умумзавод харажатлари қисқаради, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади, таннархи камайиб, сифати эса анча яхшиланади ва истеъмолчилар талаби тўлароқ қондирилади.

Комбинатлаштиришнинг қуйидаги шакллари ажратиш мумкин:

- хомашёни тайёр маҳсулот олгунча кетма-кет босқичларда қайта ишлаш;
- ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланишга асосланган ҳолда маҳсулот тайёрлаш;
- хомашёни ёппасига қайта ишлаш.

Хомашёни комплекс қайта ишлашга асосланган комбинатлаштириш энг ривожланган ишлаб чиқариш бўлиб жуда катта халқ ҳўжалиги аҳамиятига эгадир. Чунки бу шаклда хомашё, материаллар ва чиқиндилардан тўла-тўқис фойдаланиш мумкин бўлади. Комбинатлаштиришнинг бундай зарурлиги хомашё таркибида турли элементларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Масалан, Оҳангарон рудаларининг кўп қисми комплекс, полиметаллик тавсифга эга бўлиб, улардан баъзи бир элементларнинг қиймати мис қийматидан 9-10 баробар юқоридир. Ҳозирги замон техника ва технологияси

ёрдамида у ерда мис билан бирга олтингугурт, қалай, кўрғошин, олтин, селен, теллур ва бошқа бир қатор нодир металллар олинмоқда.

Алоҳида комбинатнинг ривожланиш даражаси ўша комбинат қамраб олган тармоқлар ва ишлаб чиқариш поғоналари сони билан тавсифланади. Шу сабабли одатда тўла-тўқис ва тўла бўлмаган комбинатларни фарқлайдилар. Масалан, тўла-тўқис тўқимачилик комбинати барча босқичлар (йигириш, тўқиш ва пардозлаш)ни қамраб олади. Тўла бўлмаган тўқимачилик комбинати эса ўз ичига бир ёки икки босқични олади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш жуда юқори даражага кўтарилган. У, айниқса металлургия, кимё ва озик-овқат саноатида кенг тарқалган. Республикада бу тармоқларга тааллуқли жуда йирик, дунё миқёсида тан олинган комбинатлар фаолият кўрсатмоқда. Улар жумласига Навоий кон-металлургия комбинати, Олмалиқ кон-металлургия комбинати, Ўзбекистон металлургия комбинати, Чирчик электр-кимё комбинати, Тошкент ёғ-мой комбинати ва бошқаларни киритиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришни концентрациялаш ишлаб чиқаришнинг тобора йирик корхоналарда жамланиш жараёнидир. Ўзбекистонда бу жараён йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Кучли ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитда кичик корхоналарнинг улушини юксалтириш муҳим аҳамиятга эга. Катта ва кичик корхоналар фаолиятини бирга олиб бориш тараққиётнинг кўпгина иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини тўғри ечиш имкониятини яратди.

Саноат ишлаб чиқаришини маҳаллийлаштириш айрим импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар, бутловчи қисмлар ва материалларни ўзимизда кўплаб ишлаб чиқариш имкониятини яратиб берди. Саноатнинг ихтисослашуви муайян маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ўзига хос ишлаб чиқариш аппарати, технологик жараён ва ихтисослашган кадрлар билан тавсифланувчи тармоқ ва ишлаб чиқаришларнинг юзага келишини таъминлади.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш туфайли импорт ўрнини босувчи хилма-хил рақобатбардош маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқаришга эришилди.

Республикамизда муайян бир маҳсулотни ҳамкорликда ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқалари йилдан-йилга мустаҳкамланиб бормоқда. Мустакиллик йилларида хомашёни

кайта ишловчи кетма-кет боскичлардан иборат ёки ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган турли саноат тармоқларининг бир корхонада бирлашиши юқори даражада амалга оширилди ва натижада жуда катта салоҳиятга эга бўлган комбинатлар фаолият кўрсата бошлади.

Ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг барча шаклларини такомиллаштириш республика саноатининг салоҳиятини жуда юқори даражага кўтарди ва унинг ташқи ва ички бозордаги мавқени мустахкамлади. Ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш муаммоларини хал этишда 2007 йилнинг ноябрь ойида матбуотда эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тармоқ ичида ва тармоқлараро саноат кооперациясини янада кучайтириш чоралари тўғрисида”ги фармони алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Мустақиллик йилларида амалга оширилган таркибий ўзгаришлар ва саноат соҳасида юқори даражадаги ўсишга эришилди. Саноат ялпи ишлаб чиқаришини ташкил этиш шакллари – концентрациялаш, маҳаллийлаштириш, ихтисослаштириш, диверсификациялаш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштиришни такомиллаштириш туфайли саноат салоҳиятини янада юқори даражага кўтариш имконияти яратилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат ишлаб чиқаришини ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари нималардан иборат?
2. Ишлаб чиқариш концентрациясининг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари нималардан иборат?
3. Маҳаллийлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
4. Саноатда ихтисослашув ва кооперация. Уларнинг мазмуни, кўрсаткичлари ва самарадорлиги.
5. Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва корхоналарда хилма-хил маҳсулотларни тайёрлаш муаммолари.
6. Ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш ва унинг аҳамияти. Ўзбекистондаги қандай йирик комбинатларни биласиз?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Йирик sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidaги ishlab chiqarish va xizmatlar ўrtasida kooperatsiyani kengaytirishni ragbatlantirish chora-tadbirlari tўg‘risida”ги фармони. //Халқ сўзи, 2006 йил 6 январь.

4. Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

5. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлака-тимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

6. Каримов И.А. Ўзбекистон халқига янги йил табриги. //Халқ сўзи, 2009 йил 1 январь.

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

8. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

9. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

10. Ходиев Б.Ю., Бекмуратов А.Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари” номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. - 120 б.

11. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

12. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

13. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

IX боб. САНОАТДА КАДРЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

9.1. Кадрлар сиёсати ва унинг саноат тараққиётидаги роли

Саноат тараққиётининг муаммолари умумий мажмуида уни ходимлар билан таъминлаш масаласи, уларнинг манбалари, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш шаклларини ҳамда улардан оқилона фойдаланиш масалаларини аниқлаш алоҳида ўрин эгаллайди. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида саноат корхона (фирма)ларини кадрлар (ходимлар) билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ходимлар (кадрлар) ўзларининг билими ва илми, меҳнат малакаси, ишлаб чиқариш тажрибаси ва маънавияти билан ишлаб чиқариш кучларининг муҳим унсури ҳисобланади. Улар фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, меҳнат унумдорлигини, маҳсулот сифатини ошириш, таннархини пасайтириш, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлайдилар. Шу сабабли, “Ҳамма ишларни кадрлар ҳал қилади”, деган машҳур қоида ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ. Аксинча, у республика Президентининг асарлари, маърузалари ва суҳбатларида қайта-қайта тилга олинмоқда. “Қандай вазифаларни биз ўз олдимизга қўймайлик, қандайдир муаммоларни ечиш керак бўлмасин”, – деган эди И. Каримов – оқибат натижада уларнинг барчаси кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалади»¹.

Саноат ишлаб чиқаришида нафақат меҳнат қуроллари ва меҳнат буюмлари (ишлаб чиқариш воситалари), балки кадрлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Айнан кадрлар ишлаб чиқаришни бошқарадилар, жорий ва истиқболга тегишли режалаштиришни ва башорат қилишни амалга оширадилар, ишлаб чиқариш воситалари ва молиявий ресурсларни ҳаракатга келтирадилар. Кадрларнинг билими, илми, касбий маҳорати қанчалик юқори бўлса, саноат фаолиятининг ишлаб чиқариш – иқтисодий параметрлари шунчалик юксак бўлади. Демак, саноат ишлаб чиқаришининг аҳволи, ҳолати, ривожининг унинг кадрлар потенциали билан белгиланади.

Шу ерда “потенциал” атамасининг маъносини тушунтириб ўтиш керак, чунки бу тушунча бозор иқтисодиёти шароитида жуда кўп ишлатилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “потенциал” сўзи

¹Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-том. – Т.: Ўзбекистон, 1999, 381 -б.

лотинча “potentia” сўзидан олинганлиги ва имконият, куч-қудрат, яширин имкониятлар маъноларини билдириши таъкидланган. Одатда бу атамада мавжуд бўлган ва сафарбар этилиши, ҳаракатга келтирилиши, маълум мақсадларга эришиш учун фойдаланилиши мумкин бўлган воситалар, захиралар ва манбалар ҳам изоҳланиши мумкин.

Кадрлар потенциали меҳнат захираси ёки имкониятидир. У жамият меҳнат потенциалининг таркибий қисми ҳисобланади. Унда меҳнат ресурсларининг умумий сони ва таркиби, маълумот даражаси, профессионал кўникмаси ва ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида меҳнат килиш қобилияти акс этади.

Саноат ишлаб чиқаришининг муваффақияти пировард натижада раҳбар кадрларнинг етукчилигига, билим ва илмининг даражасига, иш малакаси ҳамда ташкилотчилик қобилиятига, уларни тўғри танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашга боғлиқдир.

Давлат кадрлар сиёсатини жамият ҳаётининг барча томонларига раҳбарлик савиясини ошириш билан, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида жамоа ташкилотларининг раҳбарлик ролини кучайтириш билан бевосита боғлайди. Давлат ва нодавлат ташкилотлари кадрлар билан ишлашни муттасил назорат қилиб борадилар ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда кадрлар масаласида Президент ва Вазирлар Маҳкамасининг ягона йўлини оғишмай ўтказиб борадилар.

Ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг ҳар қандай соҳасида, шу жумладан, саноат тармоғида ҳам натижалилик, самарадорлик кўп жиҳатдан ўрта бўғин кадрларга боғлиқ. Улар раҳбарларнинг энг кўп сонли категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришга ҳаммадан яқинроқ турадилар. Шу боис, республикада ўрта бўғин кадрларга алоҳида аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг мазмуни, уни амалга оширишда амал қилинадиган бир қатор тамойиллар мустақилликка эришилгандан кейин бутунлай ўзгарди. Кадрлар ишининг усуллари, шакллари, бу ишга ёндашишнинг сиёсий ва ташкилий раҳбарлик усуллари ҳақидаги қондалар қайтадан ишлаб чиқилди.

Маълумки, сиёсат кишилар орқали юритилади. Ҳар қандай ташкилий масалаларни сиёсатдан ажратиш мумкин эмас. Шу сабабли, одатда ходимларнинг ишчанлик ва сиёсий хислатларига; ошкораликка ва ходимларни очиқ-ошкора танлашга, раҳбарликнинг давомийлигига риоя қилган ҳолда уларни ўзгартириб туришга;

кадрларга ишонишга ҳамда уларга нисбатан қатъий талабчан бўлишга; давлатнинг асосий вазифалари ва ходимларнинг шахсий қобилятларига мувофиқ тарзда кадрларни жой-жойига қуйишга; уларнинг ажойиб фазилатлари ва қамчиликларини ўрганишга; хўжалик ва сиёсий раҳбарларнинг ғоявий-назарий савиясини муттасил ошириб боришга қатъа аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг долзарб муаммолари Президент асарлари ва нутқларида назарий жиҳатдан чуқур мушоҳада этилган ва ҳар тарафлама асослаб берилган. Кадрлар сиёсати Олий Мажлис Сенати томонидан кўриб чиқилмоқда, кўпгина қонун ва қарорларда ўз ифодасини топмоқда.

1997 йилнинг август ойида “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди ва таълим тизимининг аниқ стратегияси яратилди. Бу дастурнинг мақсади - таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юқсак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир. Бу стратегик феномен мамлакатимизда таълим тизимини энг замонавий талаб-эҳтиёжлар асосида ўзгартириб юборди. Давримизнинг бу улуғвор хужжати қабул қилингандан бери кадрлар тайёрлаш борасида туб янгиланишлар юз берди. Мустақилликнинг илк бошларида бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган мутахассислар етишмаётганлиги сезилиб қолган эди. Шу сабабли республика Президенти ва Олий Мажлис ҳамда Вазирлар Маҳкамаси истиқлол, мустақиллик билан ҳамкорлик қилишга рози бўлган, тайёр турган барча мутахассисларни ишга жалб эта олди. Айни бир вақтда ёшлар орасидан раҳбар кадрларни излаш, танлаш, тайёрлаш ва тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Мавжуд ходимлардан ғоят оқилона фойдаланиш манфаатларини кўзлаб, уларни бир иш соҳасидан бошқа иш соҳасига ҳамда бир ҳудуддан бошқа бир ҳудудга юбориш усулини кенг қўлади.

Мустақиллик йилларида халқ хўжалигининг барча соҳалари учун юқсак малакали кадрлар тайёрлаш борасида жуда қатъа ишлар қилинди. Миллий иқтисоднинг, жумладан, саноатнинг ҳал қилувчи участкаларига раҳбарлик изланувчан, янгиликка интилувчи, фидойи, тафаккури ўткир, ташкилотчилик қобиляти зўр, ўз ишини яхши биладиган мутахассислар қўлида жамлангандир.

Мамлакатимизда ХХІ аср кадрлари ўсиб етишмоқда. Улар иқтисодий, ижтимоий ва фан-техника тараққиётининг энг мураккаб муаммоларини ҳал этишга қодирдирлар.

9.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси

Кадрлар (ходимлар) муайян касбни эгаллаш бўйича тайёргарликни ўтган, амалий тажриба ва меҳнат кўникмасига эга, ишлаб чиқариш соҳасида иш билан банд бўлган кишилардир.

Кадрларга бўлган талабни аниқлаш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, улардан оқилона фойдаланиш, кадрларнинг меҳнати бўйича режалаштириш ва ҳисобга олиш ва бошқа йўналишлар билан мужассамлаштириш учун ходимларни гуруҳларга ажратиш, яъни таснифлаш зарур.

Ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятида қатнашишига қараб саноат тармоғида банд бўлган барча кадрлар икки гуруҳга бўлинади:

- саноат ишлаб чиқариши ходимлари;
- носаноат ишлаб чиқариши ходимлари.

Маҳсулот ишлаб чиқариш доирасида банд бўлган ходимларнинг барчаси саноат ишлаб чиқариши ходимлари гуруҳига киради. Саноат ишлаб чиқариши ходимлари, ўз навбатида, бажарадиган функциясининг тавсифига қараб қуйидаги категорияларга бўлинади:

1. Ишчи ходимлар.
2. Муҳандис-техник ходимлар.
3. Хизматчилар.
4. Иш бажарувчи кичик ходимлар.
5. Қоровул ва ўт ўчирувчилар, яъни корхонани қўриқлайдиган ва ёнғиндан муҳофаза қилувчи ходимлар.

Саноат ишлаб чиқариши ходимларнинг энг муҳим ва жуда кўп қисми ишчилар бўлиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)да бевосита қатнашадилар, жиҳозларни таъмирлайдилар, меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотни бир ердан иккинчи жойга ташийдилар ва ниҳоят таъмирлаш-қуриш ишларини бажарадилар.

Ишчилардан кейинги ўринда муҳандис-техник ходимлар туради ва улар раҳбар ходимлар ҳисобланади. Уларга директорлар, бошқарувчилар, уларнинг муовинлари, бош мутахассислар, хизмат кўрсатиш бўлимларининг раҳбарлари киради.

Хизматчилар категориясига ҳужжатларни тайёрловчи, уларни расмийлаштирувчи, ҳисоб ва назорат ишларини бажарувчи, хўжалик хизматини бажарувчи (агентлар, кассирлар, иш юритувчилар, котиблар, статистлар ва бошқа)лар киради.

Тармоқ ва корхона фаолиятини режалаштириш ва таҳлил этишда, айниқса, меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш, ўртача иш ҳақини, кадрлар кўнимсизлигини аниқлаш учун ходимларнинг ўртача сони кўрсаткичи кўп ишлатилади.

Кадрлар салоҳиятини миқдорий баҳолаш билан биргалликда уларни сифат жиҳатдан ҳам тавсифлаш керак. Бу жиҳатлар ходимларнинг профессионал ва малакавий фазилатлари билан белгиланади. Бу борада, биринчи ўринда “мутахассислик”, “ихтисослик”, “малака” деган тушунчалар юзага келади.

Мутахассислик маълум бир ёки бир неча турдаги ишларни амалга ошириш учун инсонга зарур бўлган билимлар ва малакалар йиғиндиси. Масалан, иқтисодчи, маркетинг, воситачи, молиячи, бухгалтер ёки техника соҳасида – муҳандис, механик, энергетик ва х.к.

Ихтисос – инсоннинг ҳосил қилган билимлар ва амалий кўникмалари мажмуи. Ихтисос кишига ҳаётнинг моддий ва маънавий соҳасида муайян ишни бажариш имкониятини беради.

Малака – муайян мутахассислик ва ихтисослик бўйича мураккаб ишни бажариш учун зарур бўлган билим ва илм ҳамда меҳнат кўникмасининг даражасидир. Кадрларнинг малака даражасини баҳолаш учун ўртача коэффициент ва ўртача тариф коэффициенти разряди белгиланади.

Янгидан-янги ишлаб чиқариш соҳалари вужудга келиши, фан ва техниканинг ривожини, иш, шу жумладан, бир технологик жараённинг бошқа жараёнга алмашилиши билан бошқарув, режалаштириш, ташкил этиш, такомиллашуви билан янги мутахассисликлар касб ва ихтисослар юзага келади, эскирганлари барҳам топади.

Кадрлар илмини ўрганиш назариясида “Кадрлар тузилмаси” деган тушунча мавжуд. Масалан, корхона ходимлари умумий сонини 100 фоиз деб олесак, ишчилар 75 фоизни, муҳандис-техник ходимлар 12 фоизни, хизматчилар 8 фоизни, бошқа ходимлар эса 5 фоизни ташкил этиши мумкин. Бу мисолдан кўриниб турибдики, ходимлар категориялари, яъни уларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги нисбат уларнинг тузилмасини, яъни структурасини ифодалайди.

Кадрлар таркиби ва структураси фақат корхоналарда эмас, балки тармоқларда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу тармоқнинг мураккаблилигига, корхона (фирма)нинг катта-кичиклигига, техникавий ва технологик жиҳатдан қуролланганлигига, ишчи-хизматчиларнинг билими ва илм даражасига, меҳнат кўникмасига, соҳанинг ҳамкорлик муносабатлари ривожланганлигига ва бошқа қатор хусусиятларга боғлиқ.

9.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш

Кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, улардан оқилона фойдаланиш ва тарбиялаш масаласи кадрлар сиёсатининг, умумий иқтисодиётнинг, шу жумладан, макро ва микроиқтисодиётнинг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Шу сабаб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарларида, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунларда, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида бу масалага алоҳида эътибор берилган.

Кадрларни танлашда, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашда, улардан фойдаланиш қуйидаги тамойилларга алоҳида эътибор бериш керак:

- ақл-идроқ, дид ва фаросат;
- қатъийлик, матонатлилик, принципиаллик, ўз вазифасига пухталиқ;
- раҳбарлик соҳасини жуда яхши билиш;
- ўз элига, юртига, Ватанига садоқатли бўлиш.

Кадрлар сиёсатининг энг муҳим масалаларидан бири уларни аттестация қилиш масаласидир.

Кадрлар аттестацияси ходимларнинг малакасини билим ва кўникмалари даражасини, фаолиятининг самарадорлигини, ишдаги, хизматдаги ва бошқа соҳалардаги фазилатлари, эгаллаб турган лавозимига тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлаб олиш бўйича бажариладиган жараён ва иш тартибидир.

Хўш, аттестациянинг аҳамияти нимадан иборат?

Кадрлар аттестацияси ходимларнинг сифат таркибини яхшилаш, уларни оқилона жой-жойига қўйиш, ходимларни топширилган иш учун жавобгарлигини кучайтиришга қаратилади. Аттестация ходимлар эгаллаб тутган лавозимларига қанчалик муносиб эканлигини аниқлашнинг асосий воситаси сифатида хизмат қилади. Кадрлар аттестацияси вақти-вақти билан ҳар йили ёки икки-уч йилда бир марта ҳам ўтказилиши мумкин.

Республикада бозор иктисодиёти даврида кадрлар тайёрлаш борасида бир катор янги талаблар юзага келди. Улар орасида энг мухимлари қуйидагилардир:

- ижтимоий-психологик диагностика;
- кадрларни бошқариш тизимини ахборот билан таъминлаш;
- бандликни бошқариш;
- зарурий бўш лавозимларга номзодлар танлаш;
- кадрлар салоҳияти ва ходимларга бўлган эҳтиёжларни таҳлил этиш;
- кадрлар маркетингини белгилаш;
- хизмат мартабасини режалаштириш ва назорат қилиш;-
- ходимларнинг касбий ва психологик мослашуви, кўникиши:
- мехнат-ҳуқуқий муносабатлар масалалари;
- мехнат этикаси ва эстетикаси.

Агар маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида бу мезон ва вазибаларга иккинчи даражали деб қаралган бўлса, бозор муносабатлари шароитида улар биринчи ўринга чиқарилди. Бу мезон ва вазибаларга эътибор бериш саноат тараққиётининг барқарор ва изчил ривожланишига катта имкониятлар яратиб берди.

Бошқарувнинг барча даражаларида инсон ўрнининг ортиб бориши, иктисодиётда, шу жумладан, саноатда кенг камровли таркибий ўзгаришлар содир бўлиши ва рақобат даражасининг ўсиши кадрларни бошқаришга ёндашувни ўзгартиришни тақозо этади. Бундай ёндашувлар қуйидагилардан иборат:

- ходимларнинг самарали ишлашларини, фаолият кўрсатишларини ташкил этиш;
- лавозимлар даражасини оптималлаштириш, зарурий маҳорат ва малакалар тизимини яратиш;
- ишлаб чиқариш маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш;
- институционал мақсадларга эришиш;
- ўз жамоаси ва ходимларининг манфаат ва эҳтиёжларини тўлароқ қондириш.

Мустақиллик йилларида ана шундай ва бошқа бир катор ёндашувларни амалга оширилиши туфайли 2009 йилнинг бошларига келиб саноат ишлаб чиқаришида энг юкори даражада, самарали фаолият кўрсата оладиган 100 мингга яқин соҳа мутахассислари юзага келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил биринчи ярим йиллиги якунларига бағишланган мажлисидаги маърузасида бундай деган эди: “Ўта муҳим ва долзарб вазифа борки, уни амалга оширмасдан туриб, биз нафакат иқтисодиёт соҳасида, балки умуман жамиятни ислоҳ қилиш борасида ўз олдимизга қўйган мақсад ва марраларга эриша олмаймиз. Гап кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга жорий этиш ҳақида, шу дастур орқали юксак замонавий талабларга жавоб берадиган, янгича фикрлайдиган, мамалакатимизнинг келажак тақдирини ишониб топшириш мумкин бўлган ёш кадрларни тарбиялаш ҳақида бормоқда”.

9.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

Саноатда кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассисларнинг билим ва илм даражасини кўтариш, касб маҳорати ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тармоқ ва корхоналарда бу борада олиб борилган фаолият натижаларига кўра, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ёки сертификат топширилади.

Саноатда кадрлар малакасини ошириш ҳамда уларни қайта тайёрлаш тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагилар зарур:

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизими фаолиятида янгича таркиб, мазмун ҳамда бу тизимни бошқаришни шакллантириш;

- юқори малакали ўқитувчи - мутахассис кадрлар тайёрлаш ва соҳани улар билан тўлдириб боришни таъминлаш;

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимининг бу соҳада рақобатга асосланган муҳитини шакллантириш ва самарали фаолият олиб боришни таъминловчи норматив базасини яратиш;

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларини давлат аттестацияси ва аккредитациясидан ўтказиш тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

- иқтисодиётнинг давлат ва нодавлат секторлари, мулкчиликнинг турли шаклидаги ташкилот ва муассасаларнинг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ кадрлар ва мутахассисларни илдам қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни таъминловчи давлат ва нодавлат

таълим муассасаларини ташкил этиш ва ривожлантиришга кўмаклашиш;

-профессионал тренингнинг илғор технология ва ускуналарини, шунингдек, мураккаб, фан ютуқларини талаб қилувчи технология жараёнлари имитаторларини ишлаб чиқиш, яратиш ва амалий ўзлаштириб олиш.

Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимида халқаро ҳамкорлик алоҳида аҳамият касб этади. Бу муаммони ҳал этиш учун ҳамкорликнинг халқаро-ҳуқуқий базаси яратилиши, унинг устувор йўналишлари рўёбга чиқиши, халқаро таълим тизимлари ривожлантирилиши, мутахассислар алмашиши кенгайтириши керак. Бу борадаги миллий ҳужжатлар халқаро микёсда эътироф этилиши, инвестицияларнинг кенг жалб қилиниши борасидаги фаолият янада кучайтирилиши керак.

9.5. Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш

Меҳнат – ҳар бир шахс ва умуман, жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўладиган моддий ва маънавий нсъматлар яратиш соҳасидаги мақсадга мувофиқ фаолиятдир.

Моддий ишлаб чиқариш жараёнини тадқиқ қилиш асосида шундай фикрга келиш мумкинки, меҳнат аввало, инсон билан табиат ўртасида содир бўладиган шундай жараёнки, унда инсон ўз фаолияти билан ўзи ва табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини бевосита ифодалайди, тартибга солади ва назорат қилади.

Меҳнат жараёнининг оддий жиҳатларига унинг мақсадга мувофиқлиги, меҳнат буюми ва меҳнат воситаларини киритиш қабул қилинган. Меҳнат буюмлари ва ишлаб чиқариш қуроллари жонли меҳнат жараёнига киритилмаса, улар ўз-ўзидан фаолият кўрсата олмайди. Жонли меҳнат эса ҳамиша фақат кишиларнинг табиатга муносабатидан иборат бўлибгина қолмай, шу билан бирга, жараён катнашчилари ўртасидаги муносабатдан иборат.

Меҳнат муносабатларини йўлга қўйиш шароитида меҳнатга ҳақ тўлашнинг ташкилий тизими юзага келади. Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишда иш берувчилар билан уни амалга оширувчилар, яъни ходимлар манфаатлари эътиборга олинади. Шунини таъкидлаш зарурки, бозор муносабатларига ўтишда томонлар меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини ҳал этишда тенг ҳуқуқларга эга бўлишлари лозимлиги шак-шубҳасиздир. Корхона маъмурияти (ёки мулкдорнинг вакили)

билан ходимлар манфаатларини ҳимоя қилувчи касаба уюшмалари ўртасида тузилган жамоа шартномалари меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг, шу жумладан, меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини тартибга солишнинг ҳуқуқий амалий ва бирдан-бир таъсирчан шаклига айланади.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш жараёнида тақсимлаш муносабатлари, такомиллашиб боради, маъмуриятчилик андозаларига бархам берувчи янги бошқарув шакллари пайдо бўлади. Корхоналар даражасини тартибга солиш жараёнларига янги талаблар қўйилади. Давлатнинг аралашуви даромадларни тақсимлаш шарт-шароитлари ва тамойилларига риоя қилишни аниқлаш, таҳлил этиш ва таъминлаш учун зарурдир.

Тақсимлаш муносабатлари давлат йўли билан тартибга солишнинг асоси меҳнат соҳасидаги қонунлар ва битимлар, солиқ тизимида якка даромадларнинг ўсиши билан инфляция ўртасидаги боғлиқликни аниқлашдан иборат бўлиши лозим. Давлатнинг иштирокисиз инсонга даромадни кафолатлаб бўлмайди, бу даромад унга корхонанинг иқтисодий фаолиятдан қатъи назар муносиб ҳаёт кечиришни таъминлайди. Давлатнинг функциясига, бундан ташқари, аҳолининг кам таъминланган қатламлари даромадларини оширишни киритиш зарур, бу нарса ишчи кучини нормал даражада такрор ҳосил қилиш учун, меҳнат ресурсларини мақбул тарзда тақсимланишини таъминлаш, ижтимоий кескинликни юмшатиш ва ҳ.к. учун керак бўлади. Давлат ишчи кучини такрор ҳосил қилиш иштирокчиси бўлганлиги сабабли таклиф этилган ишчи кучининг кўпроқ қисмини ўзига қабул қилади, унинг тадбиркорлар талабига жавоб беришига интилади.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари (вазифалари)да намоён бўлади.

1. Такрор ҳосил қилиш функцияси. У ходимларни, шунингдек, уларнинг оила аъзолари ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўлган ҳаётий неъматлар билан таъминлашдан иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иқтисодий қонун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, ишчи

кучини такрор ҳосил қилишни таъмин этадиган миқдорини қонуний даражада белгилаш билан мустаҳкам боғлиқдир.

2. Рағбатлантирувчи функция. Унинг моҳияти ходимнинг иш ҳақи меҳнат ҳиссасига, корхонанинг ишлаб чиқариш - хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат бўлиб, бунда кўрсатиб ўтилган боғлиқлик ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга қизиқтириши лозим.

3. Ўлчов - тақсимлаш функцияси. Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини ақс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг меҳнат ҳиссасига мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.

4. Ресурсларни жойлаштириш функцияси. Мазкур функциянинг ҳозирги вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормоқда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини минтақалар, иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборат. Меҳнат ресурсларини жойлаштириш соҳасидаги давлат бошқаруви энг кам даражага келтирилган шароитда, меҳнат бозорининг самарали фаолият кўрсатишини шакллантириш фақат ҳар бир ёлланма ходимда ўз меҳнатини сарфлаш жойини таллашда эркинлик бўлган тақдирдагина турмуш даражасини оширишга интилиш, иш топиш мақсадида уни бошқаси билан алмаштиришни тақозо этади, бу иш эса, унинг эҳтиёжларини энг кўп даражада қондириши лозим.

5. Аҳолининг тўловга қобилиятли талабини шакллантириш функцияси. Бу функциянинг вазифаси тўловга қобилиятли талабни мувофиқлаштиришдир, бундай талаб деганда харидорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш назарда тутилади. Тўловга қобилиятли талаб икки асосий омил – жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланади ва бозор шароитида иш ҳақи ёрдамида товарни таклиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўхшатишга ёрдам беради.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун куйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур:

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги юксалиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларнинг ортиши объектив иқтисодий қонуннинг амал қилиши билан боғлиқ

бўлиб, мазкур қонунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиш имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан меҳнат самарадорлигининг боғланишини тақозо этади. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг берилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин. Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

2. Меҳнат унумдорлиги ўсишини ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларичи суръатларини таъминлаш (ёки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари суръатининг нстемол фондлари ўсиши суръатларидан ортиб кетиши). Бу тамойилнинг моҳияти – ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал (энг кўп) даражага етказишдан иборат. Бу тамойилга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва корхонанинг ривожланиши ҳамда равнақ топишининг зарур шартини ҳисобланади. Мазкур тамойилнинг бузилиши товарлар билан таъмин этилмаган пулнинг тўланишига, унинг қадрсизланишига, мамлакат иқтисодиётида турғунлик ҳолатлари авж олишига олиб келади. Муайян корхона шароитида бу ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш жараёнининг секин-аста сусайиб бориши, улардан энг истикболлиларини ишлаб чиқариш ва сотиб олиш мўлжалининг йўқлиги ҳамда бунинг натижаси сифатида рақобат қилувчи фирмалар ўртасида камроқ сифатли маҳсулотга бўлган талабнинг пасайишидир.

3. Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига қўшган меҳнат ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳақини табақалаштириш. Мазкур тамойил ходимнинг ўз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган моддий неъматлар

миқдоридаги, меҳнатнинг турли шароитларидаги жўтрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.

4. Баробар (тенг) меҳнат учун баробар ҳақ тўлаш. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишга йўл қўймасликдир. Буни корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат тамойилига риоя этиш деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатга бир хил ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутади.

5. Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш ва тартибга солиб туриш.

6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Меҳнат бозорида ҳам, давлат ва хусусий компанияларда ҳам уюшмаган сектордаги иш ҳақи кенг намоён этилган бўлиб, улардаги ишчи кучи касабга уюшмалари билан қамраб олинмаган ва меҳнатга ҳақ тўлаш тўлатўқис маъмурият томонидан белгиланади.

Меҳнат бозори – бу, шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада меҳнатнинг ҳар хил турларига баҳо бериш таркиб топади. Ҳар бир ходимнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи унинг меҳнат бозоридаги мавқеи билан мустақкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият ва бундан ташқари, бандлилик имкониятини ҳам белгилаб беради.

7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантиқийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилиб меҳнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш ҳақининг миқдори, яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тасаввур қилишлари лозим.

Иш ҳақини ташкил этиш тамойилларини уларни амалга оширишга қаратилган функцияларга мувофиқ таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тамойил фақат битта функция билан эмас, балки бир қанча функциялар билан боғланган. Шундай бўлса ҳам асосий функцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳар бир тамойил биринчи навбатда ана шу функцияни бажаришга қаратилади.

Иш ҳақини ташкил этишнинг қайта курилиши бозор талабларига мувофиқ куйидаги вазифалар ҳал этилишини назарда тутади:

- ҳар бир ходимнинг ўз меҳнати самарадорлиги резервларини аниқлаш ва фойдаланишдан манфаатдорлигини ошириш, ишламасдан пул маблағларига эга бўлиш имкониятларига барҳам беришини;

- меҳнатга ҳақ тўлашда текисчилик ҳолларини бартараф этиш, иш ҳақининг ҳам яқка тартибдаги, ҳам жамоа меҳнати натижаларига бевосита боғлиқлигига эришишни;

- турли тоифадаги ва касб-малакали гуруҳларга мансуб бўлган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш нисбатларини оптималлаштириш, бунда бажариладиган ишларнинг мураккаблигини, касбларнинг ноёблигини эътиборга оладиган меҳнат шароитлари, шунингдек, пировард натижаларга эришишга интилаётган турли ходимлар гуруҳлари ва ишлаб чиқариш рақобатбардошлигининг таъсирини ҳисобга олишни.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир.

Меҳнатни нормалаш – бу, илмий асосланган меҳнат харажатлари ва унинг натижаларини вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириқлар нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари – меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат. Улар ёрдамида корхонадаги ходимлар иш ҳақи даражаси уларнинг малакаси, ишларнинг мураккаблиги, меҳнат шароитлари, корхоналарнинг географик ўрни ва бошқаларга қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақига доир минтақавий малака коэффициентлари киради.

Тариф ставкалари разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффициенти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф ставкаси биринчи разряддан неча марта кўплиги кўрсатилган. Биринчи разряднинг тариф коэффициенти бирга тенгдир. Разрядлар миқдори ва уларга тегишли тариф коэффициент-

ларининг миқдори корхоналарда тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар аҳволининг шартнома шартларига нисбаган ёмонлашувини назарда тутмаслик лозим.

Тариф ставкаси – иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатга ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган Мутлақ миқдоридир. Биринчи разряд тариф ставкаси асосида кейинги ҳар бир разряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряд тариф ставкаси корхонанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармоқ битимида акс эттирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. У белгиланган энг кам иш ҳақи даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошланғич миқдор ҳисобланади. Бунда корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилиши эътиборга олинмайди.

Тариф ставкалари танланган вақт бирлигига қараб соатбай, кунбай ҳақ ва ойлик маошлар миқдорини кўзда тутати. Энг кўп тарқалгани соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли кўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кундалик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой мобайнида ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади.

Саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солиш соҳасидаги амалий қадамлар ҳақида гапирганда, шуни қайд қилиб ўтиш керакки, ходимларнинг турли тоифалари меҳнатига ҳақ тўлаш даражаларини табақалаштириш учун ягона тариф ставкаси (ЯТС) ишлаб чиқилган ва жорий этилган. У бир хил мураккабликдаги иш учун баробар ҳақ тўлаш имконини беради.

Тариф-малака маълумотлари норматив ҳужжатлардан иборат. Улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: “Ишларнинг таъриф-тавсифи”, “Билиш керак” ва “Ишларга доир мисоллар»дан ташкил топади. Илгари, 1991 йил 1 январдан кучга кирган “Корхоналар ва тадбиркорлик фаолияти тўғрисида”ги қонун жорий қилинганига қадар иқтисодиётнинг барча тармоқларида фойдаланиш учун

мажбурий бўлган тариф-малака маълумотномалари ҳозирги вақтда тавсиявий хусусиятга эга. Улардан фақат фойдаланувчи корхона учунгина норматив ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига, одатда, цех ёки корхона малака комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корхоналар ходимлар иш ҳақининг миқдорини белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корхоналарда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвали тузилишидан иборат бўлиб, унда муайян корхонада мавжуд бўлган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва маош миқдори кўрсатилади.

Корхонанинг аттестация комиссияси лавозимларининг малака маълумотномаларидан фойдаланиши асосида аттестация жараёнида хизматчиларга малака тоифаларини беради. Хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси алоҳида тавсифлардан ташкил топади. Ҳар бир малака тавсифи уч бўлимдан иборат: “Лавозим вазифалари”, “Билиш керак”, “Малака талаблари”.

Тариф-малака маълумотномаси сингари хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси тавсиявий хусусиятга эга. Корхоналар улардан ихтиёрий равишда фойдаланишлари, бўлимларига тузатишлар ва ўзгаришлар киритишлари мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 18 мартдаги “Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ меҳнатга ҳақ тўлашнинг 0 дан 22 гача бўлган разряд (даража)”лари қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 9 июлдаги ПФ-4224-сонли Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги 206-сонли қарори асосидаги тариф коэффициентларига биноан қўлланиладиган тариф ставкаларининг янги миқдори белгиланди.

Юқорида келтирилган ҳужжатларга биноан, ҳозирги пайтда иктисодиёт соҳасида ҳам қўлланиладиган тариф сеткаси 17-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан ҳар йили қабул қилинадиган “Иш ҳақи, пенсиялар ва стипендияларнинг миқдорини ошириш тўғрисида”ги фармонга мувофиқ минимал иш ҳақининг миқдори йилдан йилга ошиб бормоқда.

**Корхоналар ва ташкилотлар ходимлари лавозим ставка
окладларини аниқлаш бўйича меҳнатга ҳақ
тўлашнинг ягона тариф сеткаси**

Меҳнатга ҳақ тўлаш разряди	Тариф коэффициенти	Меҳнатга ҳақ тўлаш разряди	Тариф коэффициенти
0	1000	12	6115
1	2476	13	6503
2	2725	14	6893
3	2998	15	7292
4	3297	16	7697
5	3612	17	8106
6	3941	18	8522
7	4284	19	8943
8	4640	20	9371
9	4997	21	9804
10	5362	22	10240
11	5733		

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 9 июлдаги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги қарори.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан ҳар йили қабул қилинадиган “Иш ҳақи, пенсиялар ва стипендияларнинг миқдорини ошириш тўғрисида”ги фармонга мувофиқ минимал иш ҳақининг миқдори йилдан йилга ошиб бормоқда.

Кўпгина корхоналар ҳозирги вақтда анъанавий тариф тизими элементлари асосида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишининг янги, янада самаралироқ усулларини излаш йўлидан бормоқдалар. Бу ижобий ҳодиса бўлиб, корхоналарга ўзлари қараб чиқадиган масалаларни ҳал қилишда мустақиллик беришнинг натижасидир. Корхонада ишловчи барча ходимларнинг меҳнатига ҳақ тўлашни ташкил этиш учун умумий тариф сеткасида фойдаланиш анча кенг татбиқ этилмоқда. Сеткадаги разрядларнинг энг юқори даражаси миқдори ва уларга мос келувчи тариф коэффициенти муайян корхонада ихтиёрий равишда белгиланиши ва албатта жамоа шартномасида қайд этилиши лозим.

Қисқача хулосалар

Саноат халқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида юқори малакали, бой маънавиятга эга бўлган меҳнаткашлар жамоасини ўзида мужассамлаштиради.

Кадрларнинг билими, илми ва малака даражаси мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг энг муҳим элементи, яъни унсури ҳисобланади. Шу сабабли иқтисодиёт соҳасидаги барча муаммоларнинг ечимини топиш ва саноат ишлаб чиқаришни олдига қўйилган вазифаларни оқилона ҳал этиш ва яна кадрларга боғлиқ эканлиги Республика Президентининг асарларида қайта ва қайта таъкидланади.

Кадрлар билан ишлаш саноат тараққиётини башорат қилиш, саноат ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришдан иборатдир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон саноатида кадрлар таркиби ва тузилмаси миқдор ва сифат жиҳатидан сезиларли даражада ўзгарди. Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор берилиши туфайли саноатнинг изчил ривожланишига барқарор эришилди.

Ходимларнинг моддий манфаатдорлиги тамойилини ҳаётга изчиллик билан татбиқ этиш саноат тараққиётининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Шу сабаб, саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни яхшилаш ва унинг энг прогрессив усуллари қўллашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Меҳнатни рағбатлантириш иш ҳақини кўпайтириш ва аҳоли даромадларини ўсишини таъминлашга қаратилган сиёсатни амалга ошириш бўйича қўлга киритилган натижалардан бири – фақат 2008 йилда ўртача иш ҳақининг 1,5 баробар ошиши ва унинг саноатдаги миқдори 300 АҚШ долларидан ортиқ бўлганлигидандир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлатнинг кадрлар сиёсати: моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
2. Саноат ишлаб чиқариши ва кадрлар. Уларни гуруҳларга бўлиш.
3. Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва уларни тарбиялаш.
4. Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш.
5. Кадрлар сонини башорат қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш муаммолари.
6. “Меҳнат” тушунчасининг, моҳияти, аҳамияти.
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш тамойиллари ва шакллари.
8. Тариф тизими ва унинг унсурлари.
9. Иш ҳақининг бозор иқтисодиётига мос турлари.
10. Меҳнатга ҳақ тўлашни эркинлаштириш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазирамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишининг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 59 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 9 июлдаги ПФ-424-сонли фармони. //Халқ сўзи, 2010 йил 10 июль.

4. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

5. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

6. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Олий ўқув юрглари учун дарслик. – Т.: Меҳнат, 2009. -512 б.

7. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). -Т.: ТДИУ, 2004. -256 б.

8. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

9. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

10. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

Х боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ

10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши

Мамлакатнинг қудрати, иқтисодий-ижтимоий ривожланиши, жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш шу мамлакат ресурслари, айниқса, асосий ва айланма фондларининг миқдори ва сифати билан белгиланади. Мамлакат ва унинг саноати, бошқа тармоқлари, корхона (фирма)лари қанчалик кўп ресурсларга эга бўлса, у шунчалик қудратли ва ривожланган бўлади. Агар у ана шу ресурслардан тўла-тўқис, оқилона фойдалана олса, албатта, буюқ давлатга айланади. Саноат ишлаб чиқариши фаолиятида асосий фондларнинг алоҳида ўрни бор. Чунки уларсиз бирорта ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат буюмлари, меҳнат қуроллари (меҳнат воситалари) ва инсон меҳнати иштирок этади. Меҳнат буюмларига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, электр қуввати, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар ва ҳ.к.лар, меҳнат воситаларига эса, машина ва механизмлар, асбоб-ускуналар, юк ташувчи ва узатувчи воситалар, компьютер ва лаборатория анжомлари, бино ва иншоотлар қиради.

Меҳнат буюмлари ва воситаларининг биргаликда қиймат шаклида ифодаланиши ишлаб чиқариш фондларини ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражасига кўра, асосий ва айланма фондларга ажратилади. Меҳнат қуроллари асосий фондларни, меҳнат буюмлари эса айланма фондларни ташкил этади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ давр бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин, тузишига қараб ўтказиб борадиган меҳнат воситаларига айтилади. Улар иш бажаришда, хизмат кўрсатишда ва маҳсулот ишлаб чиқаришда қатнашадилар, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун шароит яратадилар, меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотларни сақлаш ва уларни бир ўриндан иккинчи ўринга ташиш каби ишларни бажариш учун хизмат қиладилар.

Асосий фондлар фойдаланиш мақсадига, ишлаб чиқаришда бевосита ва билвосита қатнашишига қараб, ишлаб чиқариш жараёнида қатнашадиган ва қатнашмайдиган фондларга ажратилади.

Саноатнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари мамлакат миллий бойлигининг муҳим қисмини ташкил этади. Ушбу кўрсаткич мустақиллик йилларида йилдан-йилга ошиб бормокда. 1991 – 2009 йиллар мобайнида саноат ишлаб чиқаришининг асосий фондлари тахминан 40 марта ўсди. Ўзбекистон Республикаси саноати жами асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг динамикасини 18-жадвалда кўриш мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон саноатининг асосий фондлари жуда тез суръатлар билан ўсмоқда. Бу ўсиш МДҲ давлатларининг ўртача ўсиш суръатларидан анчагина тез ва сифатлироқдир.

Асосий фондларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни режалаштириш ва прогноз қилиш мақсадида уларни гуруҳларга ажратиш керак.

18-жадвал

Саноат ишлаб чиқариши асосий фондларининг динамикаси (баланс қийматида, млрд. сўм)

Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Халқ хўжалиги асосий фондлари	602,0	16931,0	25693,4	32924,2	39590,5	57547,9
Шу жумладан:						
саноат ишлаб чиқариши асосий фондлари	95,7	2777	9133,5	12870,5	13753,6	16638,6
Саноатнинг улуши, %	15,9	16,4	35,5	39,1	34,7	29,9

Манба: Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники за 1996 и 2001-2009 гг.

Ҳозирги кунда асосий фондлар турли таснифга мувофиқ ва ишлаб чиқариш вазифасининг хилма-хиллиги ва табиий-моддий белгиларга қараб куйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Зарур меҳнат шароитларини таъминлайдиган бино ва меъморчилик-қурилиш объектлари. Биноларга цехларнинг ишлаб чиқариш корпуслари, деполар, гаражлар, омборхоналар, ишлаб чиқариш хоналари ва лабораториялар киради.

2. Иншоотлар – ишлаб чиқариш жараёни учун зарур ва меҳнат буюмлари ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган бирорта техник вазифаларга белгиланган муҳандислик-қурилиш объектлари (насос станциялари, туннеллар, кўприклар ва х.к.).

3. Ҳар хил энергия, суюқ ва газсимон моддалар узатадиган узатувчи ускуналар.

4. Машиналар ва асбоб-ускуналар, шу жумладан:

- энергияни, суюқ ва газсимон моддаларни ишлаш ва алмаштиришга мўлжалланган куч машиналари ва асбоб-ускуналар (генератор ва газогенераторлар, электрогенераторлар, буғ қозонлари, ҳаво компрессорлари);

- ишчи машиналари ва асбоб-ускуналар. Улар меҳнат буюмларига бевосита таъсир ўтказадилар. Буларга дастгоҳлар, пресслар, конвейерлар ва бошқа турли ёрдамчи асбоб-ускуналар: ўлчов ва тўғрилаш асбоб-ускуналари, лаборатория асбоблари, ҳисоблаш машиналари, компьютерлар киритилади.

5. Транспорт воситалари.

6. Ҳар хил асбоблар.

7. Ишлаб чиқариш инвентарлари.

8. Хўжалик инвентарлари.

9. Бошқа асосий фондлар.

Меҳнат буюмларига таъсир этиш даражасига қараб асосий ишлаб чиқариш фондлари актив ва пасив фондларга бўлинади.

Актив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмлари шаклини ўзгартирувчи, яъни бевосита таъсир этувчи фондлар (машиналар, асбоб-ускуналар, технологик линиялар, ўлчов ва тўғрилаш асбоблари, транспорт воситалари) киради.

Пассив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмларига билвосита таъсир этувчи, яъни ишлаб чиқариш жараёнининг нормал ўтишига керакли шароит яратувчи ишлаб чиқариш фондлари киради (бино ва иншоотлар, ҳ.к.). Асосий фондлар таркибини ўрганишда уларнинг тузилмаси масаласига ҳам эътибор бериш керак.

Республика Президенти 2001 йилнинг 11 декабрида бўлиб ўтган Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзлаган нутқида таркибий масалага алоҳида эътибор бериб, "... иқтисодий-таркибий ўзгаришларни изчиллик билан амалга ошириш" яқин келажақдаги устувор вазифалардан бири эканлигини уқтириб ўтди¹.

Асосий фондларнинг таркиби деб, уни ташкил этувчи таркибий қисмлар ва гуруҳлардан ҳар бирининг умумий қийматидаги нисбатига айтилади. Масалан, 2 трлн. сўм бўлса, улардан бинолар 15 фоиз, иншоотлар 23 фоиз, узатувчи қурилмалар 12 фоиз, ишчи машина ва жиҳозлар 43, транспорт воситалари 6 фоиз қолганлари эса 3 фоиз бўлиши мумкин (19-жадвал).

¹ Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутқ. //Халқ сўзи, 2001 йил 12 январь.

**Ўзбекистон саноатида асосий фондларнинг тасвирий тузилмаси
(2009 йил 1 январь ҳолатига, фоизда)**

Саноат ва унинг тармоқлари	Бинолар	Иншоотлар	Узатувчи қурилмалар	Ишчи машина, асбоб-ускуналар	Транспорт воситалари	Бошқа фондлар
Бутун саноат	14,7	22,8	12,0	43,0	6,2	0,3
Шу жумладан:						
1. Электр энергетика	10,6	14,0	36,6	37,0	1,4	0,4
2. Ёқилғи саноати.	6,9	53,9	15,7	19,7	2,8	1,0
3. Қора металлургия	25,8	6,8	6,8	62,3	3,9	0,4
4. Рангли металлургия	11,6	11,7	11,7	79,8	9,0	0,5
5. Кимё ва нефть саноати	30,5	10,6	10,6	43,6	4,1	0,8
6. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	20,4	3,0	0,8	71,8	2,9	1,1
7. Қурилиш материаллари саноати	16,3	14,4	3,6	50,0	12,2	3,3
8. Енгил саноат	27,4	5,2	1,8	60,8	2,5	2,3
9. Озиқ-овқат саноати	29,2	4,2	1,9	54,1	4,6	6,0

Манба: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборник за 2009 г.

Асосий фондлар тузилмаси қуйидаги турларга ажратилади:

1. Тасвирий тузилма.
2. Технологик тузилма.
3. Тармоқ тузилмаси.
4. Худудий тузилма.
5. Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси.

Асосий фондларнинг тасвирий тузилмасини 17-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин. Тасвирий тузилма вақт ва фазода ўзгариб туради ва унинг бундай ўзгаришидан саноатнинг техник даражасини ва асосий фондлардаги капитал сарфлашнинг самарасини тасаввур қилса бўлади.

Асосий фондларнинг тузилмаси ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, концентрациялаш, ихтисослаштириш, диверсификация-лаш, кооперативлаштириш, ва комбинатлаштириш, янги корхоналар қуриш ва қайта қуришга капитал сарфлашнинг технологик тузилиши, корхоналарнинг худудий жойлашиши, тайёрланадиган маҳсулотларнинг хусусияти ва ҳажми билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми қанча кўп бўлса, ишчи машиналар ва асбоб-ускуналарнинг тутган ўрни шунча юқори бўлади. Технологик тузилма асосий фондларнинг икки қисм нисбатини ифодалайди (20-жадвал).

20-жадвал

Республика саноатида асосий фондларнинг технологик тузилиши (фоиз ҳисобида йил охирига)

	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2007 й.	2008 й.
Актив қисми	70,0	67,1	68,9	64,0	62,5
Пассив қисми	30,0	32,9	32,1	36,0	37,5

Манба: Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники 2000-2009 гг.

Жадвалдаги маълумотлардан кўришиб турибдики, республика саноати асосий фондларнинг технологик тузилмасида унинг пассив қисми кейинги йилларда бир оз кўтарилган. Галдаги вазифа уни пасайтиришдан иборат.

Тармоқ тузилмаси саноат тармоқлари асосий фондларнинг улуғи билан ифодаланади (21-жадвал).

21-жадвал

Асосий фондларнинг тармоқ структураси (фоиз ҳисобида)

Тармоқлар	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2007 й.	2008 й.
Электр энергетикаси	7,8	14,1	13,4	13,7	13,1
Ёқилғи саноати	15,1	14,9	21,3	28,4	29,6
Қора металлургия	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7
Рангли металлургия	22,9	23,3	20,6	21,9	21,4
Кимё ва нефть саноати	5,2	4,0	5,2	5,0	4,6
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	21,4	19,4	12,7	10,9	10,1
Қурилиш материаллари саноати	2,1	1,8	2,8	2,0	2,3
Ёнгил саноат	11,5	12,7	10,8	8,5	8,3
Озиқ-овқат саноати	8,6	8,9	6,9	4,4	4,9
Бошқа тармоқлар	4,8	4,7	4,6	4,5	4,6

Манба: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборники за 2001-2009 гг.

Худудий тузилма асосий фондларнинг худудий тақсимланиши ва уларнинг нисбати билан белгиланади. Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси янги қурилиш ва қайта қуриш, қайта қурулантириш ва асосий фондларни кенгайтиришнинг нисбати ва тутган ўрнини ифодалайди.

10.2. Асосий фондларни баҳолаш

Амалиётда асосий фондларни баҳолашнинг қуйидаги турлари қўлланилади: 1) дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳо; 2) қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо; 3) қолган қиймати орқали белгиланган баҳо; 4) ишлаб чиқаришдан чиқариб ташлаш баҳоси.

Дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳо (Об) асосий фондларнинг сотиб олинган баҳоси (Сб), асосий фондларни олиб келиш учун қилинган транспорт харажатлари (Хт) ва монтаж харажатлари (Хм)ни ўз ичига олади:

$$Ob = Cb + Xm + Xh$$

Бу баҳо корхона (фирма)нинг асосий ишлаб чиқариш фондларини сотиб олиш ва ишга тушириш учун қилган ҳақиқий харажатларини ифодалайди. Бу кўрсаткич корхона (фирма) балансида ҳисобга олинади. Аммо асосий фондларнинг дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳоси уларнинг ҳажмини ва турли йилларда кўриб ишга туширилган корхона (фирма)лар асосий фондларини таққослаш учун етарли эмас, шунинг учун асосий фондларни баҳолашда уларнинг қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳодан фойдаланилади.

Баҳолашнинг бу усули асосий фондларнинг ҳар хил даврда ишлаб чиқилган ва олинган баҳоларини ҳозирги шароитдаги баҳода ифодалаш имкониятини беради. Бу баҳо бир хил истеъмол қийматига эга бўлган асосий фондларни баҳолашда бир хил қийматларда ифодалаш, корхоналар кўрсаткичларини таққослаш ва фондлар самарадорлигини ошириш захираларини аниқлаш учун имконият яратади. Қийматни қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо амалдаги асосий фондларнинг жисмоний ҳолати ва маънавий эскиришини ҳисобга олган ҳолда қайта баҳо қўйиш орқали аниқланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, аста-секин ишдан чиқа боради. Шунинг учун бу фондларга баҳо белгилашда уларнинг ишдан чиққан ва эскирган қисми ҳисобга олинади. Бунда айнан шу сабабли асосий фондларни қолдиқ қиймати орқали баҳолаш ҳам қўлланилади. Уларнинг қолдиқ қиймати икки йўл билан аниқланади: а) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тўзилган) қисмини уларнинг дастлабки тўла қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат; б) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тўзилган) қисмини қайтадан тикланган қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат.

Асосий фондлар жуда эскириб, яроқсиз ҳолга келган, қайтадан тиклаш, капитал таъмирлаш ёки модернизация қилиш натижа бермайдиган ҳолларда уларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш зарур бўлиб қолади. Бундай ҳолларда асосий фондларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш баҳоси аниқланади. Бу баҳо ишдан чиққан, ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланадиган асосий фондларни (темир-терсак нархида) реализация қилиш баҳосидир.

10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондлар йиллар ўтиши билан эскиради ва ўз сифатини йўқота боради. Республика саноати асосий фондларнинг эскириш динамикаси 22-жадвалда кўрсатилган.

22-жадвал

Саноат тармоқлари бўйича саноат-ишлаб чиқариш асосий фондларини эскириши (йил охирига фондлар умумий қийматидан фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Жами саноат шу жумладан:	35,2	49,8	48,1	48,0	47,1
Электр энергетикаси	28,5	48,3	53,0	55,5	55,4
Ёқилғи саноати	23,1	31,4	30,5	30,5	31,8
Қора металлургия	48,4	56,2	47,1	52,4	53,8
Рангли металлургия	60,1	62,1	60,5	59,5	58,8
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	30,4	71,2	73,1	72,0	68,2
Кимё ва нефть-кимё	30,4	63,1	56,8	58,6	59,7
Қурилиш материаллари	36,7	56,7	52,4	48,5	44,6
Енгил саноат	29,0	30,7	24,5	25,2	24,6
Озиқ-овқат саноати	29,0	59,3	60,1	61,5	52,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси "Ишлик статистик тўплам" 2001-2009йй.

Асосий фондлар жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириши мумкин.

Жисмоний эскириш деганда, асосий фондларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши натижасида бутунлай ёки қисман тўзиши, емирилиши тушунилади. Маълум вақт ўтгач, жисмоний жиҳатдан бутунлай ёки қисман яроқсиз бўлиб қолган меҳнат қуролиларини янгисига алмаштирилади ё бўлмаса модернизация қилинади ёхуд айрим қисмлари капитал таъмирланади. Жисмоний эскириш натижасида асосий фондларнинг қиймати йўқ бўлиб кетмайди, балки тайёрланган маҳсулот қийматига кўчади.

Корхоналарда фақат ишлаётган машина ва асбоб-ускуналаргина эмас, балки бекор турганлари ҳам тўзийди (емирилади). Машина ва асбоб-ускуналарнинг жисмоний эскириш даражаси уларнинг хизмат муддати ва тўзиш (емирилиш) даражасига нисбатан аниқланади.

Фан-техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлиги ўсиши туфайли ишлаб турган машина ва асбоб-ускуналар қийматининг камайтирилиши, нисбатан унумли ва тежамли янги машиналарнинг ва асбоб-ускуналарнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши натижасида ишла-тилаётган машиналарнинг жисмоний ейилиш муддати тугамасдан туриб қадрсизланиши – асосий фондларнинг маънавий эскириши, деб аталади.

Маънавий эскириш фондларнинг баҳосини вақти-вақти билан қайта кўриб чиқишни шарт қилиб қўяди. Эскирган асосий фондларни янгилари билан алмаштириш режали равишда энг кам меҳнат ва маблағ сарф қилиш йўли билан амалга оширилади.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида аста-секин эскириб, ўз қийматининг маълум қисмини амортизация сифатида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот қийматига оз-оздан кўчириб боради.

Амортизация – (лотинча *amortisatio* - қоплаш), асосий капитал (фондлар) амортизацияси – асосий капитал (машина ва механизмлар, жиҳозлар ва ускуналар, бинолар ва иншоотлар)нинг эксплуатация жараёнида эскириши ва айна пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотга ўтиб бориши⁶.

Асосий воситалар моддий ёки жисмонан ва маънан эскиради. Моддий эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш жадаллиги ва уларнинг корхонада ишлатилган муддатлари билан белгиланади. Маънавий эскириш фан ва техника тараққиёти натижасида меҳнат воситаларининг арзонлашуви ҳамда иқтисодий жиҳатдан мукаммал бўлган янги меҳнат воситаларининг яратилиши ва жорий қилиниши билан боғлиқ. Амортизация меъёри асосий фондлар турига, хизмат қилиш муддатига кўра табақалаштирилади. Амортизация қиймати ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига киритиб борилади. Маҳсулот сотилгач, бу қиймат амортизация ажратмалари кўринишида эскирган жиҳозлар ўрнига янгисини сотиб олиш учун зарур бўлган маблағлар суммаси тарзида жамғарилади.

Амортизация ажратмалари – маҳсулот таннархига киритиладиган асосий фондлар амортизацияси суммаси; асосий фондларни қисман тиклаш (капитал таъмир ва янгилаш) ва тўлиқ тиклаш (реновация) фондларини яратишга хизмат қилади. Амортизация ажратмалари меъёрлари асосий фондлар қийматига мутаносиб, яъни тахминий фойдаланиш муддатига текис тақсимланиши ёки камайиб борувчи баланс усулида – жадаллаштирилган тартибда ҳисобланиши мумкин. Жадаллаштирилган тартибда фойдаланишнинг биринчи йилида амортизация меъёри 2 марта оширилади, иккинчи йили қолдиқ қийматининг 20 фоизи миқдоридан ва шу тарзда ажратмалар назарда тутилади ва бу иш шу тарзда давом эттирилади. Натижада асосий фондлар қийматининг 2/3 қисми улар хизмат муддатининг ярмидаёқ амортизацияланади.

⁶ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. - Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000, 288-б.

Амортизация меъёрлари пасайтирилиши асосий фондлар янгиланишини секинлаштиради, оширилган меъёрлар маҳсулот таннархини қимматлаштиради. Шу сабабли амортизация ажратмалари давлат томонидан тартибга солинади. Амортизация ажратмалари таъминлашни керак бўлган асосий шарт асосий фондлар эскиришининг тўлиқ қоплаши ва уларнинг такрор яратилишига эришишдир. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат амортизация ажратмалари нормативларини белгилаб, жадаллаштирилган амортизация орқали тадбиркорларга солиққа тортиладиган фойда суммасини камайтиришга имконият яратиб беради. Айни пайтда асосий фондлар қийматини ҳисобдан чиқаришни тезлатиш тадбиркорни асосий фондларнинг маънавий эскириши билан боғлиқ эҳтимоли бўлган зарар кўришдан сақлайди, янги техника ва технологияни тезроқ жорий этишга рағбатлантиради.

Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг ўзини ёки унинг баъзи қисмларини янгилаш вақти келгунча шу шаклда маълум фондда жамғарилиб турилади ва бу фондни амортизация фонди деб атайдилар. Демак, амортизация фонди – амортизация ажратмалари ҳисобига шаклландиган махсус фонддир.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга моддий активлар амортизацияси деган тушунча ҳам мавжуд. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмаларининг суммаси (ҳисобланган эскириш);

- лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрлар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, жадаллаштириладиган амортизация суммаси.

Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга номоддий активлар эскириши, ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан натижали фойдаланиш муддатидан (бирор хўжалик фаолияти юритувчи субъект муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига тегишли бўлади. Натижали фойдаланиш муҳлатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш меъёри 5 йилга ҳисобланади.

10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш, режаштириш, ҳисоб-китоб қилиш, улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодалаш учун жуда кўп кўрсаткичлар керак бўлади. Уларни бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин:

– асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини ифодаловчи кўрсаткичлар;

– улардан фойдаланиш даражасини, уларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

– ишлаб чиқариш фонди билан қуроллантириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар;

– интеграл кўрсаткичлар.

Бу кўрсаткичлар тизимида, айниқса, фонд қайтими кўрсаткичи ва фонд рентабеллиги кўрсаткичи алоҳида ўрин эгаллайди.

Фонд қайтими бир сўмлик асосий фонд иштирокида қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини ифодалайди ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\Phi_k = Q/\Phi_{ac}$$

Бу ерда: Φ_k – фонд қайтими (сўм ҳисобида);

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (сўм ҳисобида);

Φ_{ac} – асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Фонд сизими фонд қайтимига тескари кўрсаткич бўлиб, маълум миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун қанча асосий фонд кераклигини ифодалайди ва қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$\Phi_c = \Phi_{ac}/Q$$

Меҳнатнинг фонд билан таъминланганлиги ҳар бир ишловчи ҳисобига қанчадан асосий воситалар тўғри келишини билдиради ва у қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\Phi_{bt} = \Phi_{ac}/X_{im}$$

бу ерда X_{im} – ходимларнинг йиллик ўртача миқдори (киши ҳисобида).

Асосий фондлардан фойдаланишни ифодалайдиган кўрсаткичлардан яна бири жиҳозлардан фойдаланиш кўрсаткичларидир. У жиҳозлардан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларини ўз ичига олади:

а) экстенсив фойдаланиш коэффициенти ($Kэ$). У жиҳозларнинг режали иш вақти фондида ($T_{жр}$) ҳақиқий ишлаган вақти ($T_{жх}$) даражасини кўрсатади:

$$Kэ = T_{жх}/T_{жр};$$

б) интенсив фойдаланиш коэффициенти (Кин). У жиҳозларнинг минимум маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин бўлган миқдorigа (Мч) нисбатан ҳақиқий ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори (Мх) даража-сини кўрсатади:

$$Кин - Мх/Мч.$$

10.5. Ишлаб чиқариш қуввати ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари-дан бири мавжуд ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашдир. Улардан самарали фойдаланиш масаласи айниқса, бозор иктисодиётига ўтиш шароитида янада долзарблашади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда улардан ҳар тарафлама унумли фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ишлаб чиқариш қувватларидан қанчалик тўла ва унумли фойдаланилса, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади, маҳсулотнинг таннари камаяди, корхонанинг фойдаси ва самарадорлиги ошади. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати вақт бирлиги ичида белгиланган ассортимент ва номенклатура, мавжуд дастгоҳлар, ишлаб чиқариш майдонларидан тўлиқ фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини ифодалайди.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати натура бирлигида ўлчанади. Масалан, металлургия саноатида ишлаб чиқариш қуввати тоннада, тўқимачилиқда йигирилган иш тоннада, газламалар метрда, автотрактор тармоқларида автомобиллар ва тракторлар доналаб ўлчанади. Ишлаб чиқариш қуввати корхонанинг техник даражаси, унумдорлиги, кадрлар малакаси, хомашёларнинг сифати ва маҳсулотларнинг ассортиментига қараб ўзгариб боради.

Корхоналарда ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблаш учун қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

а) мавжуд ускуна ва агрегатларнинг сонига таъмирлашдаги ускуналар, режалаштириш даврида янгидан киритилган ускуналар кўпилади. Лекин жисмоний ва табиий шароит таъсирида емирилган ускуналар ҳисобга киритилмайди;

б) корхоналар ва цехларнинг ишлаб чиқариш майдонлари ҳақидаги маълумот;

в) корхоналарнинг иш режими, яъни сменалар сони (таъмирлашга тўхташ вақтисиз), иш вақти фонди;

г) ускуналар, агрегатларнинг унумдорлик нормаси.

Ишлаб чиқаришда турли ускуналардан фойдаланиш, корхонанинг қуввати асосий технологик жараёнларни бажарадиган етакчи цехлар, бўлинмалар ёки агрегатларнинг қувватларига биноан ҳисобланади.

Турли корхоналар (бирлашмалар)нинг ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблашда уларнинг хусусиятлари инобатга олинади ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$Q = Dc * Du * Div.$$

Бу ерда: Q – корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати;

Dc – бир турдаги дастгоҳлар сони;

Du – вақт бирлигидаги бир дона дастгоҳнинг унумдорлиги;

Div – дастгоҳларнинг ишлаш вақти.

Айрим тармоқларнинг корхона ва цехларида йиғув, қуюв, мебель, консерва ишлаб чиқариш қуввати, майдон бўйича қуйидаги формулага асосан ҳисобланади:

$$Q = (M : Mn) * (\Phi : Vm).$$

Бу ерда: M – корхонанинг ёки цехнинг ишлаб чиқариш майдони (кв.м);

Mn – норма бўйича иш жойига тааллуқли ишлаб чиқариш майдони (кв.м);

Φ – иш жойининг йиллик режали иш вақти фонди (соат);

Vm – маҳсулотнинг меҳнат талабчанлиги – технологик вақт (соатда).

Йил бошида белгиланган ишлаб чиқариш қуввати, кириш қуввати, йил охиридагиси эса, чиқиш қуввати, дейилади. Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_{\text{ўр}} = K_k + (K_m * P_2) / 12 - (K_c * P_1) / 12.$$

Бу ерда: K_k – кириш давридаги (режалаштирилаётган йил бошидаги) қувват;

K_m – йил давомида ишга туширилган қувват;

K_c – чиқиш давридаги (йил охиридаги) қувват;

P_1 – режалаштирилаётган даврдаги ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилмаган ойлар сони;

P_2 – режалаштирилаётган даврда ишга туширилган ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилган ойлар сони.

Асосий фондлардан ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилаш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, капитал маблағ сарфламай, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга, меҳнат унумдорлиги ва самарадорлиги ўсишига ҳамда маҳсулот таннархини камайтиришга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги

шароитда республикада улардан унумли фойдаланишга катта эътибор берилмоқда.

Саноат асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватлари самарадорлигини оширишда корхоналарда технологик ускуналарнинг иш сменасини кўпайтириш катта аҳамиятга эга.

Ускуналардан интенсив фойдаланишни яхшилаш учун корхонанинг техника ва технологиясини такомиллаштириш, машиналарнинг иш тезлигини ошириш, металл қуйишга, кимёвий жараёнларга сарфланадиган вақтни қисқартириш, шунингдек, кадрлар малакасининг техникавий савиясини ошириш, корхоналарни йириклаштириш, ихтисослаштириш ва ҳамкорлик асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарур.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин ўтказиб борадиган меҳнат воситалари асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳисобланади.

Ўзбекистон саноатига кўплаб инвестицияларни киритилиши, модернизациялаш, илғор техника ва технологияларни жорий этилиши, устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида асосий фондлар тўхтовсиз ўсиб бормоқда.

Кўп укладли иқтисодиётга ўтиш муносабати билан асосий фондлар таркибида кўзга кўринарли силжишлар кузатилмоқда. Янги жиҳозлар, асбоб-ускуналар, қурилмалар, ҳисоблаш техникаси ва ишлаб чиқариш инвентарлари салмоғи ошиб бормоқда. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш ўта долзарб масала бўлганлиги учун ҳам унга алоҳида аҳамият берилмоқда, натижада эса йилдан-йилга фонд қайтими ошиб бормоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий фондларнинг моҳияти, аҳамияти, таркиби.
2. Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришда асосий фондлар.
3. Асосий фондларнинг емирилиши ва амортизацияси.
4. Асосий фондларни таъмирлаш ва модернизация қилиш.
5. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш кўрсаткичлари ва йўллари.

6. “Ишлаб чиқариш қувватлари” тушунчаси ва уни аниқлаш усуллари.

7. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модер-низациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. // Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. -56 б.

3. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

6. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

8. Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутқи. //Халқ сўзи, 2001 йил 12 январь.

9. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). –Т.: ТДИУ, 2004. -256 б.

10. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. 2000-2010 гг.

11. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

12. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

13. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

XI боб. САНОАТНИНГ ХОМАШЁ МАНБАИ ВА ТЕЖАМКОРЛИК СТРАТЕГИЯСИ

12.1. Саноатда хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши

Қайта ишловчи барча саноат тармоқларининг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи элементлардан бири хомашёдир, чунки хомашёсиз ҳеч қандай маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Хомашё деб, казиб олиш ёки ишлаб чиқариш учун маълум даражада меҳнат сарфланган ва шу меҳнат натижасида бир қадар ўзгарган меҳнат буюмига айтилади. Ишлаб чиқариш жараёнида хомашё тайёр маҳсулот ёки ярим фабрикат ҳосил қилади. Натижада хомашёнинг тўла қиймати товар шаклини олган ялпи маҳсулотга ўтади.

Хомашё асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Асосий хомашё – тайёр маҳсулотнинг моддий асосини ташкил қилувчи меҳнат буюмидир. Тайёр маҳсулот таркибига қирувчи ёки асосий хом ашёни қайта ишлашга зарур шароит яратиб берувчи қолган барча меҳнат буюмлари ёрдамчи материаллар деб аталади.

Меҳнат буюмларининг маҳсулот ишлаб чиқаришда қай тарзда қатнашишига қараб улар ҳам хомашё (асосий хомашё), ҳам ёрдамчи материал бўлиши мумкин. Масалан, нефть ёқилги сифатида ёрдамчи материал бўлса, бензин ёки керосин ишлаб чиқаришда эса хом ашёдир.

Хомашё кенг миқёсда истеъмол буюмлари ҳамда ишлаб чиқариш маҳсулотлари олиш учун ишлатиладиган табиий материаллардан иборат. У қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- миқдори жиҳатидан етарли бўлиши;
- казиб олиш арзон ва осон бўлиши;
- технологик жараёнлар осон бориши керак.

Ҳар бир хомашё меҳнат буюмидир, лекин ҳар бир меҳнат буюми хомашё эмас. Меҳнат буюми меҳнат воситаси билан маълум даражада ўзгаргандан кейингина хомашёга айланади. Ер остидаги фойдали қазилмалар, ёввойи ҳайвонлар, дарахтлар ва ҳоказолар хомашё бўлмай, балки потенциал табиий бойликлардир.

Меҳнат воситаси ёрдамида овланган ҳайвонлар, казиб олинган маъданлар, кесилган дарахтлар ва бошқалар хомашё ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнида бир ёки бир неча босқичда қайта ишланган бўлса-ю, лекин тайёр маҳсулот сифатида истеъмол қилина олмаса, у чала маҳсулот, яъни яримтайёр маҳсулот деб аталади.

Хомашё ресурсларини хомашёдан фарқ қилмоқ керак. Хомашё ресурсларига мамлакатдаги фойдали қазилмалар конлари, ўрмон майдонлари, уй ҳайвонлари ва шу каби табиий бойликлар кирса, улар қазиб чиқарилган ёки ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфлангандагина хомашёга айланиши мумкин.

Хомашё ишлаб чиқариш жараёнининг асосий элементи сифатида саноат ишлаб чиқаришига ва унинг иқтисодига катта таъсир кўрсатади. Саноатнинг қайта ишловчи тармоқларида хомашё ва ёқилғи харажатлари ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар ҳажмида энг катта салмоққа эга. Шунинг учун саноат корхоналари фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари кўп жиҳатдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган хомашё ва ёқилғи харажатлари даражасига боғлиқ бўлади. Саноат маҳсулоти таннархида хомашё, ёрдамчи материаллар ва ёқилғи харажатлари бутун саноат бўйича ўртача 70 фоизни ташкил этади. Шунинг учун хомашёни тежаб ишлатиш саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришда, ишлаб чиқариш кувватларидан яхши фойдаланишда ва ишчилар меҳнатининг унумдорлигини оширишда катта роль ўйнайди.

Материал кўп сарфланадиган тармоқларда хомашё ва материаллардан оқилона фойдаланиш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий манбаидир. Машина ва усқуналарнинг унумли ишлаши ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун вақтнинг сарфланиш даражаси хомашё сифати ва унинг турига боғлиқ.

Хомашё хилма-хил бўлиб, қуйидаги турларга бўлинади:

- саноат хомашёси;
- қишлоқ хўжалиги хомашёси.

Саноат хомашёси турли белгиларига кўра қуйидагича туркумланади:

- келиб чиқишига кўра, табиий ва сунъий;
- агрегат ҳолатига кўра, қаттик, суюқ ҳамда газсимон;
- кимёвий таркибига кўра, органик ва анорганик;
- ишлатилишига кўра, озуқабоп ва техник.

Қишлоқ хўжалиги хомашёси икки турга – ўсимликлардан олинадиган хомашёлар ва ҳайвонлардан олинадиган хомашёларга бўлинади.

Ер остидан қазиб олинадиган минерал бирикмалар **минерал хомашёлар** дейилади. Улар уч турга бўлинади: а) рудали; б) рудасиз; в) ёнувчи минерал хом ашёлар. Бу минералларнинг кўпи қаттиқ ҳолда

бўлади. Суюқ минерал бойликларга фақат нефть ҳамда туз эритмалари, газ ҳолдагисига эса табиий газ киради.

Рудали минерал хомашёлар фойдали жинслар бўлиб, металллар олиш учун асосий манбадир.

Рудасиз минерал хомашёлар ҳам тоғ жинсларидир. Улар металл олиш учун ишлатилмайди. Бундай минерал хомашёлар кимёвий қайта ишланмасдан тўғридан-тўғри халқ хўжалигида ёки металлсиз ишлаб чиқаришда хомашё сифатида ишлатилади. Рудасиз минераллар шартли равишда қуйидаги турларга бўлинади:

- қурилиш материаллари – тўғридан-тўғри ёки физик-кимёвий қайта ишлангандан сўнг қурилиш ишларида ишлатиладиган минерал хомашё;

- индустрия хомашёлари – кимёвий қайта ишланмасдан саноатнинг турли тармоқларида ишлатиладиган хомашё;

- кимёвий минерал хомашёлар – кимёвий қайта ишлаш учун ишлатиладиган минераллар;

- қимматбаҳо ва рудасиз минераллар – табиий ҳолда ёки механик қайта ишлангандан сўнг безак учун ишлатиладиган минераллар.

Ёнувчи минерал хомашёлар ёқилги сифатида ишлатиладиган фойдали қазилма бойликлардир. Буларга тошкўмир ва кўнғир кўмир, торф, ёнувчи сланецлар, нефть ҳамда табиий ёнувчи газлар киради. Ёнувчи газлар, нефть ва кўмир энг арзон ҳамда фойдаланиш учун қулай ёқилгигина бўлмай, балки кимё саноатида қимматбаҳо хомашё ҳамдир.

Ўсимлик ва ҳайвонот хомашёларига ёғоч, зиғир, каноп, ёғлар, ўсимлик мойлари, ҳайвонот терилари ва шунга ўхшашлар киради. Булар халқ хўжалигида ишлатилишига кўра, озуқабоп ва техник хомашёларга бўлинади. Озуқабоп хомашёларга озуқа сифатида ишлатиладиган бирикмалар – ўрмончилик, балиқчилик ва кишлок хўжалиги маҳсулотлари киради.

Ўсимлик ва ҳайвонлардан олинадиган техник хомашёларга юқорида кўрсатилган халқ хўжалиги тармоқларининг озик учун ярамайдиган маҳсулотлари киради. Уларни механик ва кимёвий қайта ишлаб, улардан турмушда ва саноат ишлаб чиқаришида ишлатиладиган хомашёлар олинади. Бундай хомашё турларини кимёвий қайта ишлаб, турли маҳсулотлар олиш мумкин. Манбалари кўплиги, амалий жиҳатдан битмас-туганмас захирага эгаллиги улар асосида кўпгина янги кимёвий корхоналар ташкил этишга имкон беради.

Умуман, илм-фан, техника ва технологиянинг ниҳоятда тезлик билан ривожланиши янгидан-янги материалларни, шунингдек, янги хомашё материалларини қидириб топиш масаласини долзарблаштирмоқда. Бу масала асосан олти йўл билан амалга оширилади:

- иложи борича арзон хомашёларни қидириб топиш ва ишлатиш;
- хомашёдан комплекс фойдаланиш;
- концентранган хомашё ва маҳсулотлар ишлатиш;
- жуда тоза маҳсулотлар ишлатиш;
- техника мақсадлари учун ишлатиладиган озучабоп хомашёларни ноозучабоп хомашё билан алмаштириш;
- иложи борича маҳаллий хомашёлардан фойдаланиш.

Ҳозирги вақтда кимё ва кимёвий технология ютуқлари муҳим техника-хўжалик маҳсулотларини ноозучабоп хомашёлардан олишга имкон беради. Бундай хомашёлар сифатида тош-кўмир, торф, сланец, нефть, табиий газ, ёғоч, ўсимлик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг чиқиндилари ишлатилмоқда. Масалан, совун ювувчи маҳсулотлар, изоляторлар ишлаб чиқаришда, тўқимачилик саноатида, резина маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, чарм саноатида, коррозияга қарши курашишда, бетонларни сув ўтказмайдиган қилишда, металлларни силлиқлашда, қирқишда совуткичлар сифатида ҳар йили бир неча минг тонналаб қимматбаҳо озучабоп мойлар ишлатилади.

Саноатнинг кўпгина тармоқларида кенг миқёсда ишлатиладиган этил спирти ишлаб чиқариш учун ҳам жуда кўп миқдорда юқори сифатли дон ва картошка ишлатилади. Ун, крахмал, сут каби маҳсулотлардан техник мақсадлар учун фойдаланилади. Масалан, казеин-оқсил модда сутда бўлади, казеин елим ишлаб чиқаришда, қоғоз ва чарм саноатида бўёқчиликда ҳамда муковалар қилишда асосий маҳсулот сифатида ишлатилади. Бу мақсадда казеин ишлаб чиқариш учун ҳар йили бир неча юз минг тонна ёғсизланган сут сарфланади.

Крахмал тўқимачилик саноатида, резина ва кимё саноатида, гугурт саноатида, электродлар олишда кенг қўлланилади. Ҳозир саноатда крахмал полиакриламид ҳамда целлюлозанинг сувда эрувчан эфирлари – карбоксилметил целлюлоза (КМК) билан муваффақиятли алмаштирилган. Шу билан бирга КМК кўп миқдорда крахмал ўрнида тўқимачилик, қоғоз ва гугурт саноатларида эса озучабоп ун ўрнида ишлатилмоқда.

Ҳозир этилендан ва ёғочдан олинаётган синтетик этил спирт таркиби ва сифати жиҳатидан озуқабоп хомашёлардан олинадиган этил спиртдан фарқ қилмайди ва анча арзон ҳисобланади. Шунинг учун халқ хўжалигининг кўп тармоқларида бундай этил спирт кўп ишлатилмоқда. Шунингдек, газ ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотларидан сирка кислота, глицерин ва ёғлар ишлаб чиқарилмоқда. Маҳсулотларни бу йўл билан ишлаб чиқаришда кўп миқдорда озуқабоп хомашёлар тежаб қолинади ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархи бирмунча арзонлашади.

Саноатни янада ривожлантириш, техника тараққиёти суръатларини жадаллаштириш ва саноат маҳсулотларининг турларини кўпайтириш вазифалари сунъий материаллар ишлаб чиқаришни интенсиф ривожлантиришни тақозо этади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва уларни саноатда қўллаш куйидаги ҳолларда иктисодий самарали ҳисобланади:

а) сунъий материал ягона хомашё бўлган тармоқда ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлари билан ва кенг қўламда ривожлантиришга;

б) қайта ишловчи тармоқлар техника базасининг мукамаллашувиغا;

в) истеъмолчи тармоқлар маҳсулотининг сифатини яхшилаш ва ассортиментни кенгайтиришга;

г) қайта ишлаш тармоқларида технологик жараёнларни жадаллаштиришга ва ускуналарни мукамаллаштиришга;

д) тайёр саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш учун сарфланадиган харажатларни камайтиришга сабаб бўлса;

е) сунъий материаллардан ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархини камайтирса.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва қўллашнинг иктисодий самарадорлигини аниқлашда вақт омилини, яъни қисқа вақт ичида керакли миқдорда саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришга эришиш мумкинлигини эътиборга олмоқ лозим. Сунъий материаллар беҳад афзалликларга эга, чунки табиий хомашё бўлган пахта, жун, тери ва бошқаларни ишлаб чиқаришга ойлаб вақт кетса, сунъий материалларни ишлаб чиқаришга атига бир неча кун ва соат кифоя бўлади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқаришга табиий материалларга нисбатан анча кам ижтимоий меҳнат сарфланади. Масалан, 1 тонна ювилган жун ишлаб чиқаришга 7000 киши/соат сарфланса, синтетик

толага 225-1400 киши/соат сарф этилади. Сунъий материаллар саноатнинг қўшимча хомашё базаси бўлиб хизмат қилади. Улар ишлаб чиқаришда жараёнларни кимёлаштириш, айниқса, органик синтезни ривожлантириш катта роль ўйнайди. Турли тармоқларда кимёвий усулларни қўллаш табиатда кўп тарқалган маҳсулотлардан сифати табиий материалларникидан анча устун бўлган жуда кўп янги тур сунъий материаллар ишлаб чиқариш имконини беради.

Замонавий техника синтетик материалларга турлича талаблар қўяди. Улар ўзига хос қатор афзалликларга эга: узоқ вақт ўта юқори ва ўта паст ҳароратга, юқори босим ва жуда катта электр кучланишларига чидамли. Сунъий материаллар ишлаб чиқарувчи тармоқлар, шу жумладан саноатни ривожлантириш ва саноат хомашё базасини кенгайтиришнинг асосий воситаларидан биридир.

Саноатни ривожлантиришда пластмассалар, синтетик каучук, сунъий ва синтетик толалар, сунъий чармлар ва чарм ўрнини босувчи материаллар, синтетик ювиш воситалари ва озуқа хомашёси ўрнини босувчи сунъий материаллар муҳим роль ўйнамоқда.

Пластмассалар – кенг номенклатурага эга бўлган сунъий полимер маҳсулотлардир. Улар сифат жиҳатидан табиий материаллар билан тенглашибгина қолмай, балки кўп ҳолларда улардан устунлик ҳам қилади: ўта мустаҳкамлик, электр ўтказмаслик, энгиллик, қаттиқлик, эгилувчанлик, тиниклик, коррозияга, кислотага, иссиқликка чидамлик, кам едирувчанлик каби сифатларга эга ва механик ишлашнинг турли усулларига энгил мослашади. Мамлакатимиз пластмассалар ишлаб чиқариш учун кенг хом ашё ресурсларига эга, чунки пластмассалар учун табиий ва нефть газы, нефтни қайта ишлаш ва коксокимё саноати чиқиндилари, ёғочни кимёвий ишлаш маҳсулотлари, энгил ва озик-овқат саноати, кишлоқ хўжалигининг турли хид чиқиндилари хомашё бўлиб хизмат қилади.

Сунъий ва синтетик толалар саноатнинг хом ашё базасини кенгайтириш билан бирга, турли техник ва кийим-кечак газламалари, электр изоляция материаллари, кабеллар ва канатлар, балиқ тутиш тўрлари ва бошқа буюмлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. Халқ хўжалигида чарм ўрнини босувчи сунъий материаллар катта аҳамиятга эга. Пойабзал саноатининг ўсиш суръатларини амалга ошириш учун табиий чарм ресурслари етарли бўлмаган шароитда бу жуда ҳам муҳим. Сунъий чарм ва чарм ўрнини босувчи материаллардан пойабзалнинг айрим бўлақларини тайёр ҳолда ишлаб чиқариш мумкин.

11.2. Саноат ишлаб чиқаришнинг минерал хомашё манбаи

Минерал хомашё конлардан қазиб чиқарилувчи турли фойдали қазилмалардир. Ўзбекистоннинг ер қаъри фойдали қазилма турларига жуда бой. Ҳозиргача сақланган кўҳна конлар ва уларнинг қолдиқлари Ўзбекистон ҳудудида кончилик қадимдан ривожланганидан далолат беради.

Ҳозирги кунгача мамлакатда 3000 дан ортиқ фойдали қазилма кони аниқланган бўлиб, уларнинг 1100 таси қазиб олишга тайёр, хусусан олганда, уларнинг 50 таси асл, 41 таси рангли, нодир радиоактив ва қора металллар, 187 таси ёқилғи-энергетика, 19 таси кон-кимё, 45 таси кончилик хомашёси, шунингдек, қурилиш материаллари, ер ости сувлари ва бошқа фойдали қазилма конларидан иборат.

Ўзбекистон ер ости бойликлари истикболи жуда улкан. Республика ҳудудининг фақат 20-25 % майдонида геологик кидирув ишлари олиб борилган.

Ўзбекистон ҳудудида саноат аҳамиятига эга 90га яқин нефть конлари очилган бўлиб, улардан 36 таси нефть, 24 таси нефть-газ ва газ-нефть, 26 таси нефть-газ конденсат конлари тоифасига киради. Мамлакатда нефть ва газ Фарғона, Сурхондарё, Ҳисор, Бухоро, Хива ва Орол-Устюрт минтақаларида топилган.

Асл металлларга олтин, кумуш, рутений, радийпалладий, осмий, иридий ва платиналар киради. Ўзбекистонда шулардан фақат олтин ва кумуш тоза ҳолда қазиб олинади, бошқалари эса турли рудалардан ажратиб олинади. Аниқланган олтин захиралари бўйича Ўзбекистон жаҳонда тўртинчи, қазиб олиш даражаси бўйича тўққизинчи ўринда туради. Бу ерда олтиннинг 50 дан ортиқ конлари кидириб топилган. Унинг асосий захиралари Марказий Қизилқумдаги Мурунгов олтин кони бутун Евроосиё қитъасида маълум ва машҳур. Унинг рудаси таркибида олтин миқдори юқори ҳисобланади.

Кейинги йилларда Тошкент, Самарқанд вилоятларида янги олтин руда конлари кидириб топилди. Ўзбекистондаги ҳозиргача кидириб топилган олтин захиралари 4 минг тоннадан ошади. Республикада, умуман, 26 та кумуш кони аниқланган. Улар, асосан, Қизилқум ва Чотқол-Қурама тоғ минтақаларида тўпланган.

Рангли металлларнинг энг муҳим турлари ҳисобланган уран ва мис захиралари бўйича Ўзбекистон жаҳонда еттинчи ўринни эгаллайди. Ураннынг разведка қилинган захиралари аниқланган, вулканоген жинсларда топилган бўлиб, мезозойнинг кумтошли типига

мансуб. Республикада 30 та уран кони мавжуд. Унинг қидириб топилган захираси 50-60 йил давомида фойдаланишга етарли. Уран билан йўлдош рений, скандий ва бошқа металллар учрайди. Шунингдек, мис, кўрғошин, калай, вольфрам ва литий каби муҳим стратегик аҳамиятга эга нодир ва рангли металлларнинг йирик конлари бор.

Республикамизда ҳар йили 90 минг тоннага яқин мис ишлаб чиқарилади. Амалдаги ишлаб турган конлар мисни яна 40-50 йил, кўрғошин ва қалайни 100 йил мобайнида ишлаб чиқаришни таъминлашга қодир.

Рангли металллар захиралари асосан Олмалиқ кон районида жойлашган. Қалмоққир мис кони ноёб ҳисобланади. Бу коннинг рудасини қайта ишлаш мамалакатдаги энг йирик корхоналардан бири Олмалиқ кон-металлургия комбинатида амалга оширилади. Шунингдек, бу саноат районида мис, молибден, олтин, кумуш, рений, теллур, селен ва бошқа катта захираларга эга бўлган Дальний кони бор.

Мамалакат ҳудудида 100 дан ортиқ кўрғошин ва рух кони мавжуд бўлиб, улар асосан Олмалиқдаги Қўрғошинкон, Жиззах вилоятидаги Учқулоч ва Сурхондарё вилоятидаги Хондиза конларидан олинади. Бу конларда яна йўлдош металллар – мис, кумуш, камдий, селен, олтин ва индий ҳам учрайди. Ўзбекистонда молибденли формациялар ҳам бор. Чотқол-Қурама тоғлари висмутга бой. Жанубий Фарғона белбоғининг ўзидан 100 дан ортиқ симоб ва 10 дан ортиқ сурьма рудаланишлар аниқланган.

Республика нодир металлларнинг энг муҳим тури ҳисобланган вольфрамнинг 7 та кони ва 200дан зиёд руда белгилари мавжуд ерлари аниқланган. Вольфрам объектлари Тошкент олди, Самарқанд ва Қизилқум регистонларида тўпланган.

Қора металллардан энг кўп тарқалганлари темир, титан, марганец, магний, хром ва бошқалардир. Темирнинг бир неча конлари ва руда кўринишлари аниқланган. Улар орасида муҳими Қорақалпоғистон Республикасида Тебинбулоқ титан-магний кони ҳисобланади. Марганец конлари Зарафшон, Қоратепа, Лолабулоқ ва бошқа жойларда мавжуд. Магматик хром Қизилқумда, Фарғонада, айниқса, Томдитов ва Султон Увайсда кўплаб учрайди.

Ўзбекистонда нометалл хомашё – глауконит, дала шпати, валластонит, графит, асбест, тальк, тальк тоши, абразивлар, қимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлар конлари кўп. Волластонитнинг 5 га яқин кўриниши ва конлари аниқланган. Графитнинг 30 дан ортиқ руда – рудаланиши ва конлари маълум. Қимматбаҳо ва ишлов

бериладиган тошлардан топаз, феруза, аметист, тоғ хрустали, халцедон, яшма, нефрит, лазурит, амазонит, родонит, агальматалит, мрамар оникси ва бошқаларнинг анча йирик захиралари қайд этилган.

Геологик тадқиқотлар натижасида Бухоро-Қарши, Сурхондарё, Устюрт ва Фарғона артезиан хавсазининг ер ости сувларида йод, бром, литий, цезий, странций ва бошқа саноат концентрациялари аниқланган. 2005 йилдан бошлаб Крук конида йод олинмоқда.

Кумуш конлари Тошкент, Навоий ва Наманган вилоятларида жойлашган. Республикамизда 30 та уран кони мавжуд. Унинг қидириб топилган захираси 50-60 йил давомида фойдаланишга етарли. Уран билан йўлдош рений, скандий ва бошқа металллар учрайди. Шунингдек, мис, кўрғошин, қалай, вольфрам ва литий каби муҳим стратегик аҳамиятга эга нодир ва рангли металлларнинг йирик конлари бор. Республикамизда ҳар йили 8 минг тонна мис ишлаб чиқарилади. Амалдаги ишлаб турган конлар мисни яна 40-50 йил, кўрғошин ва қалайни 100 йил мобайнида ишлаб чиқаришни таъминлашга қодир.

Ўзбекистон ҳудудида 500 дан зиёд ғишт, цемент, гипс, оҳактош, бетон тўлдирувчиликлари ва бошқа қурилиш материаллари конлари разведка қилинган.

Потенциал ресурслардан оқилона фойдаланиш ва фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг иқтисодий самарали усулларини қўллаш учун конлар захирасининг миқдорини иқтисодий жиҳатдан тўғри аниқлаш ва саноат қўламида эксплуатация қилиш навбатини белгилаш алоҳида аҳамиятга эга.

Захираларни ўрганиш ва аниқлаш геология-қидирув ишлари давлат режаси асосида олиб борилади. Саноатнинг минерал хомашёга бўлган талабини аниқлашда конларнинг ўрганилганлик даражаси муҳим ўрин тутди. Минерал хомашё захираларни қидириш ва саноат эксплуатациясига тайёрлик даражалари бўйича бир неча категорияларга бўлинади. Улар маълум бир давр учун техник-иқтисодий жиҳатидан фойдаланиш мумкинлиги даражасига қараб **балансдаги ва балансдан ташқаридаги** захираларга бўлинади.

Балансдаги захираларга саноат талабларига ва фойдаланишнинг техник шартларига жавоб берувчи ва ҳозирги кунда уларни қазиб чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган захиралар қиради. Балансдан ташқари, захираларга эса таркибида фойдали компонентлари, қазилмалар миқдори кам бўлган ёки эксплуатация

шароитлари оғир бўлган, хомашёсини саноат усуллари билан қайта ишлаш ҳозирча мумкин бўлмаган захиралар қиради.

Корхона фаолиятини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва режалаштириш ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш ва уни ташкил этишнинг турли норма ва нормативларини тузишга асосланади. Норма ва нормативлар асосида ишлаб чиқаришга керакли хомашё ва материаллар, жиҳоз ва асбоб-ускуналар миқдори аниқланади, ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар жойлаштирилади ва ишлаб чиқариш ресурсларининг рационал захиралари режалаштирилади. Маҳсулот сифати бўйича қўйиладиган шартлар ҳам нормаларнинг бир тури ҳисобланади.

Саноат ишлаб чиқаришида хомашё ва материалларни тежашнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

- машина ва маҳсулотлар конструкциясини яхшилаш;
- янги техника ва прогрессив технологияни жорий этиш;
- технологик жараёнларни яхшилаш;
- хомашёни комплекс қайта ишлаш усуллари ривожлантириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилаш.

Истиқлол ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини кўпайтиришга ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланишга кенг йўл очди. Давлатнинг республика саноати хомашё базаси борасидаги ҳўжалик сиёсати қайта ишловчи саноат тармоқларининг юқори суръатлар билан тараккий этишини таъминловчи хомашё ресурсларининг жадаллаштирилган ривожланишини таъминлашдир.

Саноат хомашё базаси ривожининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- янги хомашё манбаларини аниқлаш бўйича геологик-кидирув ишларини кенгайтириш;
- ундирувчи саноат тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш;
- қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат учун етарли даражада маҳсулот етиштиришини ва унинг товардорлик қобилятини кучайтириш;
- сунъий материаллар ва улар ўрнини босувчи турли хил буюмлари яратиш ва ҳ.к.лар.

11.3. Ресурслар тежамкорлиги стратегияси ва тактикаси

Ҳар бир жангда ҳар икки томон ҳам ўз стратегия ва тактикасидан фойдаланиб, имкон қадар йўқотишларсиз ғалабани қўлга киритишга ҳаракат қилади. Шунингдек, иқтисодиётда ҳам стратегия ва тактика қўлланилади.

Маълумки, ҳар бир давлат ва хўжалик юритувчи субъект учун ресурслар текин эмас. Улар ўз мақсадларига эришишда стратегия ва тактикадан фойдаланадилар. Бундан кўзланган мақсад, ишлаб чиқариш учун сарфланадиган хомашё харажатларини камайтириш ва шу орқали фойдани кўпайтиришдир. Изланишлар қўлланилган стратегия ва тактиканинг хомашё харажатларини камайтиришдаги сўнги босқичи ва муқобил йўли ресурслар тежамкорлиги эканлигини кўрсатмоқда.

Ресурсларни танлаш муқобиллиги ундан фойдаланган соҳаларда қуйидаги вазифаларни ҳал қилади:

- харажатларнинг камайиши ва ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатининг ошиши;
- алоҳида товарлар ва маҳсулотлар ассортименти билан бозорга кириб бориш ва ўз ўрнини эгаллаш;
- маҳсулот сифатида аниқ устунликка эришиш;
- иқтисодиётдаги каби технологияда ҳам пешқадамлик мавқеининг ўсишига интилиш;
- динамикани ҳисобга олган ҳолда мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ва хўжалик фаолиятдан фойда олиш.

Муқобиллик (бир-бирига зид икки йўлдан бирини – ё унисини, ё бунисини танлаб олиш зарурати), шунингдек, ресурслардан фойдаланиш стратегияси ва тактикасининг таркибий қисми ҳисобланиб, ишлаб чиқаришда иқтисодий тежамкорлик ва самарадорлик ошишига олиб келади.

Модомики, стратегия ва тактика ҳар қандай ишда, шунингдек, моддий, молиявий ва бошқа ресурслардан фойдаланишда биринчи навбатда, ходимлардан тегишли билим ва иш малакани, ресурслардан фойдаланишда масъулликни, бозор иқтисодиёти шароити шартларини ва фан-техника янгиликларидан воқифликни, илмий тадқиқот ва уларнинг ечимларини теран англашни талаб қилади.

Режали иқтисодиёт шароитида ресурслар давлатга қарашли бўлиб, уларни бепул ва қайтариб олмаслик қондаси асосида ҳудудларга, тармоқларга ва корхоналарга тақсимланарди. Бозор иқтисо-

диёти шароити ресурсларга ва улардан фойдаланишга бўлган талаб кучаяётганлиги боис бундай воситаларни тежамкорлик билан ишла-тишни тақозо этмоқда.

Собиқ иттифокда барча ресурслар давлат томонидан бепул тақсимланганлиги учун ресурслар тежамкорлиги амалиётда эмас, балки ҳужжатларда “тежаларди”. Эндиликда бу масала олдингидек, “юқори”нинг кўрсатмаси билан эмас, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг самарадорликни оширишга бўлган қизиқиши асосида хал этилмоқда.

Ҳозирги шароитда қайси маҳсулотни, қанча ва қимга ишлаб чиқаришгина эмас, шу билан бирга бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга қанча ресурс ва маблағ талаб қилиниши ҳам кўпгина корхоналар учун асосий масалага айланмоқда. Бу ҳар бир корхона бир томондан, талабни қондириш, иккинчи томондан эса, ресурслар харажатининг кам чиқимли йўлларини ахтаришга ундайди. Булардан ташқари, ҳар бир корхона учун характерли бўлган нормалаштириш ва ресурсларнинг пуллилиги ҳам айнан шуни тақозо этади.

Хомашёдан рационал фойдаланиш саноат хомашё базасини кенгайтириш ва мустаҳкамлашнинг муҳим манбаидир. Иқтисодий нуқтаи назардан хомашёдан мақсадга мувофиқ ва рационал фойдаланишда кўп жиҳатдан қайта ишловчи саноат тармоғи ёки корхона учун хомашёни тўғри танлаш қатта аҳамиятга эга.

Хомашё маҳсулот хусусиятини ва сифатли технологик жараёни танлашга ва унинг прогрессивлик даражасига, машиналардан ва вақтдан фойдаланиш даражасига, ишлаб чиқариш даврининг узунлиги ва умуман, ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатади.

Ҳозирги пайтда ҳар бир саноат тармоғида бир неча турдаги хомашё қўлланилади. Айрим тармоқ учун қайси хомашёни танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаш учун турли хомашёларни қуйидаги кўрсаткичлар бўйича солиштирмоқ зарур: солиштирма капитал харажатлари; меҳнат унумдорлиги; маҳсулот таннархи; маҳсулот сифати; маҳаллий хомашёдан максимал фойдаланиш; камёб бўлмаган хомашёдан фойдаланиш; ишлатилмайдиган чиқиндилардан фойдаланиш мумкинлиги; сунъий материаллардан фойдаланиш мумкинлиги; хомашёнинг прогрессив технология талабларига жавоб бериши; хомашёнинг бўлғуси тайёр маҳсулот сифат кўрсаткичларига жавоб бериши; маълум даврда муайян тармоқда қўллашнинг халқ

хўжалиги нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқлиги; айрим худудларнинг ўзига хос хусусиятлари; айрим тармоқлардаги техника таракқиёти ва инновацион фаолият.

Хомашёдан тўлиқ ва ҳар томонлама фойдаланиб, унинг турли қисмларидан турли хил маҳсулотлар олиш учун ундан комплекс фойдаланмоқ керак.

Хомашё ресурсларини кенгайтириш ва тежашнинг яна бир йўли хомашё ва матераиллардан қайта фойдаланишдир. Масалан, едирилган машиналар, бино ва эски техникаларнинг металл қисмлари, қоғоз материаллари ва бошқалардан саноатда қайта фойдаланиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузасида асосий эътиборни ер, сув, газ ва энергетика ресурсларидан самарали фойдаланиш асосий масалалардан бири эканлигига қаратган эди. Дарахт, ер, сув, газ ва энергетика ресурсларини тежашга жуда катта эътибор берилди. Улардан фойдаланишнинг замонавий тизимлари яратилди. Ресурслар тежамкорлиги бўйича яратилган тизим ва янги усуллар натижасида кўпгина соҳаларда юқори самарадорликка эришилди. Аммо бу усулларни амалиётга татбиқ этиш ҳамма жойда ҳам бир хил эмас. Шу сабаб, республика Президенти “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” асарида “... қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш”¹ устувор вазибалардан бири эканлигини таъкидлади.

Иқтисодиёт тизимининг рақобатбардошлигини янада кучайтириш, аҳоли фаровонлигини юксалтириш, биринчи навбатда, электр ва энергия ресурсларидан қанчали тежамли фойдалана олишимизга боғлиқ.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон саноати ўзининг жуда катта хомашё базасига эга, Мустақиллик ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини янада кўпайтиришни ва мавжуд табиий бойликлардан оқилона фойдаланишни талаб этади.

Саноат хомашё базаси ривожининг асосий йўллари қуйидагилардан иборат: хомашё янги манбааларини аниқлаш бўйича геологик-

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 33-б.

кидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи саноат тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат учун етарли даражада маҳсулот етиштиришини таъминлаш ва товардорлик қобилиятини кучайтириш, сунъий материалларнинг турли хилларини яратиш ва ҳ.к.

Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тўла-тўқис фойдаланиш ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоси ҳисобланади. Шу сабабли, хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли саноат тармоғи учун мақсадга мувофиқлигини аниқлаш, хомашё материалларини дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилиши зарур. Бу чора-тадбирларни амалга оширишда фан-техника тараққиёти, айниқса, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, кимёлаштириш ва янги замонавий технологияларни жорий этиш, ташкилотчилик, тежамкорлик ва уни рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хомашё тушунчаси ва уни гуруҳлаш.
2. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривожи.
3. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш.
4. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожи.
5. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари.
6. Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик тамойили ва унинг талаблари.
7. Саноат хомашё базасини мустаҳкамлашда хорижий ҳамкорликнинг роли.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

2. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлан-

тиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. -56 б.

4. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

6. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

8. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 12 жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2006. 17-б.

9. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). – Т.: ТДИУ, 2004. -256 б.

10. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

11. <http://www.gov.uz> – “Ҳукумат сайти”.

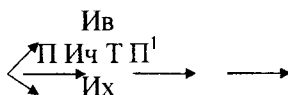
12. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

ХII боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ

12.1. Айланма маблағлари тушунчаси ва уларнинг таркибий тузилиши

Саноат ишлаб чиқаришини йўлга қўйиш ва уни ташкил этиш учун меҳнат куруллари (асосий фондлар) ва ишчи кучидан ташқари, айланма маблағлар ҳам керак бўлади. Саноат ривожланган сари бундай воситаларга бўлган эҳтиёжлар доимо ошиб боради. Саноат корхоналари қанчалик йирик бўлса ва уларда тайёрланаётган маҳсулот турлари кўп бўлса, айланма маблағлар ҳам шунчалик мўл бўлиши керак. Шу сабаб, айланма маблағлар ишлаб чиқариш ва унинг узлуксизлигини таъминлашнинг моддий асоси ҳисобланади.

Айланма маблағлар доимо ҳаракатда бўлиб, пул ва ишлаб чиқарилган товар шаклида рўй бериши мумкин. У қуйидагича ифодаланади:

Бунда: П – корхонанинг пул шаклидаги маблағлари; ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун (Ив) ва иш хақи (Их), сўм ҳисобида.

Ич – ишлаб чиқариш воситаларининг унумли истеъмоли, сўм ҳисобида;

Т – ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилиниши натижасида ишлаб чиқарилган товарлар қиймати, сўм ҳисобида;

П¹ – ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш натижасида ҳосил бўлган пул, сўм ҳисобида.

Саноат ишлаб чиқаришнинг айланма маблағлари 2 фонддан, яъни айланма фондлар ва муомала фондларидан ташкил этади.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашиб, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказиб ўз шаклини ҳам ўзгартирадиган, бутунлай йўқотиб юборадиган меҳнат буюмларидир. Шу сабабли айланма ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнининг мажбурий унсури (элементи) ва ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисми ҳисобланади.

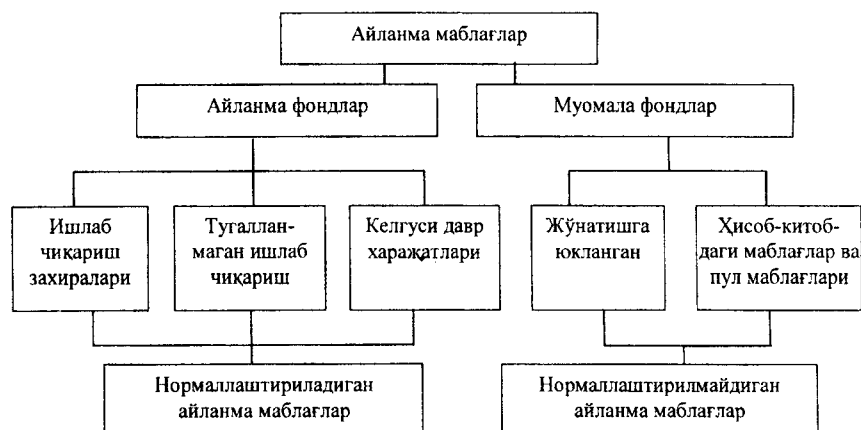
Муомала фондлари жўнатишга юкланган маҳсулотлар ва банкларнинг ҳисоб рақамларидаги пул маблағларидан ташкил топади.

Айланма маблағлар таркибини 8-расмда кўриш мумкин. Айланма фондлар саноат айланма маблағларининг асосий қисмини ташкил этади ва ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади;

- ишлаб чиқариш захиралари – ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқаришга киритиш учун таёрланган ҳамда хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, харид қилинувчи яримтайёр маҳсулотлар, бутловчи қисмлар, қадоқлаш ва ўров материллари, асосий фондларни таъмирлаш учун эҳтиёж қисмлар, ёқилғи-мойлаш материалларидан ташкил топувчи меҳнат буюмлари;

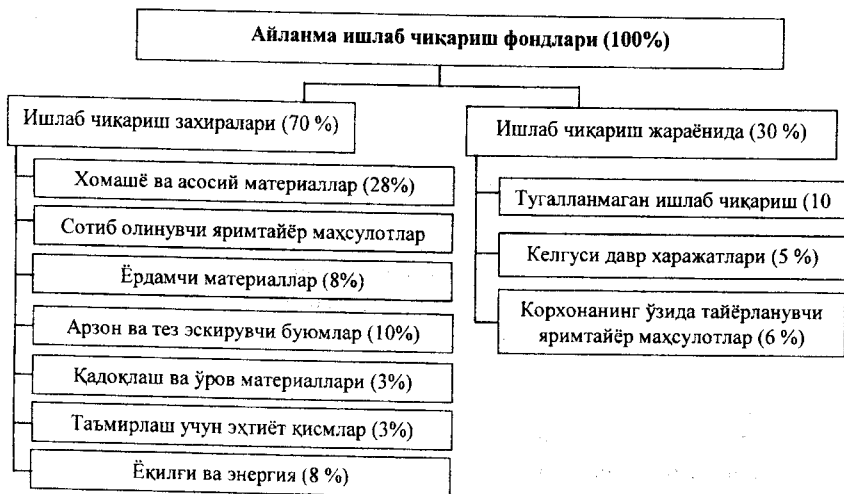
- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган яримтайёр маҳсулотлар – ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланишга топширилган ҳамда ишлов бериш ва йиғув жараёнида тўлик тугалланмаган ҳамда ушбу корхонада кейинчалик ишлов берилиши лозим бўлган меҳнат буюмлари;

- келгуси давр харажатлари айти пайтда ишлаб чиқарилаётган, лекин келажакдаги маҳсулотларга мансуб бўлган янги турдаги маҳсулотларни тайёрлаш ва ўзлаштириш харажатлари (масалан, асбоб-ускуналарни модернизация қилиш, маҳсулотнинг янги турларини тайёрлаш ва лойиҳалаштиришга сарфланувчи харажатлар ва бошқалар).

8-расм. Айланма маблағлар (саноат ишлаб чиқариши бўйича)

Ишлаб чиқариш захиралари айланма ишлаб чиқариш фондларининг асосий қисмини ташкил этади. Уни қуйидаги расмда кўриш мумкин.

9-расм. Корхона асосий фондларининг намунавий тузилмаси

Айланма фондларнинг таркиби турли тармоқларда турлича бўлади. Масалан, умуман, саноат бўйича ишлаб чиқариш жамғармаси 64 %га яқин бўлса, электроэнергетика ва иссиқлик энергияси ишлаб чиқариш соҳасида 56 %ни, машинасозликда 54 %, кўмир саноатида 33 %ни ташкил этади. Айланма фондларнинг таркиби фақат тармоқларда эмас, корхоналарда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасига, жорий этилаётган технология усулига, корхонанинг ихтисослашиш даражасига, ишлаб чиқариш жараёнининг давомийлигига, ишлатиладиган материаллар таркибига боғлиқ. Айланма фондлар таркибини иқтисодий таҳлил этиш ва улар таркибига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг таъсир кучи натижаларини топиш, тармоқлар ва корхона тараққиётини белгилашга катта ёрдам беради. Айланма фондлар таркибини аниқлаш, улардан фойдаланишни яхшилаш йўлларини белгилаш учун моддий баланслар тузилади.

12.2. Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш

Саноат ишлаб чиқаришининг узлуксиз ва барқарор ривожланишини таъминлаш, юқори сифатли ва арзон хилма-хил маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқарадиган корхоналарнинг рақобатбардош бўлишига эришиш, уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш кўп жиҳатдан айланма маблағларнинг ҳажмига, сифатига ва улардан

оқилона фойдаланишга боғлиқ. Шу сабабли республикаимиз Президенти Ислам Каримов 1997 йил 9 июлда “Айланма маблағларнинг сақланиши ва ўз вақтида тўлдириб турилиши учун масъулиятни ошириш чораталбирлари тўғрисида”ги махсус фармонга кўл қўйди.

Ушбу фармонда республиканинг айрим вазирликлари, идоралари ва корхоналарида молиявий аҳвол коникарсиз бўлиб қолаётганлиги, ўз айланма маблағларини сақлашга эътиборсиз бўлиши, шунингдек, катта миқдордаги маблағлар дебиторлик қарзларига ишлатиб юборилаётгани, тайёр маҳсулотнинг нормативдан ортиқча қолдиқлари тарзида ўлик ҳолатга келтирилаётганлиги қайд этилди.

Кейинги 10 йил ичида бу камчиликларга барҳам берилди. Натижада айланма маблағларнинг айланиши тезлаштирилди ва улардан самарали фойдаланишга эришилди. Келгусида ялпи ички маҳсулотнинг юқори суръатлар билан ўсишига эришиш, диверсификация қилинган ва рақобатбардош иктисодиётни шакллантириш ва унинг ривожини жадаллаштириш айланма маблағлардан янада яхшироқ фойдаланишни такозо этади. Бу борада саноат ишлаб чиқариши олдига қўйилган вазифаларни бажариш қуйидагиларни амалга оширишни талаб қилади:

-фан-техника таракқиёти ва инновацион фаолият натижаларини кенг қўллаш;

-ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиҳатдан асосланган меъёр ва меърийлар тизимини яратиш;

-корхоналар ўртасида узок муддатли хўжалик алоқаларини янада юқори даражага кўтариш ва ишлаб чиқариш кооперациясидан кенг фойдаланиш;

-корхоналарнинг моддий-товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблағларини тегишли ва адресли мақсадларга сафлашни;

-ишлаб чиқаришни бошқариш ва ташкил этишни такомиллаштириш оптимал шаклларини кенг қўллаш.

Қисқача хулосалар

Саноат ишлаб чиқаришида асосий фондлар билан бир вақтда айланма маблағлар ҳам ҳаракатда бўлади. Айланма фондларнинг ашёвий мазмунини асосий ва ёрдамчи материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, яримтайёр маҳсулотлар, эҳтиёт қисмлар, кам баҳоли ҳамда тез бузиладиган буюм ва инвентарлар, турли идиш (тара)лар ташкил этади. Айланма маблағларга эса тайёр маҳсулот, йўлдаги маҳсулот ва ҳисобдаги пуллар ҳам қиради.

Айланма маблағлардан фойдаланишни яхшилаш мавжуд хомашё ва материаллар билан ишлаб чиқариш кўламини юкори даражага кўтариш, тармоқлар ўртасида юкори тежамли нисбат (пропорция)ларни белгилаш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини пасайтиришга имкон яратади. Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш хомашё ва материаллардан, ёқилғи ва электр энергиясидан оқилона фойдаланишни талаб этади.

Моддий ресурсларни тежаш мақсадида кўп омиллардан фойдаланиш мумкин. Ресурсларни тежашнинг асосий омилларига ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник янгилаш ва диверфикация қилиш, инновацион технологияларни кенг жалб этиш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни яхшилаш, тежамкорликни рағбатлантирувчи дастак ва рағбатлардан кенг фойдаланиш киради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма маблағларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни нималардан иборат?
2. Айланма фондлар асосий фондлардан қайси хусусиятлари билан фаркланади?
3. Айланма маблағларнинг таркиби ва тузилмаси тўғрисида нималарни биласиз?
4. Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш механизми нималарни ўз ичига олади?
5. Айланма маблағларнинг айланиш тезлигини оширишнинг аҳамияти нималардан иборат?
6. Айланма маблағлар айланишини тезлаштириш йўллари низохлаб беринг.
7. Бу мавзу бўйича ечими топилмаган қандай муаммолар мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.
2. Қаримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар

Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози. Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишининг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. -56 б.

4. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

6. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

8. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 12 жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2006. 17-б.

9. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). –Т.: ТДИУ, 2004. -256 б.

10. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

11. <http://www.gov.uz> – “Ҳукумат сайти”.

12. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

ХIII боб. САНОАТ МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ

13.1. Сифат тушунчаси ва сифатни ошириш зарурати

Замонавий бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатига қатъий талаблар қўяди. Чунки ҳозирги замонда ҳар қандай корхонанинг омон қолиши, унинг товарлар ва хизматлар бозоридаги мустаҳкам мавқеи рақобатбардошлик даражаси билан белгиланади. Рақобатбардошлик икки кўрсаткич – баҳо ва маҳсулот сифатининг даражаси билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш даврида иккинчи омил биринчи ўринга кўтарилмоқда. Чунки сифат корхонанинг обрўси ва янада гуллаши ҳамда сифатни бошқариш – бу, барча ходимлар, раҳбардан тортиб аниқ иш бажарувчи учун ишнинг альфа ва омегаси, яъни аввали ва охиридир. Шу туфайли давлатнинг иқтисодий, шу жумладан, саноат сиёсатида сифат масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Маҳсулот сифатини ошириш – бу, пировард натижада унинг миқдори, ресурсларни тежаш, ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни тўлароқ қондириш масаласи ҳисобланади. Яъни ҳар қандай маҳсулот энг юқори техникавий-иқтисодий ва эстетик ҳамда бошқа бир қатор талабларга мувофиқ келиши, жаҳон бозорида рақобат қилиш қобилиятига эга бўлиши керак. Агар сифат муаммоси ҳал этилмаса, ижтимоий ишлаб чиқариш ва аҳолининг товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириб бўлмайди.

Сифат нима?

Маҳсулот (иш, хизмат) сифати – муайян шу маҳсулотнинг ҳар томондан фойдаланишга мукамал эканлигини белгиловчи хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати – бу, шу маҳсулотдан маълум мақсадда фойдаланиш учун унинг яроқлилиқ даражаси, маҳсулотнинг халқ хўжалиги эҳтиёжларини, истеъмолчиларнинг талаб ва дидларини қондириш қобилиятидир.

Саноат маҳсулоти сифати тармоқнинг, корхона (фирма)нинг фаолиятини режалаштиришда ва уни аниқлашда қўлланиладиган асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Унда меҳнатни ташкил қилиш, унинг жиҳозланиш даражаси, мутахассисларнинг малакаси, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳолати ифодаланади. Маҳсулот сифати иқтисодий жиҳатдан истеъмол қийматининг ўлчови ва фойдаланиш даражаси кўринишида намоён бўлади.

Маҳсулот сифати иқтисодий категория бўлиб, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг муносабатларини, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, режа топшириқларини бажариш ҳамда маҳсулотга баҳо белгилаш бўйича корхонанинг давлат билан муносабатларини ифода этади. Ундан ташқари, маҳсулот сифати корхоналар ўртасидаги сифатли маҳсулот учун моддий рағбатлантириш ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарилгани учун моддий жавобгарликка тортиш бўйича муносабатларни ифодалайди.

Маҳсулот сифати техника тараққиётининг суръатлари, меҳнат унумдорлиги ва шу орқали ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини таърифловчи иқтисодий категориядир. Маҳсулот сифатини мунтазам равишда яхшилаш иқтисодий ривожлантиришнинг зарур шarti, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, халқ фаровонлигини ўстиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Маҳсулотнинг миқдори ва сифати ўзаро диалектик боғлиқдир. Юқори сифатли маҳсулот сифатсиз тайёрланган маҳсулотга нисбатан жамият эҳтиёжларини юқорироқ даражада қондиришга қодир. Демак, маҳсулот сифатини яхшилаш ишлаб чиқариш ҳажмини кўшимча харажатларсиз ошириш, демакдир. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати ва миқдорининг ўзаро боғлиқлиги маҳсулот сифатини ошириш, жамият эҳтиёжларини тўла қондиришга имкон беради, мамлакатимиз ишлаб чиқарувчи кучлари ўсишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Сифатли маҳсулот доимо ўз харидорларига эга. Ҳозирги даврда мазкур талаб қондирилгандагина маҳсулотни дунё бозорига чиқариш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатга экспортдан келадиган валюта тушумини кўпайтириш орқали янги техника ва технологиялар сотиб олиш, ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш, самарадорлигини ошириш имконини беради. Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга ва уни сотишга эришган корхона ўз ишлаб чиқариш салоҳиятини янада юксалтириш имқониятига эга бўлади. Бундай субъектларнинг кўпайиши эса мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Мамлакат иқтисодиётининг тараққий этиши эса, унинг аҳолиси даромадлари ва демак, турмуш даражасининг ҳам юксалишига олиб келади. Натижада сифатли маҳсулот ва юқори даражада кўрсатилган хизматларга талаб кўпаяди. Яъни сифатли маҳсулот (таклиф) ўзининг сифатли истеъмолчиси (талаб)ни яратади. Пировардида жамиятда янада юқорироқ даражада иқтисодий ўсиш таъминланади.

13.2. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари

Саноат ишлаб чиқариши ўз маҳсулотларининг гоят турли-туманлиги билан тавсифланади. Бу маҳсулотлар табиий хусусиятларига кўра, ҳар хил меъёр ва хилма-хил сифат кўрсаткичларига эга. Лекин, маълум саноат маҳсулотларининг муайян гуруҳи учун умумий кўрсаткичлар ишлатилиши, бошқа гуруҳи учун эса ўзига хос кўрсаткичлар қўлланилиши мумкин.

Маҳсулот сифатига ва унинг техникавий хусусиятларига баҳо бериш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими қўлланилади:

Истеъмол қилиш хусусиятлари бўйича талабни кондириш кўрсаткичлари. Бундай кўрсаткичлар маҳсулотдан тайинли, белгиланган равишда фойдаланиш натижасида керакли (зарурий) самарани тавсифлайди. Ишлаб чиқариш - техник вазифани бажарувчи маҳсулот учун меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи хизмат қилиши мумкин. У баҳоланаётган маҳсулот ёрдами билан қандай ҳажмдаги маҳсулотни тайёрлаш ёки маълум давр ичида қандай ҳажмдаги ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиши мумкинлигини ифодалайди.

Мустаҳкамлик кўрсаткичлари буюмларнинг бузилмаслиги, яхши сақланиши, таъмирлашга қулайлиги, шунингдек, чидамлилигидир. Машина ва ўлчов асбобларининг сифати уларнинг мустаҳкамлигига ва узоқ ишлаш қобилиятига қараб аниқланади. Ҳар бир буюмнинг мустаҳкамлиги мўлжалланган муддатда, ўз хизмат параметрларини ўзгартирмай, зиммасига юклатилган вазифаларни бошқариш, воситанинг, яъни қуролнинг ишлаш муддати мўлжалланган вақтда ишлаш қобилиятини ўзгартирмаслик хусусиятидир.

Технологик кўрсаткичлар маҳсулотни тайёрлаш ва таъмирлаш жараёнида юқори меҳнат унумдорлигини таъминлаш учун конструктор-технологик ечимлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Айнан техника ва технология ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оммавийлиги, материал харажатларини, маблағлар, меҳнат ва вақтни оқилона тақсимлаш таъминланади.

Стандартлаштириш ва унификациялаш кўрсаткичлари – маҳсулотнинг стандартли, унификациялашган ва оригинал, яъни ажойиб, ажралмас қисмлар билан кондирилганлиги, тўйдирилганлиги, шунингдек, бошқа буюмларга нисбатан унификациялашганлик даражаси. Улар тракторни бошқариш учун керак бўлган қушлар, музлаткичда дастакнинг жойлашиши, ҳарорат, намлик, ёруғлик,

шовкин, вибрация, нурланиш, ёнувчи маҳсулотларда учар гази ва сув бугининг йиғилиши бўлиши мумкин.

Эргономик кўрсаткичлар инсоннинг буюм билан муносабатини ва бу буюмдан фойдаланишда рўй берадиган гигиеник, физиологик ва рухий хусусиятлар мажмуини акс эттиради.

Эстетик кўрсаткичлар буюмларнинг бадий-конструкторлик хусусиятларини ифодалайди. Улар буюмнинг товар қиёфаси жонлигини, шаклининг маъқуллигини, композициянинг бутунлигини, мукамал бажарилганлигини ва барқарорлигини тавсифлайдилар.

Транспортабеллик кўрсаткичлари маҳсулотнинг ташиш учун мослашганлигини ифодалайди.

Патент-ҳуқуқий кўрсаткичлар маҳсулотнинг патентли ҳимоясини ва патентли сархиллигини (асиллигини) тавсифлайди ва рақобатбордошлигини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади. Патент-ҳуқуқий кўрсаткичларни аниқлашда буюмларда янги техник омиллар борлигини, шунингдек, мамлакатда патентлар билан ҳимояланган ечимларни ҳисобга олиш керак бўлади.

Экологик кўрсаткичлар атроф-муҳитга хавфли таъсир кўрсатиш даражаси. У маҳсулотни эксплуатация қилиш ёки истеъмол қилишда юзага келади. Масалан, зарарли қотишмаларнинг бўлиши, маҳсулотни сақлаш, ташиш ва истеъмол қилишда зарарли қисмлар, газлар ва нурларни чиқариш мумкинлиги.

Хавфсизлик кўрсаткичлари харидор ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг хавфсизлиги учун маҳсулот хусусиятларини тавсифлайди, яъни маҳсулотни монтаж қилиш, хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, сақлаш, ташиш, истеъмол қилишда хавфсизликни таъминлайдилар.

Юқорида қайд этилган кўрсаткичлар йиғиндиси маҳсулот сифатини ташкил этади. Буюм мустаҳкам (пишиқ), эстетик жиҳатдан кўзни қамаштирадиган, ўз вазифасини яхши бажарадиган бўлиши лозим. Лекин, юқорида қайд этилган кўрсаткичлардан ташқари буюмнинг баҳоси ҳам муҳим. Чунки иқтисодий оптимал сифат масаласи баҳо билан чамбарчас боғлиқдир. Харидор буюм сотиб олганда буюм баҳоси у эга бўлган хоссалар тўпламини қоплашини билиш учун уларни доимо таққослайди.

Иқтисодий муқобил сифат деганда, сифат ва харажат нисбати ёки сифат бирлигининг баҳоси тушунилади ва у қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\text{ИМС} = \frac{Бс}{Х_3},$$

бу ерда: ИМС – иқтисодий муқобил сифат;

Бс – буюм сифати;

Х₃ – буюмни сотиб олиш ва эксплуатация қилиш харажатлари, сўм.

Формуланинг махражини аниқлаш мураккаб эмас, чунки у буюмнинг сотиш баҳосини, эксплуатация, таъмирлаш ва утилизация қилиш харажатларини ўз ичига олади. Формула суратини аниқлаш эса, кийинроқ кечади, чунки буюмнинг сифати жуда кўп ва турлитуман кўрсаткичлардан иборат. Бу билан алоҳида фан “Квалометрия” шуғулланади. У сифатни сон жиҳатдан, яъни бир сўмлик харажатта буюм сифати бирлиги ўсишини баҳолашнинг етарли даражада маъқул усулини ишлаб чиққан.

Демак, ҳозирги замон ишлаб чиқариши шароитида маҳсулот сифати корхона самарадорлиги ва рентабеллигининг муҳим таркибий қисмидир. Шу сабабли, унга доимо эътибор бермоқ зарур. Сифат билан барча корхона директоридан тортиб, аниқ иш бажарувчига шуғулланиши керак.

Сифатни таъминлаш, лойиҳалаш, сақлаш бўйича барча жараёнлар сифатни бошқариш тизимига бирлаштирилган.

13.3. Маҳсулот сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари

Ҳар қандай ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва юксак даражага кўтариш учун уни бошқариш керак. “Бошқариш” иборасини маҳсулот сифатига қўллаганда, маҳсулот сифати ва унинг рақобатбардошлигини доимий назорат қилиш, унинг белгиловчи шартлари ва омилларини мақсадга мувофиқ таъсир эттириш йўллари билан маҳсулот сифатини лойиҳалаштириш, ишлаб чиқариш ва фойдаланишда унинг зарур даражада ўрнатилиши, таъминланиши ва сақланишини тушунмоқ керак.

Маҳсулот сифатини бошқариш операциялари муҳандис-техник, ташкилий-технологик, назорат ва бошқа жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги мажмуасини ташкил этувчи тартиб доирасида олиб борилади.

Маҳсулот сифатини бошқариш жараёни қуйидаги операциялардан иборат:

- маҳсулот сифати даражасини белгилаш;

- маҳсулот сифатига таъсир кўрсатувчи буюм ва уни ишлаб чиқариш жараёнининг фаолияти тўғрисидаги ахборотларни йиғиш ва ўрганиш;

- маҳсулот сифатини бошқариш тўғрисида қарор қабул қилиш ва объектга таъсир кўрсатишга тайёрланиш;

- бошқарувга тегишли буйруқларни бериш;

- бошқариш натижасида маҳсулот сифатининг ўзгариши ҳақидаги ахборотларни йиғиш ва таҳлил этиш.

Маҳсулот сифатини бошқаришда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- маҳсулотнинг техникавий даражаси ва сифатини узоқ муддатларга чамалаш;

- маҳсулот сифатини оширишни режалаштириш ва башорат қилиш;

- маҳсулот сифатини аттестация қилиш;

- маҳсулот лойиҳасини чизиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;

- маҳсулот сифатини моддий-техник томондан таъминлаш;

- ишлаб чиқаришни технологик тайёрлаш;

- маҳсулот сифатини ўлчашни ташкил этиш;

- мутахассисларни танлаш, жойлаштириш, ўқитиш ва тарбиялаш;

- сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш даражасини бир текисда олиб бориш;

- ишлаб чиқариш воситаларини сақлаш, таъмирлашни ташкил этиш;

- маҳсулот сифатини оширишни рағбатлантириш;

- маҳсулот сифатини назорат қилиш;

- стандартларга, ўлчаш воситаларига ва техник шартларга риоя қилиш;

- маҳсулот сифатини бошқариш ҳуқуқини таъминлаш.

Маҳсулот сифатини бошқариш унинг хоссалари, технологик жараёнларнинг ихтисослаштириш хусусиятлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари ва усулларини ҳисобга олган ҳолда бажарилади.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид вазифалар ва тадбирлар тузилаётганда уларни амалга ошириш имкониятлари ва мақсадга мувофиқлиги техникавий-иқтисодий жиҳатдан асосланади.

Бунинг учун қуйидагилар асос қилиб олинади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатига бўлган талаблар ва келгусида уни такомиллаштириш имкониятлари;
- маҳсулотнинг сифат даражасини баҳолаш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотда учраган нуқсонларни юзага чиқариш ва таҳлил этиш;
- лабораториядан ўтказилган синов натижалари, истеъмолчилар томонидан юборилган норозилик ҳужжатлари, техникавий назорат ва маълумотлар;
- илғор корхоналарнинг маҳсулотлари билан таққослаш.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид тадбирлар мажмуасига қуйидагилар киради:

- маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларини яхшилашга қаратилган асосий тажриба ва лойиҳалаштириш ишлари ҳамда ташкилий-техникавий тадбирлар;
- ишлаб чиқариш техникаси ва технологиясини такомиллаштиришга оид тадбирлар;
- хомашё ва материаллар сифатини ошириш бўйича таъминловчиларга қўйиладиган талаблар;
- маҳсулот сифатини ошириш бўйича ўтказиладиган илмий тадқиқот, тажриба ва лойиҳалаштириш юзасидан илмий текшириш, лойиҳалаштириш ташкилотларига бериладиган топшириқлар;
- техникавий ҳужжатларни яхшилаш тадбирлари:
- технологик интизомга риоя қилишни текшириш шароити, ишлаб чиқаришни ўлчов асбоблари билан таъминлаш, уларнинг аниқ ишлашини кузатиб туриш тадбирлари;
- стандартларни ўзлаштириш, уларга риоя қилиш, буюмларни унификациялаштириш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, нуқсонларнинг олдини олиш ва истеъмолчилар томонидан бўладиган норозиликларни камайтириш бўйича тадбирлар.

Бу каби тадбирлар ўз вақтида бажарилишини тўла-тўқис таъминлаш учун уларнинг бажарилиш муддатлари, масъул кишилар, муайян харажатлар ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги, рақобатбардошлиги ҳамда бошқа кўрсаткичлар аниқланади. Маълумки, рақобат ва рақобатбардошлик ўртасида диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Рақобат корхоналарни рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга ва хизматлар кўрсатишга ундайди.

Рақобатбардошлик нисбий ўлчов бўлиб, хусусияти шундан иборатки, уни рақобат предмети (маҳсулот рақобатбардошлиги)га нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги деганда, истеъмолчининг аниқ эҳтиёжларини қондириш ва уни харид қилиш ҳамда кейинчалик ундан фойдаланиш учун сарфланадиган харажатлар даражалари бўйича уни, яъни маҳсулот бошқа шундай товарлардан ажралиб турадиган тавсифлар йиғиндиси тушунилади.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги – бирор-бир фирма томонидан ишлаб чиқарилган, рақобатчи фирмаларнинг худди шундай товарларига қараганда яхшироқ истеъмол хусусиятлари ва техник-иктисодий параметрларига эга бўлган товарларнинг истеъмолчилар томонидан ажратиб олинishi “қобилияти”дир.

Рақобатбардошлик айнан бозорда кузатилади ва товарларнинг истеъмолчи эҳтиёжларига мувофиқ келиши солиштириб ва текшириб кўрилади. Ана шунда товарнинг рақобатбардошлиги реал харидни амалга ошираётган харидор учун жозибadorлик даражасини кўрсатади.

13.4. Стандартлаштириш, сертификатлаштириш, аттестация ва назорат қилиш

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир. Стандартлаштириш – стандартларни белгилаш ва қўллаш жараёни. У ўз ичига нормал ижодий фаолият бўлиб, сифатнинг оптимал кўрсаткичларини, маҳсулотнинг параметрик қаторларини, назорат қилиш, синаш усуллари ва ҳоказоларни ишлаб чиқишни ва қатъий белгалашни олади.

Стандартлаштириш маҳсулот сифатини бошқаришнинг ташкилий ва меъёрий асоси ҳисобланади. У барча нормаларни стандарт, йўриқнома, маҳсулотни асослаш учун керакли шартлар усули каби ҳужжатларда акс эттиради. Стандартлаштиришдан мақсад маҳсулот ва хизматларнинг хавфсизлигини, рақобатбардошлигини таъминлаш, истеъмолчилар ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишдир.

Стандартлаштиришнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръати ва даражасига зарурий таъсир кўрсатади. Бунинг учун эса стандартлаш фан ва техника ҳамда амалий тажрибаларнинг охириги ютуқларига таянади.

Ўзбекистонда стандартлаштириш миллий иктисодиётни бошқариш ва ташкил этиш билан чамбарчас боғлиқ. Стандартлаштириш-

нинг асосий, энг муҳим вазифаси халқ хўжалиги, аҳоли, мамлакат мудофааси учун тайёрланадиган маҳсулотларга юқори талаблар белгиловчи норматив-техник ҳужжатлар тизимини яратиш ҳамда ушбу ҳужжатдан тўғри фойдаланишни назорат қилишдан иборат.

Амалдаги мавжуд стандартлаштириш тизими қуйидагиларни ишлаб чиқиш ва доимий фаол ҳолатда бўлишига имконият яратади:

- ягона техник тил;
- маҳсулотнинг муҳим техник тавсифининг унификациялашган қаторлари, яъни ўлчам айирмаси (қўйим ва тушиш, кучланиш, тез-тез қайталаниш ва бошқалар);

- умуммашинасозликда ишлатиладиган буюмларнинг типоразмер қаторлари ва намунали конструкциялари (подшипниклар, крепеж, кесувчи асбоблар ва бошқалар);

- техник-иқтисодий ахборотлар классификаторлари тизими;
- материаллар ва моддалар хоссалари тўғрисида аниқ маълумотлар берадиган далилларни.

Ўзбекистон стандартлаштириш тизими халқаро, минтақавий ва миллий тизимлар билан уйғунлашиши ва қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- сифат ва маҳсулот номенклатураси, хизмат ва жараёнлар, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиги, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича истеъмолчилар ва давлат манфаатлари;

- маҳсулот мос келишининг ўзаро алмашуви, яъни бир-бирини алмаштира олиши;

- инсон ва моддий ресурсларни тежашга кўмаклашиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш;

- ижтимоий-иқтисодий дастурлар ва йирик лойиҳаларнинг норматив-техник базасини яратиш;

- ишлаб чиқаришда ва савдода техник тўсикларни бартараф этишни, дунё бозорида маҳсулот рақобатбардошлигини, халқаро меҳнат тақсимоотида самарали қатнашишини ва ҳ.к.

Стандартлаштириш бир қатор тамойилларга асосланади:

- тармоқланиш – умумий хусусиятга эга бўлган нарсалар, жараёнлар, муносабатлар татбиқ этиш мумкин бўлган объектлар доирасини аниқлайди;

- вариантлилиқ – оқилона хилма-хиллик, ранг-барангликни яратиш - стандартлашган объектга кирувчи стандарт элементларнинг оқилона турлари минимумини таъминлайди;

- тизимлилик – стандартга тизим элементи сифатида қарайди;
- ўзаро алмашувчанлик – техникага мувофиқ турли вақт-маконнинг турли нуқталарида тайёрланган бир хил деталларни йиғиш ёки алмаштиришни назарда тутати.

Стандарт деганда нима тушунилади?

Стандарт инглизча “standard” сўзидан олинган бўлиб, меъёр, намуна, ўлчам маъносини билдиради. У бошқа объектларни таққослаш учун дастлабки объект деб қабул қилинган намуна, эталон, модель, стандартланадиган объектга қўйиладиган ва ваколатли идоралар томонидан тасдиқланган нормалар, қоидалар, талабларни белгиловчи норматив-техник ҳужжат. Стандарт инсон фаолиятининг барча соҳасига, илм-фанга, техникага, саноат, қишлоқ хўжалигига, қурилишга, транспорт ва алоқага, таълим ва бошқа соҳаларга тааллуқлидир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасининг Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) шаклланди ва у Ўзбекистонда стандартлар тўзиш, изохлаш ва тарқатиш жараёнларини тартибга келтирди. Бу борада Ўзбекистон Стандартлаштириш, метеорология ва сертификатлаштириш агентлиги (“Ўзстандарт”) олиб бораётган кенг қўламли ишларни алоҳида эътироф этиш жоиз.

“Ўзстандарт” агентлиги бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотнинг сифат даражасини белгиловчи, кўрсаткичлар рақобатдошлигини таъминловчи, ишлаб чиқарувчиларга етарли миқдорда ахборотлар етказиб берувчи марказдир. “Ўзстандарт” агентлиги томонидан ишлаб чиқилган “Сифат менежменти ва маҳсулотларни синаш” тизими маҳсулот сифат кўрсаткичини баҳолаш билан бирга меъёрий ҳужжатлар асосида тўғри маълумотга эга бўлиш талабларини ўрнатади.

Ҳозирги кунда Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) бешта асосий стандартни ўз ичига олади:

1. Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш тизими. Асосий қоидалар.
2. Тармоқ стандартлари.
3. Техник шартларни келишиш, тасдиқлаш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби.
4. Корхонанинг стандартлари. Умумий қоидалар.
5. Халқаро (давлатлараро, минтақавий) стандартлар.

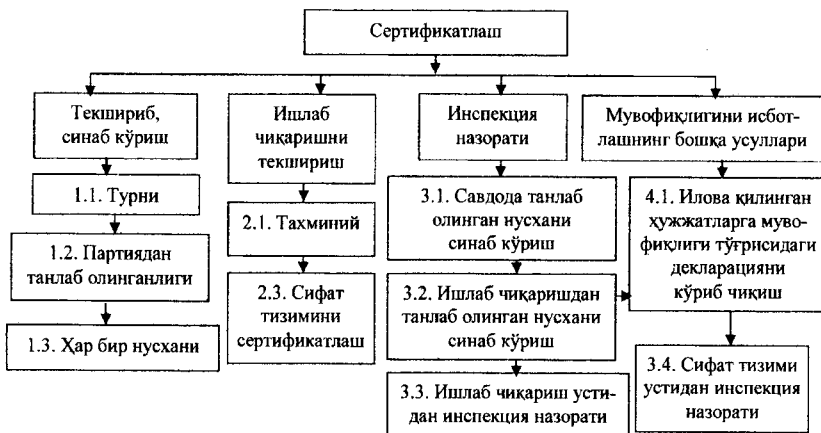
Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан Халқаро стандартлаштиришнинг роли, аҳамияти беқиёс даражада кучайди. Чунки, халқаро стандартлаштириш илмий-техника ва иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришга катта имконият яратади. Улар халқаро алоқаларни кенгайтиришга, мавжудларини такомиллаштиришга ёрдам беради.

Ҳозирги кунда жаҳонда 400 дан ортиқ Халқаро ва регионал (ҳудудий) ташкилотлар мавжуд (2000 йил). Стандартлаштириш соҳасида йирик халқаро ташкилотлар – БМТга қарашли Европа иқтисодий комиссияси (ЕЭКООН), стандартлаштириш бўйича Халқаро ташкилот (ИСО) ишлаб турибди.

Маҳсулот сифати назарияси ва амалиётида маҳсулотни сертификатлаштириш масаласи муҳим ўрин тутлади. Маҳсулотни сертификатлаштириш унинг аниқ белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқлаш усулларида бири ҳисобланади.

Маҳсулот ёки бажарилган ишнинг белгиланган талабларга мувофиқлигига оид фаолият учун тегишли ҳужжат берилади. Уни “сертификат” деб атайдилар. Сертификат латинча “certificatis” сўзидан олинган бўлиб, тасдиқланган деган маънони билдиради. Биринчидан, у бирор фактни тасдиқловчи ҳужжат (масалан, малака оширилганлиги тўғрисидаги ҳужжат); иккинчидан, махсус облигациялар ва акцияларнинг номи; учинчидан, суғурта шартномасида унинг шартлари ёзиладиган ҳужжат; тўртинчидан, махсус идоралар (савдо палатаси, Давлат инспекцияси ва бошқалар) берадиган ва маҳсулот, товар, буюм, мол сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат; бешинчидан, қишлоқ хўжалигида уруғлик навини ва сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат. Сертификати бўлмаган тақдирда уруғлик (оддий) навсиз дон сифатида қабул қилинади.

Мувофиқлигини тасдиқлаш жараёнида бажариладиган операциялар, яъни ҳар бир айрим иш фаолиятларини қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

10-расм. Сертификатлаштириш

Республикада сертификатлаш ишларини яхшилаш мақсадида 1993 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлис томонидан «Маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Мазкур қонун сертафикатлаштиришнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини, шунингдек, мажбуриятлар ва жавобгарликларни белгилаб беради. Ушбу қонун 4 та боб ва 23 моддадан иборат бўлиб, уларда умумий қоидалар, сертификатлаштириш фаолиятига доир умумий талаблар, маҳсулотларни мажбурий ва ихтиёрий сертификатлаштириш, низоларни қараб чиқиш, сертификатлаштириш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун жавобгарлик масалалари баён этилган.

Стандартлаштириш ва сертификатлаштириш ишларини ташкил этиш, мувофиқлаштириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандартлаш, метрология ва сертификация агентлиги “Ўздавстандарт”, Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш ва Мудофаа вазирликлари зиммасига юклатилган.

Қисқача хулосалар

Маҳсулот сифати саноат ишлаб чиқариши хўжалик фаолиятининг асосий, энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот сифати маҳсулотнинг истеъмол хусусиятлари мажмуи бўлиб, унинг халқ хўжалиги ва аҳолининг муайян эҳтиёжларига яроқлилигини ифодалайди.

Маҳсулот сифати тайёрланган маҳсулотнинг мустақиллиги, қулайлиги, ишончлилиги, чидамлилиги, тежамкорлиги, гўзаллиги ва бошқа бир қатор хусусиятлари билан белгиланади. Шу сабабли, маҳсулот сифатини яхшилаш жамиятга жуда катта самара келтиради: маблағларни тежайди, таннархни камайтириш, фойдани кўпайтириш ва шу асосда мамлакат хазинасини тўлдиришга имкон беради.

Маҳсулот сифатини яхшилаш ва унинг рақобатбардошлилигини таъминлаш давлат сиёсатининг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Олий Мажлис Сенатининг қонунларида, Президент фармонларида ва ҳукумат қарорларида маҳсулот ва иш сифатини оширишга алоҳида эътибор берилиб, уларда барча турдаги маҳсулотларнинг техник даражаси, тежам-лилиги ва сифати оширилсин дейилади, янги ўзлаштириладиган маҳсулотлар ўзининг сифат ва

техник-иқтисодий тавсифлари жиҳатидан жаҳон фан-техника ва технологияси эришган илғор ютуқларга мос бўлиши кераклиги тўғрисида ва бошқа бир қатор кўрсатмалар берилган.

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир. Яна бир муҳим масала – сертификатлаштиришдир. Бу икки фаолият фан-техника, амалий тажрибаларнинг охириги ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқариш ривожига жуда катта таъсир кўрсатади. Улардан оқилона фойдаланишнинг ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматларни жаҳон стандартлари талаблари даражасига кўтариш имконият-ларини яратиб беради.

Бугунги кунда республикамызда саноат маҳсулотларининг сифати ва рақобатбардошлигини таъминлашга қаратилган тизимлар ва уларни бошқаришнинг миллий моделлари яратилди. Улар саноат тармоқларининг муҳим омилига айланди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати.
2. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти.
3. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари.
4. Сифат, баҳо ва баҳолаш.
5. Маҳсулот сифатини бошқариш.
6. Стандартлаштириш ва стандартлар.
7. Сертификатлаш ва сертификатлар.
8. Сифат ва хорижий тажрибалар.
9. Мустақиллик йилларида маҳсулот сифатини ва унинг рақобатбардошлигини ошириш борасидаги ютуқлар ва истиқболдаги вазифалар.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

2. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар

Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. -56 б.

4. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

6. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

7. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

8. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 12-жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти. 2006, 17-б.

9. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). –Т.: ТДИУ, 2004. -256 б.

10. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

11. <http://www.gov.uz> – “Ҳукумат сайти”.

12. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”

XIV боб. САНОАТДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ

14.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари

Иқтисодиёт назариясида қиймат ва таннарх масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, қиймат тушунчаси борасида бир қатор мунозарали фикрлар мавжуд. Айрим иқтисодчи олимлар товарнинг қийматини унинг натижалчилиги билан боғласалар, айримлари товар қиймати – товар ишлаб чиқарувчиларнинг товарда гавдаланган ва унда моддийлашган ижтимоий меҳнати, деб ҳисоблайдилар. Бошқалари эса, товарнинг қийматини ушбу товарга бўлган талаб ва таклиф, яъни товарнинг ноёблиги белгилайди, дейилади.

Умуман, товарнинг қиймати унинг бошқа товарга айирбошлана олиш даражасини аниқлаш учун зарурдир. Нарх (баҳо) ва қиймат тушунчалари орасида деярли фарқ йўқ. Фақатгина нарх (баҳо) – товар қийматининг пулдаги ифодасидир. Иқтисодиётда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи категориясидан ҳам кенг фойдаланилади. Қиймат ва ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут ишлаб чиқариш субъектининг даромади ёки фойдаси ҳисобланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи – маҳсулотни ишлаб чиқариш, яъни ишлаб чиқариш технологияси билан боғлиқ харажатларнинг пулдаги ифодасидир. Саноат олдида турган асосий вазифалардан бири маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришдир. Бу вазифанинг бажарилиши натижасида ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва аҳолининг турмуш даражасини оширишга имконият яратилади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан бекаму кўст фойдаланиш бу кўрсаткичларнинг ролини оширишни тақозо этади. Шу сабабли, “таннарх” атамасининг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва шакллари яхши билиш ҳамда уни пасайтириш масаласига катта эътибор бериш керак.

Бирон-бир маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда хомашё ва материаллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган бошқа юклама харажатлар сарфланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи деб аталади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ва уни ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Маҳсулот ишлаб

чиқариш таннархини пасайтириш ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш, яъни фойдани кўпайтиришнинг, мавжуд ресурслар билан ишлаб чиқариш ҳажмини ўстиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқариш сифат кўрсаткичлари орасида алоҳида ўрин тутди.

Ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш, техника ва материаллардан фойдаланиш, моддий-техника таъминотини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш борасидаги ҳамма ўзгаришлар харажатлар даражасида акс этади. Шу сабабли, биз маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш самарадорлигининг сифат кўрсаткичлари тизимида муҳим ўрин эгаллайди, дея оламиз. Бинобарин, шунинг учун ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни уларнинг иқтисодий мазмунига кўра гуруҳлаш муҳим аҳамият касб этади.

14.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва уни ҳосил қилувчи харажатларни туркумлаш мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ амалга оширилади.

Маҳсулот (ишлар, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқарилиб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;

- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

I. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар.

1.1. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олиннадиган хомашё ва материаллар.

1.2. Нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (иш, хизмат)лар ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуна, бино, иншоот ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш), ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган, харид қилинадиган материаллар, шунингдек, асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар, инвентар, приборлар лаборатория асбоб-ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа арзонбаҳо ашёларнинг эскириши.

1.3. Сотиб олиннадиган, келгусида ушбу хўжалик юритувчи субъектда монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва яримтайёр маҳсулотлар.

1.4. Ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган, фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган, лекин ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш характериға эга бўлган ишлар ва хизматларға маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хомашё ва материалларға ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларға рияз этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, деталлар, инструментлар, инвентарлар, юкларнинг бошқа турларини базис (марказий) омбордан цехға келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборға келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятиға эга бўлган хизматларға тегишли бўлади.

1.5. Табиий хомашё (ер рекултивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалға ошириладиган ерни рекултивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтға ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча

олинадиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хомашё тармоқлари учун – ёғоч-тахта материаллар ёки фойдали қазилмалар (руда)дан фойдаланишга ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари.

1.6. Технологик мақсадларга, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биноларни иситишга сарфланадиган ёнилгининг четдан сотиб олинадиган барча турлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари.

1.7. Хўжалик юритувчи субъектнинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ҳамда хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия (хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергияси ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек, харид қилинадиган энергияни истеъмол жойигача трансформация қилиш ва узатиш харажатлари харажатларнинг тегишли элементларига киритилади).

1.8. Ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортикча йўқотилиши, яроксизланиши ва кам чиқиши.

1.9. Хўжалик юритувчи субъектнинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

1.10. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинадиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматига киритилади.

1.11. Маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чикитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши, ишлатилиши ёки оморга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

1.12. “Моддий харажатлар” элементи бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, жумладан, бартер битишувларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, хусусан, брокер-

лик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга оширилдиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чикиб шаклланади.

II. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

2.1. Хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажариладиган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чикиб ҳисобланган, амалда бажариладиган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш хақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар.

2.2. Касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар.

2.3. Иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

- технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларида ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, хусусан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

- алоқа, темир йўл, дарс, автомобиль транспорти ва катта йўллар ходимлари доимий иши йўлда ўтадиган ёки қатнов тусига эга бўлган бошқа ходимларнинг иш хақи, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтдан бошлаб шу жойга қайтиб келган пайтигача тўланадиган йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

- қурилишда, реконструкция қилишда ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимларга ишнинг кўчма ва қатнов хусусият учун устама;

- доимий равишда ер ости ишларида банд бўлган ходимларга уларнинг шахтада (конда) иш жойига жўнаб кетишларидан ва орқага қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун кўшимча ҳақ;

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибга солинишига, шу жумладан, район коэффициентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффициентлар билан белгиланган тўловлар;

- хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктидан) иш жойига ва орқага қайтадиган йўлда ўтадиган кунлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек, ходимларнинг метеорология шароитларига кўра ва транспорт ташкилотлари айби билан йўлда тутилиб қолинган кунлар учун тариф ставкаси.

2.4. Иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишлаган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш.

2.5. Ишламаган вақт учун ҳақ тўлаш:

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва кўшимча таътиллер, навбатдаги (ҳар йилги) фойдаланилмаган ва кўшимча таътиллер учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўриқдан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

- мажбурий таътилда бўлган ходимларга асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда ҳақ тўлаш;

- донор ходимларга қонини текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш.

2.6. Хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тўзилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради.

2.7. Белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

III. Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар.

3.1. Қонун ҳужжатлари билан белгиланган нормалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар.

3.2. Нодавлат пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

IV. Асосий фондлар ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси. Уларга қуйидагилар киради:

4.1. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (ҳисобланган эскириш), лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадал-лаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради.

4.2. Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан фойдали фойдаланиш муддатидан (бирок хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Фойдали фойдаланган муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бирок хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

V. Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар. Уларни ҳисобга олишнинг навбатдаги комплекс моддалари *I, II, III, IV* бандларда келтирилган харажатлар элементлари бўйича ажратилади.

5.1. Ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари:

- ишлаб чиқаришни хомашё, материаллар, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник кўрик ва қаров, жорий ва мукамал тузатиш харажатлари). Асосий ишлаб чиқариш воситаларини барча турда (жорий, ўртача, мукамал) тузатишларни хўжалик юритувчи субъектнинг ўз кучи билан ўтказиш харажатлари ишлаб чиқариш

харажатларининг тегишли элементлари (моддий харажатлар, меқнат ҳақи тўлаш харажатлари ва бошқалар) бўйича маҳсулот (ишлар, хизмат)лар таннархига киритилади.

Зарурат бўлганда айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг руҳсати билан мукамал тузатиш ишларини ўтказиш учун маблағлар захира-сини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар “Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар” элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда асосий воситалар ҳар бир объектини мукамал тузатишларнинг даврийли-гидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Захирага ажратмалар нормаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарур бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар мукамал тузатишга захира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга қилинган ҳақиқий харажатлар суммасидан ошиб кетса, ошиб кетган сумма бўйича тузатиш киритилиши керак: агар ҳақиқий харажатлар захирадагидан ошиб кетса, у ҳолда ошиб кетган сумма “Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар” элементи таркибида акс эттирилади;

- ёнғиндан сақлаш ва кўриқлашни ҳамда хўжалик юритувчи субъектларни техникавий фойдаланиш қоидалари, назарда тутилган бошқа махсус талаблар билан таъминлаш улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари.

Идорадан ташқари, кўриқлаш харажатлари бундай кўриқлаш мавжуд бўлишини талаб қилувчи мазкур ишлаб чиқаришга махсус талаблар мавжуд бўлган тақдирда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилиши мумкин;

- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий восита-ларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;

- табиатни муҳофаза қилиш мақсадларидаги фондларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, жумладан, ифлослантирувчи моддаларни атроф-муҳитга йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва ундан ортиқча чиқарганлик учун тўловлар;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган меҳнатнинг нормал шароитлари ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;

- ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши билан боғлиқ бўлган соғлиқни муҳофаза қилиш тадбирлари;

- текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, хўжалик юритувчи субъект ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммаси).

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати (шу жумладан, формали кийим-бош, махсус овқатлар ёки улар пасайтирилган нархлар бўйича сотилиши муносабати билан имтиёзлар суммаси);

- ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган бошқарувнинг техник воситаларини, алоқа ўзелларини, сигнализация воситаларини, бошқарувнинг бошқа техник воситаларини, ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўриқдан ўтказганлик учун тиббий муассасаларга ҳақ тўлаш.

5.2. Ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар.

5.3. Ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари.

5.4. Брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар.

5.5. Ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра бекор туришлар туфайли йўқотишлар.

5.6. Кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари.

5.7. Махсулот (хизматлар)ни мажбурий сертификатлаш харажатлари.

5.8. Ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқотилиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар.

5.9. Умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

Махсулот таннархи назариясида **махсулот таннархи таркиби** деган муҳим тушунча мавжуд. У айрим харажатларнинг махсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган жами харажатлар суммасидаги нисбатини кўрсатади. Одатда, таннарх таркиби фоиз ҳисобида ўлчаниб, тармоқлар ва корхоналарнинг хусусиятига, ишлаб чиқариш техноло-

гияси ва ишлаб чиқариш таъшиқил этилишига боғлиқ. Махсулот таннархи таркиби ўзгармас миқдор ҳисобланмайди. Саноатнинг ўсиши, техника ва ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиши, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши, иш ҳақи миқдори ўзгариши, истеъмол буюмлари баҳоларининг тартибга тушиши ва транспорт тарифлари ўзгариши билан махсулот таннархи таркиби ҳам ўзгаради.

23-жадвал

Ўзбекистон саноат тармоқлари бўйича махсулот ишлаб чиқаришга кетган барча харажатлар (фоиз ҳисобида)

	Жами харажатлар	Шу жумладан			
		ишлаб чиқариш материал харажатлари	иш ҳақи ва ундан ажратма	амортизация	бошқа харажатлар
Ҳамма саноат					
2001 й.	100	81,6	9,9	4,8	3,7
2008 й.	100	80,3	8,6	5,5	5,6
Электр энергетикаси					
2001 й.	100	79,1	10,2	1,8	8,9
2008 й.	100	67,6	6,6	6,7	19,1
Ёқилғи саноати					
2001 й.	100	89,0	5,2	3,4	2,4
2008 й.	100	76,3	6,3	12,5	4,9
Қора металлургия					
2001 й.	100	84,4	14,2	1,3	0,1
2008 й.	100	82,9	10,5	1,6	5,0
Рангли металлургия					
2001 й.	100	64,0	21,0	11,0	4,0
2008 й.	100	60,8	18,4	9,7	11,1
Кимё ва нефть-кимё саноати					
2001 й.	100	79,0	14,3	1,9	4,8
2008 й.	100	78,3	13,1	4,6	4,0
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш					
2001 й.	100	69,3	27,1	0,4	3,2
2008 й.	100	90,2	6,9	1,5	1,4
Ўрмончилик, ёғоч ишлаш саноати					
2001 й.	100	80,7	14,7	2,1	2,5
2008 й.	100	79,2	13,2	5,9	1,7
Қурилиш материаллари саноати					
2001 й.	100	76,3	15,5	1,6	6,6
2008 й.	100	78,9	15,1	4,7	1,3
Енгил саноат					
2001 й.	100	87,7	7,7	1,8	2,8
2008 й.	100	89,5	4,6	3,1	2,8
Озиқ-овқат саноати					
2001 й.	100	87,8	6,8	2,3	3,1
2008 й.	100	88,8	5,9	3,3	2,6

Манба: Статистик тўпламлар. 2002-2009 йиллар.

Маҳсулот таннархида қайси гуруҳдаги харажатлар асосий ўрин тутишига қараб, саноат тармоқлари бир-биридан фарқ қилади – кўп меҳнат, кўп материал, кўп энергия, кўп маблағ талаб қиладиган бўлади. Буни 23-жадвалдаги маълумотлардан кўриш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобга олиш, таннарх структурасини ва ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий таҳлил қилиш ишлаб чиқаришда юз берадиган асосий техник-иқтисодий жараёнларни ўрганиш, ишлаб чиқаришдаги чиқимларни камайтиришнинг асосий йўллари билан белгилашга имкон беради.

14.3. Фойда ва уни максималлаштириш

Саноат ва унинг барча бўғинлари ишини тавсифловчи муҳим сифат кўрсаткичларидан бири фойда ва рентабелликдир. Фойда бозор муносабатларининг муҳим категорияси сифатида иқтисодиётда маълум функция (вазифа)ларни бажаради:

- ишлаб чиқариш фаолиятининг натижасидан олинган иқтисодий самарани тавсифлайди, чунки у сўнгги молиявий натижани ифодалайди;

- турли даражадаги бюджетларни шакллантиради;

- ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қилади ва бу борада иқтисодий дастак ва стимул ролини ўйнайди;

- илмий-техникавий, ташкилий ва ижтимоий ишларни амалга оширишга имконият беради.

Фойда саноат, тармоқ ва корxonанинг ҳамма ишлаб чиқариш хўжалик фаолияти натижаларини умумлаштирувчи кўрсаткичдир. Балансдаги фойда ёки фойданинг умумий суммаси – корхона балансидаги мавжуд ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари, хўжаликларнинг молия-хўжалик фаолиятлари натижасида олинган фойда суммасидир. Фойданинг умумий суммаси товар маҳсулотини сотишдан, ишлаб чиқаришдан ташқари, бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлардан, корхона ёрдамчи хўжаликларининг маҳсулотларини сотишдан олинган даромадлардан, реализациядан ташқари фойда ва уй-жой коммунал хўжалиги, ҳар хил жарималар, пеня ва ҳоказолардан ташкил топади.

Хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг куйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда (ЯФ), бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

$$ЯФ = ССТ - МИТ.$$

Бу ерда: **ЯФ** – ялпи фойда;

ССТ – сотишдан олинган соф тушум;

МИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи;

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва кўшимча асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аниқланади:

$$АФФ = ЯФ - ДХ + БД + БЗ.$$

Бу ерда: **АФФ** – асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ – давр харажатлари;

БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар;

- хўжалик фаолиятдан олинган фойда (ёки зарар) – бу, асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плус молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$УФ = АФФ + МД - МХ.$$

Бу ерда: **УФ** – умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ – молиявий фаолият харажатлари;

- солиқ тўлагунгача олинган фойда – бу, умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда, плус фавқулдда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади:

$$СТФ = УФ + ФП - ФЗ.$$

Бу ерда: **СТФ** – солиқ тўлагунгача олинган фойда;

ФП – фавқулдда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ – фавқулдда вазиятлардан кўрилган зарар;

УФ – йилнинг соф фойдаси – бу, солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзи даромади (фойдаси)дан тўланадиган солиқни ва минус конун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташланган ҳолда солиқлар тўлагунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$СФ = СТФ - ДС - БС.$$

Бу ерда: **СФ** – соф фойда;

ДС – даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

БД – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Ҳар бир корхона (фирма) яшаши ва равақ топиши учун фойда олиши керак. Корхона фойдани ўз ривожини таъминловчи биричи муҳим омил деб билади. Фойдани максималлаштириш билан шуғулланмайдиган корхонанинг яшаб кетиш имконияти кам бўлади. Макроиктисодиёт соҳасида узоқ муддатга фойдани максималлаштириш масаласига катта эътибор берилиши шундай иборатки, шу асосда фирма фаолияти олдиндан башорат қилинади.

Мулк эгасини ўзи бошқарадиган, унчалик катта бўлмаган корхона (фирма)да, уларни юритиш билан боғлиқ бўлган ҳамма қарорларда фойдани кўпайтириш асосий ўрин тутати. Жуда катта ва йирик корхона (фирма)ларда раҳбар (бошқарувчи)лар кундалик қарорларни қабул қилишда мулк эгалари ҳар доим ҳам бошқарувчилар фаолиятини назорат остида сақлай олмайдилар. Шунинг учун бошқарувчиларда ва корхонага раҳбарлик қилишда маълум даражада эркинликлар бўлиб, улар фойдани максималлаштириш билан етарли шуғулланмасликлари, мулк эгаси бўлмаганликлари учун узоқ муддатли манфаат ўрнига қисқа манфаатни афзал кўришлари мумкин.

Бошқарувчилар кўпинча фойдани максималлаштириш ўрнига даромадни кўпайтириш ёки акциядорларни қизиқтириш учун дивидендни оширишга ҳаракат қилишлари мумкин. Бундан ташқари, улар юқори лавозимга эришиш ёки катта мукофотлар олиш мақсадида фойда кейинчалик камайиб кетса ҳам ҳозирги куннинг ўзида оширишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли бундай раҳбарлар ўз лавозимларидан четлаштирилиши ва корхонани бошқа раҳбарларга топшириш зарурати юзага келади.

Юқорида келтирилган фойда турларидан ташқари, унинг яна бир қанча турлари – ҳақиқий фойда, ўртача фойда, монопол фойда ёки иқтисодий рента ва максимал фойда мавжуд.

Ҳақиқий фойда ҳақиқатда ҳисобот маълумотлари, яъни ҳақиқий харажатлар асосида аниқланган фойда ҳисобланади. Бу фойда корхона молиявий фаолиятини ташкил этишда асосий манбадир.

Ўртача фойда деганда, бошқа ҳамма корхоналар каби сарфланган капиталга бир хил фойда олиш ёки бир хил рентабелликка эга бўлиш тушунилади. Ўртача фойда корхона (фирма)нинг фаолият кўрсатаётган соҳада, тармоқда қолишини таъминлайди. Бундай фойданинг юзага келиши бозорнинг узоқ муддатли барқарорликка

эришганидан далолат беради. Ўртача фойдани кўпинча иқтисодий фойда деб атайдилар.

Иқтисодий фойда қачон пайдо бўлади? Агар корхона бир маҳсулотни тайёрлаб, сотиб, ҳақиқатда 100 минг сўм фойда олган бўлса-ю, ана шу маблағни бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфлаб, уни сотганда 150 минг сўмлик фойда олса, бундай фойдани иқтисодий фойда деб тушуниш керак. Бу ҳолда фойда ижобий тус олади. Ижобий иқтисодий фойда корхонани бирон-бир инвестор фаолият бошлашига рағбатлантирса, ижобий ҳақиқий фойда ишлаб чиқариш ёки фирманинг анча оёққа туриб олганидан дарак беради.

Монопол фойда ёки иқтисодий рента – бу, чекланган ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш натижасида содир бўлган фойда ҳисобланади. Масалан, иккита корхона бир хил ерга эга бўлиб, ерни олиш билан боғлиқ харажатлар бир хил бўлишган шароитида биринчи ер транспорт тармоғига яқин бўлганлиги учун маҳсулотни ташишга 10 млн. сўм кам сарф қилиниши мумкин, ана шу 10 млн. сўм унинг қўшимча фойдаси ҳисобланади. Иқтисодий рента ишлаб чиқариш омиллари чекланганлигидан келиб чиқади ва бирор-бир ишлаб чиқариш омилига бериш ҳолатини билдирган баҳо билан шу омилнинг энг кам баҳоси ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

Максимал фойда – бу, бир бирлик қўшимча маҳсулотни сотишдан олинган даромадни шу бир бирлик қўшимча маҳсулотга қилинган харажат миқдори билан баб-баробар келиши натижасида олинган фойда. Шу ҳолда рентабелликнинг энг юқори даражасига эришилган бўлади. Шунга кўра, фойдани максималлаштириш дегани, энг юқори рентабелликни таъминлаш, деганидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида саноат соҳасида ўтказилаётган туб иқтисодий тадбирлар мажмуида фойдани тақсимлаш масалалари муҳим ўрин тутати, зеро уни, адолат юзасидан ва тўғри тақсимлаш жамоа ва ҳар бир ходимнинг манфаатдорлигини уйғунлаштириш учун шароит яратати.

14.4. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

Саноат корхоналарининг муҳим молиявий кўрсаткичларидан бири рентабелликдир. Ишлаб чиқариш рентабеллиги корхона (фирма) иши самарадорлигини умумлаштирувчи кўрсаткичлардан биридир. У корхонанинг даромад олиш даражасини ифодалайди.

Рентабеллик назариясида унинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- сотиш рентабеллиги;
- асосий фаолият рентабеллиги;
- хусусий капитал рентабеллиги;
- асосий капитал (фондлар) рентабеллиги;
- перманент капитал рентабеллиги;
- айланма капитал рентабеллиги;
- қарзга олинган капитал рентабеллиги;
- реал асосий капитал рентабеллиги;
- инвестрлашган капитал самардорлиги.

1. **Сотиш рентабеллиги деганда**, ҳар бир сотилган маҳсулот суммасига қанча харажат қилинганлик даражаси тушунилади. Демак, бу кўрсаткич сотилган маҳсулот қиймати билан ана шу маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни таққослаш асосида юзага келади. Бундай коэффициент баҳолаш сиёсатидаги ўзгаришларни ва сотилган маҳсулот таннархини назорат қилиш бўйича корхонанинг қобилиятини тавсифлайди.

Сотиш рентабеллигини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$P_c = \frac{\text{Сотилган маҳсулот таннархи}}{\text{Ҳақиқий сотилган маҳсулот}}$$

2. **Асосий фаолият рентабеллиги** – бу, ишлаб чиқаришнинг фойдалилиги, натижалилigidир. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш самардорлигини тавсифлайди ва қуйидагича ифодаланади:

$$P_a = \frac{\text{Маҳсулот сотишдан олинган фойда}}{\text{Маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари}}$$

3. **Хусусий капиталнинг рентабеллиги** – бу, корхона (фирма), тармоқ хусусий капиталининг фойдалилиги ва натижалилиги. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_{хк} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Хусусий харажатларнинг ўртача қиймати}}$$

Бундай коэффициент хусусий капиталдан фойдаланиш даражасини, яъни корхона томонидан хусусий капиталнинг ўртача қийматига қанча соф фойда олинганлигини кўрсатади.

4. **Асосий капитал (фондлар) рентабеллиги** – бу, асосий фондлар ва бошқа оборотдан ташқари активларнинг фойдалилиги. У қуйидагича аниқланади:

$$P_{ак} = \frac{Соф\ фойда}{\overline{Кўп\ муддатли\ активларнинг\ қиймати}}$$

5. Перманент капитал рентабеллиги – бу, перманент капиталнинг фойдалилиги, натижалилигидир. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_n = \frac{Соф\ фойда}{\overline{Перманент\ капиталнинг\ ўртача\ қиймати}}$$

6. Айланма капиталнинг рентабеллиги – бу, айланма капиталнинг фойдалилиги, натижалилиги. У ҳар бир сўмли айланма капиталдан қанча фойда олиш мумкинлигини кўрсатади. Уни қуйидаги формула асосида аниқлаш мумкин:

$$P_a = \frac{Соф\ фойда}{\overline{Айланма\ капиталнинг\ ўртача\ қиймати}}$$

7. Қарзга олинган капиталнинг рентабеллиги – бу, қарзга олинган капиталнинг фойдалилиги, унумлилиги. У қуйидагича аниқланади:

$$P_k = \frac{Соф\ фойда}{\overline{Қарзга\ олинган\ капиталнинг\ ўртача\ қиймати}}$$

Бу коэффициент ҳар бир сўмли қарзга олинган капитал қанча фойда келтирганлигини ифодалайди.

8. Реал асосий капиталнинг рентабеллиги унинг фойдалилигини ифода-лайди ва ҳар бир сўмли реал асосий капитал қанча сўм фойда келтирганлигини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$P_{Pк} = \frac{Соф\ фойда}{\overline{Реал\ асосий\ капитал}}$$

9. Инвестиранган капитал рентабеллиги – бу, инвестиция маблағларининг натижалилиги, фойдалилиги. Бу кўрсаткич инвестиция туфайли олинган маблағларнинг қанчалик самара беришини ифода-лайди ва қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$P_{ик} = \frac{Солиқларсиз\ фойда + тўланган\ фоишлар}{\overline{Хусусий\ капитал + узоқ\ муддатли\ қарзли\ капитал}}$$

Рентабеллик даражаси кўрсаткичининг юқори бўлиши корхона (фирма) ихтиёридаги асосий ва айланма фондлардан оқилона фойдаланилаётганини ва корхона (фирма)нинг маълум миқдорда фойда (даромад) олаётганлигини кўрсатади. Рентабеллик даражасини кўтариш учун саноатнинг барча тармоқлари ва корхоналари сотилган маҳсулот ҳажмини оширишга, уни ишлаб чиқариш учун сарфла-наётган харажатларни камайтиришга, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини оширишга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари зарур.

14.5. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг манбалари ва омиллари

Мехнат унумдорлигини ошириш, хомашё ва материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайтириш, хизмат кўрсатиш ва бошқариш сарфларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ташқари, харажатларни камайтириш саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришнинг энг муҳим манбалари ҳисобланади. Мехнат унумдорлигини ошириш учун эса ишлаб чиқаришни модернизация қилиш техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш ҳамда ишлаб чиқаришни бошқариш ва ташкил этишнинг илғор усулларини жорий қилиш орқали ҳар бир мехнаткаш томонидан тайёрланаётган маҳсулотни кўпайтириш керак. Бу ҳолда ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланадиган иш ҳақи қисқаради, аммо ишчининг умумий иш ҳақи эса ортиб боради. Мехнат унумдорлиги иш ҳақиға нисбатан жадал ўсгандагина таннарх пасаяди. Мехнат унумдорлигининг ўсиш моҳияти шундан иборатки, бунда маҳсулот ишлаб чиқаришға кетадиган жонли мехнат улуши камаяди, илғари сарфланган мехнатнинг улуши эса ортади, бироқ маҳсулот бирлиги учун кетадиган мехнат сарфи қисқаради.

Материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайтириш учун уларни тежаб сарфлаш, қимматбаҳо материалларни арзон, лекин яхши материаллар билан алмаштириш, уларни сотиб олиш ва корхонаға келтириш билан боғлиқ бўлган сарфларни қисқартириш керак бўлади.

Хизмат кўрсатиш ва бошқариш учун кетадиган харажатларни қисқартиришға эса тармоқ ва корхоналардаги маъмурий-бошқарув аппаратининг сарфларини камайтириш, асбоб-ускуна, бино ва иншоотларни сақлаш, ёритиш, иситиш учун кетадиган маблағларни тежаб-тергаб сарфлаш орқали эришилади. Унумсиз харажатларни (жарима тўлаш, пеня ва ҳоказолар) тугатиш маҳсулот таннархини пасайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Техника тараққиёти ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шаклларини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, ишлаб чиқариш ва мехнатни корхонанинг ичида уюштиришни яхшилаш маҳсулот таннархини пасайтиришни таъминловчи омиллар ҳисобланади. Масалан, техника тараққиёти маҳсулот таннархини пасайтиришнинг барча манбаларига таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқаришни электрлаштириш ва электронлаштириш ҳамда комплекс автоматлаштириш, кимёлаш маҳсулот тайёрлаш учун сарфланадиган солиштирма харажатларни камайтиради.

Ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш даражасини ҳисоблаш учун, энг аввало, ундаги захира, фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш керак. Улар кўзга ташланадиган, юзаки, жуда мураккаб, кўз илғамайдиган бўлиши мумкин. Фақат чуқур, ҳар тарафлама иқтисодий-техник таҳлилдан кейин уларни аниқлаш, топиш мумкин бўлади. Захиралар ҳар хил белгиларга қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин. Улар, энг аввало, тўпланиш жойига кўра, ички ишлаб чиқариш ва ташқи резервларга ажралади.

Ташқи резервларга тармоқлар бўйича резервлар, регионал (худудий) ва табиий-экологик резервлар киради. Резервлар сафарбар этилиши муддати бўйича жорий ва истикболли резервларга ажралади. Резервларни ишлаб чиқариш жараёнларининг элементлари бўйича ҳам гуруҳларга бўлиш мумкин. Бундай резервларга меҳнат, моддий ва асосий фондлардан фойдаланиш резервлари киради.

Корхона ёки тармоқ фаолиятини таҳлил этиш учун резервларни иккига бўлиб кўриш мумкин: ташкилий-техникавий резервлар ва ижтимоий-иқтисодий резервлар.

Юқорида келтирилган барча резервлар, яъни фойдаланилмаётган имкониятларни сафарбар этиш, ишга солиш ҳамда шу асосда таннархни кескин пасайтириш учун бир қатор омиллардан кенг фойдаланиш ва уларни ҳисоблаб чиқиш керак. У ишнинг методикаси, усулини “Корхоналар фаолиятини ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш” фани бўйича маърузаларда, амалий машғулотларда чуқурроқ ва ҳар томонлама тушунтириб берилади.

Маҳсулот таннархини режалаштириш меҳнат, моддий ва молиявий маблағлардан оқилона фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришишга қаратилгандир. Таннарх режаси қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Маҳсулот таннархини пасайтириш режаси.
2. Маҳсулот таннархини калькуляциялаш.
3. Ишлаб чиқариш харажатлари сметаси.
4. Товар ва сотиладиган маҳсулот таннархининг ҳисоби.

Таннарх режаси, икки босқичда ишлаб чиқилади. Биринчи босқичда, энг аввало, ҳисобот йилида режаларнинг бажаралиши таҳлил этилади, маҳсулот таннархини пасайтириш, фойда ва рентабелликни

ошириш резервлари аниқланади ва аниқланган резервлардан фойдаланиш тадбирлари белгиланади, режа лойиҳаси ишлаб чиқилади. Иккинчи босқичда эса режанинг узил-кесил лойиҳаси ишлаб чиқилади ва бу режа топшириқлари корхона бўлимларига етказилади.

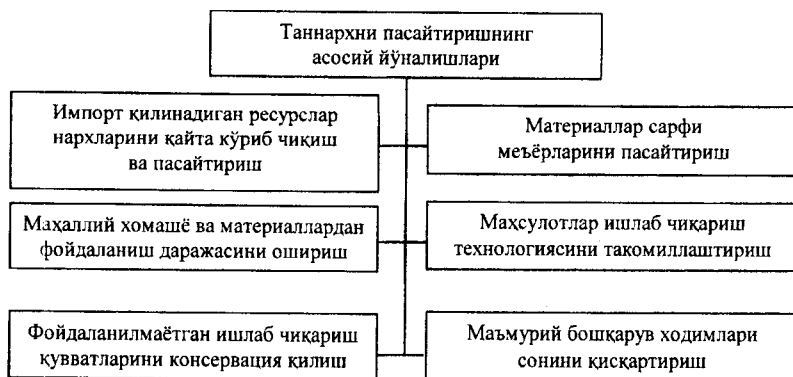
Маҳсулот таннархи ва уни пасайтириш топшириқлари давлат ва корхона режасида юқоридан белгиланмайдиган, аксинча, корхоналарнинг ўзида ҳисоб қилинадиган кўрсаткич ҳисобланади. Шунга қарамай, маҳсулот таннархи саноат кўрсаткичларидан бири бўлиб қолаверади. Чунки саноат маҳсулоти таннархини пасайтириш ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш резервларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот таннархи қанчалик паст бўлса, албатта, бошқа шарт-шароитлар бир хил бўлган ҳолда (масалан, худди ўша маҳсулотнинг нархи барқарор бўлганда) уни сотишдан келган фойда ҳам шунчалик кўп бўлади. Шу сабабли, яқин ва узоқ келажақда ҳам ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархининг пасайтириш инкирозга қарши чоралар дастурида белгиланган вазифалардан бири ҳисобланади.

Президент Ислон Каримов бу тўғрида қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: “Қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш. Шу мақсадда яқинда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий-иқтисодий ҳисобидан тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги тақлифлари маъқулланганини қайд этиш лозим”¹.

Республика Президенти ўзининг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” асарида бу фикрни давом эттириб, яна бир муҳим масалага эътибор бериш кераклигини таъкидлайди: “Шунингдек, таннархни камайтириш бўйича белгиланган параметрларга эришиш учун раҳбар ва масъул ходимларни рағбатлантиришнинг таъсирчан механизмини ишлаб чиқиш кўзда тутилмоқда”².

¹ Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда малакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 33-34-бетлар.

10-расм. Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Бунинг учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолият йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши лозим. Умумий ҳолда, мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир (10-расм).

Қисқача хулосалар

Маҳсулот таннархи саноат корхоналари фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга сарфланган маблағлардан ташкил топади. Шу сабабли, маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг аҳамияти беқиёсдир. Уни пасайтириш фойда (даромад) ошишига, нархлар пасайишига имконият яратади.

Фойда (даромад) корхона (фирма) фаолиятини умумлаштирувчи кўрсаткичдир. У моддий ишлаб чиқаришда яратилган соф даромаднинг бир қисми бўлиб, давлат бюджети даромадларининг шаклланишида асосий манбалардан бири ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги саноат ишлаб чиқариши, унинг тармоқлари ва корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Рентабеллик даражасини аниқлашнинг бир неча усули мавжуд бўлиб, улар корхонанинг хўжалик фаолиятини баҳоловчи восита (инструмент) вазифасини ўтайди.

Таъкидлаш жоизки, қарийб 20 йиллик мустақил тараққиётимиз мобайнида саноат ишлаб чиқаришининг услуксиз ривожланиши туфайли нафақат маҳсулот ҳажми кўпайди ва сифати яхшиланди, балки

уларни тайёрлаш учун сарфланган харажатлар миқдори кескин камайди ва натижада саноат тармоқлари рентабеллиги юқори даражага кўтарилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Таннарх ва қиймат муаммолари.
2. Таннарх таркиби ва уни пасайтириш йўллари.
3. Фойда ва уни максималлаштириш масалалари.
4. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари.
5. Инкирозга қарши чора-тадбирлар дастурида таннарх масалаларига берилган эътибор нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15март.
2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009 йил, 56 бет.
3. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. // Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.
5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.
6. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). –Т.: ТДИУ, 2004. -256 б.
7. Промышленность Республики Ўзбекистан. Статистические сборники. –Т., 2000 – 2010гг.
8. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.
9. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.
10. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

XV боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИДА БАҲО ВА БАҲОЛАШ

15.1. Баҳо – бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси

Баҳо кучли ижтимоий йўналтирилган бозор категорияси бўлиб, товарлар айирбошланганда юз берадиган муносабатларни англатади. Оқилона, илмий жиҳатдан асосланган баҳо ва баҳолаш иқтисодиётнинг илмий ва амалий воситаларидан бири ҳисобланади.

Баҳо сиёсати давлат иқтисодий сиёсати ва иқтисодий стратегиясининг муҳим ажралмас қисмидир. Шу сабабли ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришда, меҳнаткашларнинг ташаббуси ва омилкорлигини ривожлантиришда баҳо белгилаш сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Баҳони хўжалик механизми ва ўзини-ўзи пул билан таъминлашнинг устуни дейиш мумкин. Жамоанинг ва айрим ходимнинг даромадлари, улар иқтисодий манфаатлари нархнинг, яъни баҳонинг тўғри белгиланишига боғлиқ.

Баҳо бамисоли барометр каби бозор ҳолатини кўрсатиб туради, у пасайиб кетса, товар бозори касодга учрайди, товар нафсиз бўлиб, уни бошқа товар билан алмаштириш ёки сифатини яхшилаш зарурлиги кун тартибига кўйилади.

Баҳо пул муомаласи ҳолати, кредитлаш самарадорлиги ва иқтисодиётнинг молиявий соғломлиги билан боғлиқ. Давлатнинг, корхоналар ва уларда ишловчиларнинг, умуман, аҳолининг ўзаро боғланиши баҳо ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий ресурслардан фойдаланиш таъминланади, ялпи ички маҳсулотни ҳисобга олиш ва тақсимлаш амалга оширилади. Баҳони товар қиймати белгилайди, аммо бозор иқтисодиёти шароитида у аниқ қийматдан юқори ёки кам бўлиши мумкин. Бу эса, бозордаги ўша маҳсулотга бўлган талаб ва таклифга боғлиқ.

Товар баҳосининг даражаси, шунингдек, товарнинг ижтимоий фойдалилиги даражаси ва бошқа товарлар ўрнини боса олиши, муомаладаги пулнинг харид қувватига ҳам боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо ёрдамида корхоналар ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асосий муоммоларидан бири, нима ишлаб чиқариш фойдали эканлигини ҳал этишдир. Баҳо товар таклифи, аҳолининг тўлов қобилияти, ишлаб чиқариш ресурсларининг ошиб ёки камайиб кетиши тўғрисида корхона эгаларига ахборот берувчи восита ҳамдир. Баҳонинг яна бир вазифаси қиймат ўлчовидир.

Назорат жихатдан олиб каралганда, баҳо-товар қийматининг пулдаги ифодасидир. Амалий жихатдан каралганда эса, баҳо – муҳим иктисодий восита, дастак ҳисобланади. Бунда қилинган харажатлар ва олинган натижа маълум бир нарх ёрдамида ҳисоб-китоб қилинади.

Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришдаги меҳнат сарфланиши билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф этилади. Уларнинг мажмуаси – қийматдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи, эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисми қийматни яратишда иштирок этмайди. Муайян баҳо шароитида кўпроқ фойда олиш учун харажатларни камайтириш зарур.

Баҳолар товар-пул муносабатлари муомаласининг шакли ва сотиладиган маҳсулот турига кўра фарқланади. Баҳонинг турлари бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ягона тизимни ташкил этади. Мазкур тизимнинг муҳим элементлари қуйидагилардир:

• *улгуржи баҳолар*. Улар фирмалар ўз маҳсулотларини катта ҳажмда бошқа фирмаларга ёки воситачиларга ва улгуржи савдо ташкилотларига сотаётганлирида қўлланилади. Улгуржи баҳо корхоналарга ишлаб чиқариш харажатларини қоплашни, зарур фойда олишни таъминланиши зарур;

• *чакана баҳолар*. Улардан товарларни бевосита истеъмолчиларга сотишда фойдаланилади. Бу баҳоларга давлат савдоси, хусусий шахсий мулк эгалари дўконлари ва бозорда юзага келаётган баҳолар киради. Чакана баҳо даражаси аҳолининг реал даромадлари билан белгиланади;

• *харид баҳолари* кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг давлат томонидан сотиб олиншида ишлатилади;

• *дунё баҳолари* халқаро савдо муносабатларида қўлланилади.

Баҳолар товар ишлаб чиқариш ривожланишига ўз вазифалари орқали таъсир этади. Бозорда турли меҳнат сарфлари, умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил қилади.

Бозорда сотувчи билан харидор ўртасидаги иктисодий муносабат бўлганидан нархнинг шаклланишида ҳар икки томон иштирок этади. Харидор деганда, биз товар ва хизматларни истеъмол этувчилар –

фукаролар, ишлаб чиқаришни юргизиш учун ресурсларни сотиб олувчи корхоналарни тушунамиз. Баҳоларнинг шаклланишида товарни ишлаб чиқаришдан тортиб, истеъмолга етгунгача бўлган меҳнат сарфлари иштирак этади. Жамики харажатлар баҳо таркибига киради.

Баҳони шакллантирадиган асосий омиллар эса қуйидагича:

- иктисодий харажат даражаси;
- товарларнинг нафлилик даражаси;
- товарга бўлган талаб ва унинг таклифи;
- рақобат шакллари ва усуллари;
- товарни истеъмол қилиш вақти.

Рақобат чекланган бозорларда (соф монополия, монополистик рақобат, олигополия) ишлаб чиқарувчиларнинг ўрни бозор нархларини белгиловчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Монополия шароитида бозорда бир турдаги маҳсулотлар таклиф қилиниши сабабли баҳо устидан тўлиқ назорат амалга оширилади. Бу дегани, монополист ишлаб чиқарувчиларнинг нарх белгилашдаги ҳукмрон-лиги истеъмолчи даромадлари чекланганлиги билан тўқнашади. Ўрнини босувчи товарларнинг мавжудлиги ҳам уларнинг баҳо белгилашдаги мутлақ имкониятини чеклайди.

Олигополия шароитида эса алоҳида ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) бир-бирига боғлиқ бўлганликлари сабабли баҳоларни мустақил белгилашга ботина олмайдилар. Фақат баҳо белгилашда яширинча келишишлари мумкин.

Баҳо шаклланишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

11-расм. Баҳо шаклланиши

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида баҳонинг роли ва аҳамияти бекиёсдир. Маълумки, ҳозирги замон иқтисодиёти бозор иқтисодиётидир. Бу иқтисодиёт ер юзидаги кўпгина давлатларда турли даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан ривожланиб бормоқда. Унинг моҳият белгиларини энг ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида кўриш мумкин. Шундай белгиларидан бири нархларнинг либераллашуви, нарх-навонинг эркин шаклланишидир. Товарлар нархини давлат юқоридан белгиламайди. У бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг савдолашуви асосида юзага келади. Келишилган нархлар эса бозор муносабатларига хизмат қилади. Нарх пул билан ўлчанади. Бозор иқтисодиёти пулсиз бўлиши мумкин эмас. Пул эса, иқтисодий муносабатларнинг асосий воситаси бўлиб, иқтисодиётда ўта муҳим роль ўйнайди. Пул муносабатлари бозор иқтисодиётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Пул айланмаси, пул эмиссияси, кадр-қиммати, инфляция, валюта курси каби ҳодисалар иқтисодий вазиятнинг кўзгуси ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида товар тақчиллиги бўлмайди, шу сабабдан бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки истеъмолчи (харидор) ўз измини ўтказди, товар ва хизматларни сифати ва нархига қараб танлаб олиш имкониятига эга бўлади.

Баҳо шаклланишида рақобат муҳим ўрин тутди. Рақобатда ютиб чиқиш ёки ютказиш баҳони белгилашга ҳам боғлиқ. Рақобатлашув жараёнида харидор кўп бўлса, юқори нарх ташкил топади. Агар сотувчилар кўп бўлиб, улар рақобатлашса, паст баҳолар вужудга келади. Рақобат курашида харажатларни қопламайдиган, бинобарин, зарар келтирадиган ўта паст баҳолар ҳам пайдо бўлади. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжаликни оқилона юритиш эса молиявий алоқалар ва қиймат қонунларидан фойдаланишни талаб қилади.

Айрим буюмларнинг баҳосини ўзгартириш эвазига давлат уларга бўлган эҳтиёжни ҳамда уларни харид қилишни бошқаради. Жумладан, инсон соғлиғига путур етказувчи маҳсулотларнинг нархини ошириш эвазига уларнинг харид қилинишини чегаралаш ва аксинча, баъзи озиқ-овқат маҳсулотларининг нархини меъёрда ушлаб туриш орқали эҳтиёжларни тўлароқ қондириш мулоҳазамизга далил бўла олади.

15.2. Баҳо функциялари ва турлари

Баҳонинг иқтисодий мазмунини унинг функциялари яққол кўрсатиб беради. Баҳо нимага тегишли бўлишидан катъи назар (товар, хизмат, ишчи кучи, қарз пули нархини – бунинг фарқи йўқ) беш асосий функцияни бажаради:

1. *Бозор мувозанатини таъминлаш функцияси.* Бунда баҳо бозордаги талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради.

2. *Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси.* Баҳо қийматнинг пулдаги ифодаси, чунки бажарилган иш ҳажми, фойда-зарарнинг барчаси баҳо асосида ҳисоб-китоб қилинади.

3. *Иқтисодий регулятор функцияси.* Баҳо бозор иқтисодиётининг асосий воситаларидан биридир. Ундаги ўзгариш бозор ҳолати (конъюнктураси)ни билдиради.

4. *Рақобат воситаси функцияси.* Рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи куч, баҳо воситасида беллашув рақобатнинг асосий кўринишларидан бири ҳисобланади. Корхоналар ўз рақибларини енгиш, уларни бозордан сиқиб чиқариш учун баҳони ўзгартириб турадилар.

5. *Ижтимоий ҳимоя функцияси.* Баҳо айрим аҳоли тоифаларини камбағалликдан сақлаш вазифасини ўтайди. Одатда, аҳолининг ночор ва муҳтож қатламларига товарлар арзонлаштирилган баҳоларда сотилади.

Булар ижтимоий дотацияланган баҳолар бўлиб, уларни молиявий жиҳатдан давлат бюджети ёки бюджетдан ташқари маблағлар таъминлайди. Дотацияланган баҳоларни давлат белгилайди.

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос тизими борки, у ўзаро боғланган, бир-бирини такозо этувчи, аммо турли мақсадларда қўлланивчи баҳолар мажмуасидан ташкил топади. Баҳонинг шаклланиш жараёни мураккаб бўлиб, унинг иштирокчилари ғоят кўпчиликни ташкил этади. Баҳолар турли вазифаларни бажарганлиги сабабли ҳам уларнинг тури кўп.

Баҳоларнинг асосий турларига қуйидагилар киради:

1. Улгуржи баҳолар. Товарлар кўтарасига катта микдорда сотилганда бу баҳолардан фойдаланилади. Бундай баҳони асосан улгуржи савдо-сотик олиб бориладиган савдо марказларида учратиш мумкин.

2. Чакана баҳолар. Товарлар бевосита истеъмолчиларга сотилганда фойдаланилади. Бу баҳо ўз ичига товар улгуржи нархини, чакана савдо ташкилотчиларининг харажати ва фойдасини олади.

3. Нуфузли баҳолар. Бу баҳолардан обрў талаб истеъмолчиларга товарлар сотилганда ва хизматлар кўрсатилганда фойдаланилади.

4. Дотацияли баҳолар. Бунда товарлар давлат бюджети ҳисобидан арзонлаштирилган баҳоларда олинади.

5. Давлат баҳолари. Бу ишлаб чиқарувчиларга давлат томонидан буюртма берилганда қўлланилади.

6. Мавсумий баҳолар. Бу мавсумий ишлаб чиқариладиган товарларга белгиланади.

7. Миллий ва жаҳон баҳолари – алоҳида товарнинг байналмилал харажатлари. Бунда жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф нисбати ҳисобга олинади.

8. Стандарт баҳолар. Харидор чўнтагидаги пулга қараб, маълум давргача ўзгармайдиган катъий стандарт нархлар қўлланилади.

9. Прейскурант баҳолар. Бу баҳолар сотувчи учун мўлжал баҳо, харидор учун билдиришлик ёки маълумот баҳо ҳисобланади.

10. Ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун музокараларга тайёргарлик кўриш мобайнида тадбиркор, энг аввало, ўзи учун мақбул бўлган баҳо кўрсаткичларини аниқлашга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у баҳони учга ажратади. Яъни *maximal* (энг юкори), *minimal* (энг паст) ва объектив баҳо.

Максимал баҳо (сотувчи нуқтаи назаридан) – бу музокараларни шу баҳодан бошлаш мумкин бўлган кўрсаткичидир.

Минимал баҳо (қўшилиши мумкин бўлган энг паст баҳо) – бу товар нархининг шундай кўрсаткички, тадбиркор музокаралар давомида ундан тушмасликка ҳаракат қилади.

Объектив баҳо – бу, таркибида ўртача сифат кўрсаткичларига эга бўлган у ёки бу товарнинг ўртача баҳосидир.

Баҳонинг иқтисодийдаги ўрни бекиёс бўлганидан унинг ҳар бир туридан оқилона фойдаланиш тадбиркорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли, корхона ва фирмалар нарх белгилашга катта эътибор берадилар. Улар ўзларининг нарх стратегиясини ишлаб чиқишда қуйидаги мақсадларни кўзлайдилар:

- товар сотишни кўпайтириш;
- кўпроқ фойда олиш;
- ўрнини, муайян мавқеини сақлаб қолиш.

Товар сотишни кўпайтиришдан уч натижа кутилади: а) товар сотишни кўпайтириш орқали бозорда ўз хиссасини ошириш, имкон бўлганда бозорни ўз назоратига олиш; б) ҳар бир товарни (товар бирлигини) сотишдан тушадиган фойданинг камайишига рози бўлган ҳолда товарларни кўплаб сотиш орқали келадиган ялпи фойдани ошириш; в) товарни кўп сотиш натижасида унинг ҳажмига нисбатан савдо-сотик харажатларини қисқартириш.

Бозордан рақибларни суриб чиқариб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фирмалар махсус нарх қўллайдилар, уни бозорга кириб олиш нархи ёки демпинг нарх деб аталади. Бу нарх рақибни синдиришга қаратилганлигидан давлат уни таъқиқлайди, шу сабабли фирмалар уни яширин қўллайдилар ва бу иш расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш шаклида бўлади. Бундай нарх рақибни синдиришга қаратилганлигидан уни давлат тақиқлайди. Баҳолаш борасидаги камчилик ва нуқсонларга барҳам бериш учун нарх белгилашнинг ягона тизимини яратиш зарурлигини ҳисобга олиб, Вазирлар Маҳкамаси 2010 йилнинг 28 октябрида “Товар (ишлар, хизматлар)га тартибга солинадиган нархлар (тарифлар)ни декларациялаш (тасдиқлаш) ва белгилаш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорни қабул қилди.

Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси, Молия вазирлиги ва маҳаллий идоралар томонидан ушбу қарор ижроси юзасидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар туфайли нархларни тартибга солишнинг ягона тизими амал қила бошлади.

Шу сабабли, мустақиллик йилларида нархларни эркинлаштириш, баҳолаш механизминини такомиллаштириш, бозорни тартибга солувчи баҳонинг ролини мустаҳкамлаш борасида анчагина ҳам назорат, ҳам амалий ишлар амалга оширилди. Айниқса, охириги ўн йил мобайнида баҳолашнинг методологияси ва методикасини такомиллаштириш туфайли молиявий менежерлар ишлаб чиқариш самарадорлигини вариантли таҳлил қилиш имкониятига эга бўлдилар, фаолият турлари бўйича харажатларни чуқур детализациялаш асосида баҳони аниқ ҳисоблашга эришдилар. Натижада 2010 йилга келиб нарх белгилашнинг ягона тизими яратилди.

Қисқача хулосалар

Саноат иктисодиётининг энг муҳим муаммоларидан бири тармоқ корхоналарида тайёрланадиган маҳсулот баҳосини белгилашдир. Бозор иктисодиёти шароитида баҳо саноат тармоқлари ва корхоналарнинг молиявий аҳволига етарли (сезиларли) таъсир этувчи энг муҳим синтетик кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Маҳсулот баҳоси жуда кўп омилларга боғлиқ: маҳсулотга бўлган талаб, ишлаб чиқарувчининг таклифи, давлатнинг нарх сиёсати, харажатлар, рақобат ва ҳ.к.лар.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштиришда, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришда ва унинг сифатини оширишда, истеъмолчилар эҳтиёжини қондиришда баҳо билан рағбатлантиришнинг роли беқиёсдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Баҳо сиёсати – давлат иктисодий сиёсатининг ажралмас қисмидир.
2. Баҳо ва баҳолашнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
3. Баҳо функциялари.
4. Баҳо турлари.
5. Саноат ишлаб чиқаришида баҳолаш тизимини яхшилаш йўллари.
6. Хорижий мамлакатларда баҳо ва баҳолаш.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иктисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони. //Халқ сўзи, 2007 йил 15 март.

3. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якуналари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Осиё тараққиёт банки бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг

очилиш маросимидаги нутқи. //Халқ сўзи, 2010 йил 4 май.

5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. //Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

6. Воронин С.А. Узбекистан: Механизм регулирования ценообразования и тенденции его развития. Промышленность Республики Узбекистан. – Т.: Фан, 2008. -168 с.

7. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.

8. <http://www.gov.uz> – “Хукумат сайти”.

9. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

XVI боб. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

16.1. Саноатни жойлаштириш тамойиллари

Саноатни мамлакат ҳудудида оқилона жойлаштириш – жамият қурилишининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, республика ва ҳар бир иқтисодий район халқ хўжалигини юқори даражага кўтариш ва ривожлантиришнинг зарурий шартидир.

Маълумки, ишлаб чиқарувчи кучлар ва унинг энг муҳим элементи бўлган саноатни жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари ишлаб чиқариш усули билан белгиланади. Шу сабабли, ҳозирги бозор муносабатларини шакллантиришда, унинг барча тармоқларини жойлаштиришда иқтисодий ислохотни давлат амалга оширмоқда ва бу унинг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда уни амалга ошириш миллий иқтисодиётимизнинг ҳозирги ҳолати ва стратегик вазифалари билан белгиланади.

Саноатни жойлаштириш деганда, уни ер шари ҳудудида, шунингдек, айрим мамлакат ёки иқтисодий районларда тақсимланиши тушунилади. Саноат ишлаб чиқаришینی жойлаштириш унинг ҳудудий ташкил этиш шаклларини ифодалайди ва корхоналарни маъмурий ва иқтисодий районларда жойлаштиришда намоён бўлади. Миллий иқтисодиётнинг бу реал секторини жойлаштириш ҳам бевосита ҳудудий меҳнат тақсимоти билан боғлиқ. Ижтимоий меҳнат тақсимоти унсури бўлган ҳудудий меҳнат тақсимоти (ХМТ) соддароқ қилиб айтганда, турли жойларнинг: мамлакат ёки вилоятлар, туманлар, шаҳарларнинг ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашишидир. Натижада ана шу жойларнинг иқтисодий “башорати” шаклланади ва уларнинг ҳудудий тизимдаги ўрни ўз ифодасини топади.

ХМТ, кенг маънода, ишлаб чиқариш соҳа (тармоқ)ларини ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, аҳолиси, меҳнат ва бошқа ресурслари каби ҳамда минтақа бозорининг ҳажми, аҳолисининг сотиб олиш қобилияти, инфратузилма ва коммуникацион тизимининг ривожланганлик даражаси каби омилларга қараб жойлаштирилишини назарда тутлади.

Саноат ишлаб чиқаришینی оқилона жойлаштириш – кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини юқори суръатларда амалга ошириш, мамлакат табиий бойликларидан ҳар томонлама самарали фойдаланиш ва бунинг натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигини юксалтириш, ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш, мамлакат барча иқтисодий ҳудудларини бир текис ривожлантириш,

шаҳар ва қишлоқ ҳамда саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасидаги тафовутни йўқотиш, мамлакат мудофаа қобилятини ошириш имконини беради.

Саноатнинг оқилона жойлашиши транспорт ва қишлоқ хўжалигининг жойлашишига ҳамда янги шаҳар ва қишлоқларнинг пайдо бўлишига, айрим иқтисодий ҳудудларнинг муайян маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашувига олиб келади. Саноатни иқтисодий ҳудудлар бўйлаб жойлаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш жараёнига узлуксиз эришиш, тежамкор ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўсиши ҳамда аҳолининг моддий ва маданий фаровонлиги кўтарилиши саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги мезонидир.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг фундаментал тамойиллари мавжуд бўлиб, улар ишлаб чиқариш кучларини, хусусан, саноатни мамлакат бўйича оқилона жойлаштириш, иқтисодий сиёсатни амалга оширишда илмий асос бўлиб хизмат қилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- саноат ишлаб чиқаришини, авваламбор, хомашё, ёқилғи-энергетика манбаларига яқин ва ниҳоят, саноат маҳсулотларини истеъмолчи ҳудудларга тобора яқинроқ жойлаштириш;

- иқтисодий ҳудудлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий ҳудудлар хўжалигининг мажмуали ривожланишини таъминлаш;

- ҳар қайси вилоят ва туманнинг иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштиришга интилиш;

- саноат тармоқларини жойлаштиришда республиканинг мудофаа стратегиясига асосланиш;

- мамлакатлараро иқтисодий алоқаларда ўзаро тенг манфаатли муносабатларни ўрнатиш, халқаро меҳнат тақсимооти негизида самарадорликка эришиш, жаҳон хўжалишга интеграциялашувни жадаллаштириш;

- саноат корхоналарини жойлаштиришда ҳудуднинг экологик вазиятини ҳисобга олиш, атроф-муҳитга чиқиндилар чиқаришнинг меъёрларга асосланиш ва ҳоказо.

Юқорида келтирилганлардан маълумки, саноат ишлаб чиқаришини хомашё манбаига ва истеъмолчи ҳудудларга яқин жойлаштириш саноатни оқилона жойлаштиришнинг энг муҳим тамойил-

ларидан бири хисобланади. Саноатнинг хомашё базасига яқин бўлиши қайта ишлашнинг барча тадрижий босқичларида ушбу ресурсни қайта ишлашдан тортиб, яримтайёр маҳсулот олишга қадар, меҳнатнинг энг кам сарфлаш имкониятини назарда тутди. Масалан, электр энергетикаси кўпинча сув ёки ёқилғи базасида ривожланади, тўқимачилик саноати хомашё манбаига яқинлаштирилади, озик-овқат саноати эса кўпроқ истеъмолчи ҳудудларда жойлаштирилади.

Саноатни хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ҳудудларда мавжуд ресурсларни қайта ишлаш соҳасига жалб этиш, корхоналарнинг оқилона ўлчамини (размерини) белгилаш имкониятини беради. Хомашё, ёқилғи ва тайёр маҳсулотни узок масофага ташишни камайтиради ва шу асосда ижтимоий меҳнатни анчагина тежашга олиб келади.

Саноатнинг хомашё, ёқилғи-энергетика манбалари ва истеъмолчиларга яқин жойлаштирилиши саноат ишлаб чиқариши мамлакат бўйлаб бир текис тақсимланишини таъминламайди. Чунки мамлакат бўйлаб ишлаб чиқариш ресурслари нотекис тақсимланган. Саноатни бир текисда жойлаштириш саноат тараққиётининг бозор иқтисодиёти шароитига мос сифат хусусиятидир. Лекин унинг барча соҳаларини дуч келган ҳудудга мажбуран жойлаштириш тавсия этилмайди. Ҳудудларнинг саноат ривожланиши орасида бундай тенгликка эришиш кўп ҳолларда бир қатор саноат корхоналарини уларга тегишли шарт-шароитлар йўқ ҳудудларга сунъий равишда жойлаштиришга, ижтимоий меҳнатнинг ортикча харажатларига олиб келиши мумкин.

Саноатни хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ва ишлаб чиқаришни мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлаштириш интенсив равишда рўй берадиган фан-техника тараққиётига имконият туғдиради. Электронлаштиришнинг ҳар тарафлама ривожланиши, ишлаб чиқаришни компьютерлаштириш, янги технологиялардан кенг фойдаланиш, саноат ишлаб чиқаришининг табиий-географик муҳитга тобелигини сусайтиради, саноатни жойлаштириш пунктларини анча эркин пухта танлаб олишга моддий-техник шарт-шароитлар яратиб беради. Электронлаштириш ва кимёлаштириш ишлаб чиқариш соҳасига янгидан-янги материалларни, ишлаб чиқариш чикиндиларини, иккиламчи ресурсларни жалб этади. Хомашёдан мажмуали фойдаланиш турли хилдаги ишлаб чиқаришларни бирлаштиради.

Фан-техника тараққиёти ва инновациялар геологик-кидирув ишларини кенгайтиришга, мамлакатнинг турли ҳудудларида минерал хомашёнинг янги конларини очишга имконият туғдиради. Саноатни жойлаштириш режаси, янги корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган ҳудудлар ва пунктлари танланишининг ҳар томонлама иқтисодий асосланишини талаб қилади. Унинг иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат унумдорлигида намоён бўлади.

Иқтисодий районлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий районлар хўжалигининг мажмуали ривожланиши саноатни жойлаштиришнинг муҳим тамойили бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий районлар хўжалиги мажмуали ривожланиши ҳудудларнинг ўзаро меҳнат тақсимои натижасида ўзига хос ихтисослашувига олиб келади. Айрим иқтисодий районларнинг ихтисослашуви уларда мавжуд бўлган табиий бойликларга ва ушбу бойликлардан халқ хўжалиги миқёсида оқилона фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлади. Мамлакат ички ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳар бир ҳудуднинг республика миқёсида айрим бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашувини талаб қилади ва шу билан бирга ҳар бир ҳудудда шу ҳудуд талабларини қондирадиган тармоқлар ривожланишига олиб келади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг яна бир муҳим тамойили мамлакатлараро дўстлик ва ўзаро иқтисодий ёрдам асосида ташкил топган халқаро меҳнат тақсимоидир. Бундай меҳнат тақсимои ҳар бир мамлакатда оқилона иқтисодиёт таркибини барпо этиш ва унинг ривожланиши учун табиий ва иқтисодий жиҳатдан қулай шароитга эга бўлган саноат тармоқларининг ихтисослашуви ва диверсификациясини таъминлайди.

16.2. Саноатни жойлаштириш омиллари

Юкорида қайд қилинган тамойилларни амалга оширишда корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган жойларни танлашга таъсир кўрсатувчи омиллар эътиборга олинади. Саноатни жойлаштиришга табиий ва техник-технологик, демографик, иқтисодий, экологик омиллар, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, транспорт воситалари, ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери таъсир кўрсатади.

Табиий омилларга: фойдали қазилмалар, гидроэнергетика ва ўрмон бойликларининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари, ҳудуднинг иқлим шароитлари, табиий сув йўллари ҳамда меҳнат ресурсларининг жойлашиши киради. Юқоридаги барча омиллар экологик омил билан ҳисоблашишлари шарт. Ҳозирги экологик вазият шуни тақозо этади. Тоғ-кон саноати ва гидроэнергетика тармоқларида табиий шароит корхоналарининг техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатади ва бу тармоқ корхоналарини жойлаштириш фойдали қазилмалар ва гидравлик ресурслар жойланишига боғлиқ бўлади. Қора металлургия ва кимё саноати корхоналарининг жойлашиши асосан сув ресурсларига боғлиқ.

Аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ўртасида ўзаро мустаҳкам алоқа мавжуд. Меҳнат ресурсларининг географик жойлашиши, аввало, кўп меҳнат сарфланадиган саноат тармоқларининг жойлашишига таъсир этади. Шунинг учун аҳоли сийрак бўлган ҳудудларда кўп меҳнат талаб қиладиган саноат тармоқлари (асбобсозлик, радиотехника, енгил саноат) жойлаштирилмайди.

Саноат тармоқларини жойлаштиришда айрим ҳудудлар меҳнат ресурсларининг таркиби ва тузилиши ҳамда малакавий даражаси муҳим аҳамиятга эга. Масалан, машинасозликнинг (автомобилсозлик, асбобсозлик, аниқ машинасозлик) юқори малака талаб қилувчи тармоқлари шундай малакали кадрлар бор ерда жойлаштирилади, хотин-қизлар меҳнатини талаб қилувчи енгил саноат аҳолининг зич ва аёллар ишчи кучи тақлифи юқори бўлган ҳудудларда ривожлантирилади.

Фан-техника тараққиёти ҳамма саноат тармоқларини жойлаштиришнинг асосий омили ҳисобланади. Кимёлаштириш саноатни жойлаштиришга тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Кимёвий усулларни қўллаш саноатнинг жойлашишига иқлим таъсирини камайтирмоқда, натижада унинг республика ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашувига шароит яратмоқда. Саноатнинг жойлашишига технологик жараёнлар характери ҳам таъсир этади. Биринчидан, ишлаб чиқариш технологияси талаб қилинадиган хомашё ва энергия характери, ишлаб чиқарилувчи тайёр маҳсулот тури ва хусусиятлари, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташиш шароитларининг ўзгаришига боғлиқ. Иккинчидан, ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари жойлаштириладиган корхоналарнинг технологик жараёнини танлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ер ости бойликларини казиб чиқариш ва хомашё ҳамда ёқилгини бойитиш технологиясининг такомиллашуви тоғ-кон саноатини текис жойлаштириш имконини беради. Ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс автоматлаштириш ва компьютерлаштириш маҳсулотга сарфланадиган меҳнатни камайтиради. Шу туфайли компьютер технологиясига асосланган корхоналар аҳоли сийрак ҳудудларга жойлаштирилса, катта самара олиш мумкин.

Саноатни жойлаштиришда маҳаллийлаштириш, диверсификациялаш ва кооперативлаштириш каби ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг прогрессив шакллари катта роль ўйнайди.

Ишлаб чиқаришнинг жамланиши натижасида корхона истеъмол қилиши учун жуда катта хомашё ва энергетика базасини вужудга келтириш, корхона маҳсулотини истеъмол қилувчи ҳудудни кенгайтириш талаб қилинади. Корхоналарни жойлаштириш нуқтаси ва майдонини танлаш масаласи анча қийинлашади. Шу сабабли демократик бозор шароитига ўтишнинг ҳозирги босқичида нафақат йирик корхоналарни жойлаштириш билан боғлиқ омилларни, балки ўрта ва кичик корхоналарни рағбатлантиришга боғлиқ омилларини ҳам ҳисобга олиш керак.

Саноатни жойлаштиришда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурида белгиланган вазифаларни ҳал этиш масаласига катта эътибор бериш керак. Бу дастур ўз мазмунига биноан барча ҳудудларда замонавий талабларга жавоб берувчи, сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни, импорт ўрнини босувчи товарларни ишлаб чиқарадиган корхоналарни ташкил этишни тақозо этади. Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ҳудудларнинг хомашё ва материал ҳамда меҳнат ресурслардан мавжуд корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларидан кенг фойдаланишни таъминлайди.

Ихтисослаштириш ва диверсификациялашга боғлиқ саноатни жойлаштиришга худди концентрациялаштириш каби таъсир кўрса-тади. Агар ихтисослаштириш бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштиришдан иборат бўлса, диверсификациялаш ҳудудларидаги корхона ва тармоқларнинг фаолият соҳаларини кенгайтиради. Натижада маҳсулот тури кўпаяди, уларнинг хилма-хиллигига эришилади. Ҳудудларнинг маҳсулот ва хизматлар бозорини кенгайтиради. Ҳудудлар иқтисодийтини диверсификация қилиш ҳудуддаги корхоналарнинг нафақат фойда (даромад) олиш имкониятини яратади, балки уларнинг жаҳон бозоридан янги

маркаларга эришишларини таъминлайди. Шунинг учун ихтисослаштириш даражаси ортган сайин транспортга талаб ҳам ошиб боради. Корхоналарни бирор-бир ҳудудга жойлаштиришда бундай харажатлар миқдорини, албатта, ҳисобга олиш керак.

Корхоналарни кооперативлаштиришнинг саноатни жойлаштиришга таъсирини ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини барпо қилиш мисолида кўриш мумкин. Ҳудудий саноат мажмуи узоқ вақт ўзаро кооперативлашган алоқа қилувчи ҳар хил саноат тармоғига хос бўлган бир қатор корхоналардан иборат. Кооперативлаш омилини ҳисобга олмай, жойлаштирилувчи объект ёки мажмуаларнинг иқтисодий самарадорлигини тўғри аниқлаш мумкин эмас.

Ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш саноатни жойлаштиришга турлича таъсир кўрсатади. Комбинатлар юқори мужассамлашган корхона бўлгани учун уларни жойлаштириш мужассамлаштиришга ўхшашдир. Республика мудофаа қобилиятини янада юқори даражага кўтариш саноатни жойлаштиришни ташкил этишда, албатта, эътиборга олиниши керак бўлган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Саноатни жойлаштиришга олдиндан мерос қолган ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, дастлаб ташкил этилган ҳунармандчилик марказлари, улар инфра-тузилмасини шу ернинг ўзида ёки шу ҳудудга яқин бўлган жойларда барпо этилиши заруратини туғдиради.

16.3. Айрим саноат тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар

Айрим саноат тармоқларининг ўзига хос иқтисодий хусусиятлари ишлаб чиқаришни жойлаштиришга алоқадордир. Шунинг учун айрим тармоқларни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Электр станцияларини жойлаштиришда минерал ёқилғиларни ташиш мумкин бўлган ҳолда, сув ресурсларини кўчириш мумкин эмаслиги ҳисобга олинади. Қора металлургия саноати корхоналарини жойлаштиришда унинг хомашё базаси, ишлаб чиқариладиган маҳсулот номенклатураси, корхона тури, тармоқнинг сувга талаби ҳамда йирик металлургия комбинатларининг бошқа тармоқларда жойлашишини ва йирик шаҳарлар пайдо бўлишини эътиборга олиш зарур.

Кимё саноатининг турли тармоқларини жойлаштиришда замонавий кимё технологиясининг ўзига хос хусусиятлари, яъни кимё саноатига тегишли хомашё кўплиги, энергетика ресурслари ҳамда кўп тармоқларнинг чиқиндиларини мажмуали тарзда қайта ишлаш, бир турдаги хомашёдан турли ва бир турдаги маҳсулотларни ҳар хил хомашёдан олиш, синтетик материалларни барча иқтисодий ҳудудларда ишлаб чиқариш мумкинлиги ҳисобга олинади.

Машинасозлик саноатини жойлаштиришда ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятлари, тармоқнинг металлга бўлган талаби, уларни ташиш масалалари, айрим иқтисодий районлар саноатининг ихтисослашуви, иқтисодий ҳудудларнинг индустриал ривожланиш даражаси, машинасозлик корхоналарида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаштириш, машинасозлик саноати маҳсулотларига барча ҳудудларда талабнинг доимийлигини эътиборга олиш зарур.

Енгил саноат, озиқ-овқат саноатининг кўпгина тармоқлари мамлакатнинг барча иқтисодий районлари, бир қатор тармоқлар эса муайян ҳудудларда жойлашади. Булар – тикувчилик, трикотаж, пойабзал, қандолат, ун-ёрма, макарон маҳсулотларидир. Нон ва алкогольсиз ичимликлар саноати эса ҳар бир аҳоли пунктида жойлаштирилиши керак.

Юқорида кўрсатилган тармоқлар ва тўқимачилик саноати истеъмол бозори доираси кенг ҳудудларда жойлашади. Бунга сабаб хомашёни тайёр маҳсулотга нисбатан ташиш осонроқ, тайёр маҳсулот ассортименти истеъмол қилувчи маълум ҳудуд аҳолисининг жинсий ва ёш жиҳатдан таркибига, миллий менталитетига боғлиқ бўлишидир. Хомашё базасига яқин жойда эса шакар, ёғ-мой, консерва, спирт, виночилик, пахта тозалаш ва шу каби тармоқлар жойлашади. Шундай қилиб, корхоналарни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослаш пайтида ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини тўғри ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг умумий тамойилларига таяниш бутун саноатни жойлаштиришнинг юқори самарадорлигини таъминлаш имконини беради. Натижада ижтимоий меҳнат унумдорлиги ошади. Бу эса миллий иқтисодиёт ривожига катта ҳисса қўшади.

16.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули

Саноат корхонасини жойлаштириш ҳудуди ва жойини танлаш янги қуриладиган корхона ҳажми ва ихтисослашишини, уларнинг ишлаб турган, лойиҳаланаётган корхоналар билан алоқаларини аниқлаш саноат корхоналарини фақат географик жиҳатдан тўғри жойлаштириш учунгина эмас, балки янги ва ишлаб турган корхоналарни реконструкция қилишни лойиҳалаш учун ҳам муҳимдир. Лойиҳанинг юқоридаги масалаларига бағишланган қисми қолган барча қисмларининг ишлаши учун манба бўлиб хизмат қилади. Бу қисмда корхонани мазкур жойда қуришнинг мақсадга мувофиқлиги, хомашё, ёқилғи, энергия ва сув манбалари, лойиҳаланаётган корхонанинг қиймати ва техник-иқтисодий кўрсаткичлари аниқланади:

1. Корхоналарни жойлаштириш ҳудудини танлаш.

Саноат корхонасини қуриш учун танланган ҳудуд (иқтисодий ҳудуд) қуйидаги талабларга жавоб бермоғи лозим: ҳудудда хомашё, ёқилғи, асосий ва ёрдамчи маҳсулотлар мавжуд бўлмоғи ҳамда лойиҳалаштирилаётган корхона маҳсулотига етарли талаб бўлиши зарур. Бундан ташқари, қурилаётган корхона учун танланган ҳудуд ишлаб чиқариш кучлари мажмуаси ривожланишини ва маҳаллий хомашё, энергетика ресурсларидан тўла фойдаланишни, танланган ҳудудда қуриладиган корхоналар улар мансуб бўлган тармоқларнинг мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашишини таъминламоғи керак.

2. Корхонани жойлаштириш пунктини асослаш.

Янги корхонани жойлаштириш ҳудуди ҳар томонлама иқтисодий асосланиб бўлгач, шу ҳудуд ичида корхона қурилиш ўрни (пункти) белгиланади. Корхонани жойлаштириш пунктга тўғри танланганлиги қурилишнинг қанча давом этишига, унинг қийматига ва корхонанинг истиқболда иқтисодий самарадорлигига таъсир кўратади. Корхонани жойлаштириш пунктини асослашда йирик шаҳарларда саноатнинг ҳаддан ташқари, мужассамлашиб кетишига йўл қўйиб бўлмаслигига, корхоналарни ягона энергетика ва умумий коммуникацияларга эга бўлган ишлаб чиқариш шаклида қуриш мақсадга мувофиқлигига, аҳоли жойларининг ривожланишини ҳамда қабул қилинган санитария-гигиена талаблари ва нормаларига риоя қилиниши зарур.

Танланган курилиш пункти транспорт харажатлари кам бўлиши учун хомашё манбаига ва истеъмол жойларига максимал яқин бўлмоғи лозим. Пунктни танлашда корхонани куриш учун майдонни танлаш ва уни иқтисодий баҳолаш алоҳида аҳамият касб этади. Майдон горизонтал юзага эга бўлмоғи лозим. Барча бинолар, иншоотлар, корхона, транспорт хўжалигини майдонда рационал жойлаштириш, келажакда кенгайтириш, темир йўл магистралига осон кўшилиш, сув билан осон таъминланиш ва ортиқча сувларни оқизиб юбориш, яқин ораликда жойлашган аҳоли пунктига эга бўлган санитария-гигиена талабларига жавоб бериши зарур.

16.5. Саноатни жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги

Мустақиллик йилларида саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришда йирик ўзгаришлар рўй берди. Айрим ҳудудлар ўртасида янгидан-янги алоқалар ўрнатилди, уларнинг ўзгаришлар давригача бўлган ихтисосланиши тубдан ўзгарди. Саноатда қайта ишлаш учун янги ҳудудларда жойлашган бир қатор фойдали қазилма конлари ишга туширилди. У ерларда кучли саноат мажмуалари ташкил топди. Бу ўзгаришлар юқорида айтиб ўтилган саноатни жойлаштириш тамойиллари Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси асосида рўй берди ва бу ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг оширилишига олиб келди.

Саноатни жойлаштиришда рўй берадиган туб ўзгаришларнинг иқтисодий самарадорлиги кўпгина кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобга олинади. Лекин бу ўзгаришларнинг бир қисмини миқдор жиҳатдан ўлчаш мумкин эмас, чунки улар силжишларнинг сифат жиҳатидан натижасини кўрсатади. Булар қаторига янги ҳудудларнинг жуда катга фойдали қазилма ресурсларини саноатда фойдаланиш учун ишга тушириш, илгари нисбатан қолоқ ҳудудларнинг индустриал ва аграр ҳудудларга бўлинишини йўқотиш ва шу кабилар киради.

Саноат жойлашишидаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлигини миқдор жиҳатдан ҳисоблашда, биринчи навбатда, халқ хўжалигига сарфланган капитал маблағлар самарадорлигини ошириш кўзда тутилади. Самарадорликни аниқлашнинг муҳим кўрсаткичларидан яна бири меҳнат унумдорлигининг ошишидир. Республиканинг марказий ҳудудларида жойлашган бир қатор тармоқ корхоналари бошқа ҳудудлардаги корхоналарга нисбатан юқорироқ меҳнат

унумдорлигига эга. Лекин бошқа ҳудудларда қурилаётган корхоналар нафақат иқтисодий, балки ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал этадилар.

Саноатни жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган яна бир кўрсаткич – маҳсулот таннархидир. Бошқа ҳудудларда жойлашган корхоналар маҳсулотининг таннархи ривожланган ҳудудлардаги корхона-ларниқидан бирмунча паст бўлиши мумкин. Лекин бундай йўқотиш мамлакат миқёсида амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий тараққиёт туфайли барҳам топади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан амалга оширилган анчагина силжишлар билан бирга мамлакат саноатини жойлаштиришда йўл қўйилган қатор камчиликлар ҳали ҳам тўла барҳам топгани йўқ. Ҳудудлар ичра ва ҳудудлараро кооперативлаштиришда ҳам бир қатор муаммолар мавжуд. Буларнинг барчаси саноат маҳсулотларининг асосий турларини, хомашё ва ёқилғини ниҳоятда узоқ ва қарама-қарши тарафларга ташиш заруратини туғдириши натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлиги кўтарилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу боис, бозор иқтисодиётининг кейинги босқичларига ўтиш даврида саноатни оқилона жойлаштириш масаласига катта эътибор берилмоқда.

Маълумки, 2011–2015 йилларда Ўзбекистон саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисидаги дастур тасдиқланди. Бу дастур асосида мамлакатнинг чекка туманларида бир қатор корхоналар жойлаштирилади. Айниқса, тўқимачилик саноатига қаршли экспортдан рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашга йўналтирилган, яқуний ишлаб чиқариш шаклига эга бўлган янги замонавий комплекслари ривожланади. Бу, ўз навбатида, пахта толасини ўзимизда қайта ишлаш ҳолатини 2 баробардан кўпроқ, калава ишлаб чиқаришни 2,6 баробар, тайёр трикотаж ва тикувчилик буюмларини 3 баробар, тўқимачилик саноати маҳсулотлари экспортини 2 баробарга оширишни таъминлайди¹.

Саноатни жойлаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этиш учун қуйидаги масалаларга алоҳида эътиборни қаратиш зарур:

- республикада ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш бозор шароитига мос равишда олиб борилиши, унинг табиий

¹ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тарақиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Президент Ислом Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2011 йил 22 январь.

бойликларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда маҳаллийлаштириш, диверсификациялаш, кооперативлаштириш афзалликларидан тўла-тўқис фойдаланиш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка тегишли саноат корхона-ларини қишлоқларда яратиш, айниқса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи саноат тармоқларини олиб кириш мақсадга мувофиқ бўлар эди;

- саноат объектларининг қурилиш муддатини қисқартириш ва улардан фойдаланиш харажатларини кескин камайтириш;

- табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш шароитларини яратиш ва ҳ.к.

Саноат объектларини жойлаштириш самарадорлигини аниқлашда капитал қўйилманинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг расмий усулидан фойдаланиш мумкин. Бу услуга биноан саноат корхонасини жойлаштиришнинг иқтисодий жиҳатдан энг қулай лойиҳа-маҳсулот бирлигига сарфланадиган ижтимоий меҳнат камайишини таъминловчи вариант танлаб олинади. У куйидаги формула билан ифодаланади:

$$X = T + E_k K.$$

Бу ерда: T – конкрет ҳудуд шароитида тайёрланадиган маҳсулотнинг тўла таннарихи;

E_k – капитал қўйилманинг норматив қиёсий самарадорлик коэффициентини;

K – ишлаб чиқариш қувватини яратиш учун лозим бўлган капитал қўйилма миқдори.

Саноат объектларини жойлаштиришнинг қиёсий самарадорлигини аниқлаш капитал қўйилма ва маҳсулот таннарихини ҳисоблашни ва бошқа шароитларни ҳам батафсил аниқлаш ҳамда ҳар томонлама таққослашни ва барча имкониятларни назарда тутишни тақозо этади.

Қисқача хулосалар

Саноатни оқилона жойлаштириш ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш ва мамлакат мудофаасини мустаҳкамлашнинг муҳим шартларидан биридир.

Ўзбекистонда эришилган мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш мамлакат саноатини ҳудудлар бўйича географик жойлаштиришга тубдан ўзгартиришлар киритди. Саноатни жойлаштириш Ўзбекистон

давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси, иқтисодиётнинг қонуниятлари билан боғлиқ бўлган тамойиллар асосида амалга оширилмоқда. Саноатни хомашё манбаларига ва маҳсулотни истеъмол қилувчи ҳудудларга яқинлаштириш мамлакат табиий ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташишда жуда катта тежамкорликка эришиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришга имконият туғдирмоқда.

Саноатнинг алоҳида тармоқларини жойлаштиришнинг характерини аниқлашда тармоқ хусусиятлари, жумладан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот хизмати (иши, вазифаси), истеъмол қилинадиган хомашё материаллари ва уларни қайта ишлаш технологиясининг хусусиятлари, корхонанинг тури, ушбу тармоқнинг иқтисодий район ихтисослашуви ва шаҳарлар ташкил топишига таъсир даражаси ҳисобга олинади. Саноатни жойлаштириш жараёнида ҳудуд ва объектнинг қурилиш жойини танлашни асослашда корхона қурилишининг ва ушбу объектни келажакда ишлатишнинг ҳам максимал тежамкорлигини назарда тутиш керак. Айниқса, янгидан яратилаётган корхона учун майдон танлаш иқтисодий жиҳатдан пухта асосланиши зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти нимада?
2. Саноатни жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари) нималардан иборат?
3. Саноатни жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар таъсир этади?
4. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар нималарда намоён бўлади?
5. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришдаги силжишлар ва истиқболдаги вазифалар нималарни кўзда тутати?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида – Т.: Ўзбекистон, 1995. - 73 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. 2-том. – Т.: Ўзбекистон, 1996, 3-36 б.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломқда. – Т.: Ўзбекистон, 2000. - 352 б.
4. Рўзиёв А. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. – Термиз: Сурхондарё, 2000. -120 б.
5. Рўзиёв А., Абирқулов Қ. Ўзбекистон иқтисодий географияси. – Т.: Шарқ, 2001. -144 б.
6. Рўзиёв А., Рўзиёв О. Иқтисодий интеграциянинг ҳудудий-географик жиҳатлари. – Термиз: Сурхондарё, 2001. -20 б.
7. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). – Т.: ТДИУ, 2004.
8. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2002-2005 йй.
9. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.
10. <http://www.gov.uz> – “Ҳукумат сайти”.
11. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболнинг асосий тамойиллари. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
7. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Каримов И.А. Асакадаги “УзДЭУавто” қўшма корхонасининг расмий очилиш маросимида сўзлаган нутқи. //Халқ сўзи, 1996 йил 20 июль.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. 2-том. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
11. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақирик биринчи сессиясида сўзлаган нутқи. //Халқ сўзи, 2000 йил 23 январь.
13. Каримов И.А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идора-лараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2000 йил 2 февраль.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақирик тўққизинчи сессиясида сўзлаган нутқи. //Халқ сўзи, 2000 йил 29 август.
15. Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш мажлисида сўзланган нутқи. // Халқ сўзи, 2001 йил 12 январь.
16. Каримов И.А. Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир. 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2003 йил 20 февраль.
17. Каримов И.А. Ислохотлар стратегияси – иқтисодий салоҳиятни юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2003.
18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

19. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 17 йиллигига бағишланган тантанали мажлисдаги нутқ. //Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
20. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2009.
21. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотлар ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.
22. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қилинган маъруза. //Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.
23. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
24. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги қонун. Олий таълим меъёрий ҳужжатлари тўплами. – Т.: Шарқ, 2001.
25. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997.
26. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998.
27. “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва соғиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом. – Т., 1995 йил 5 февраль.
28. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000.
29. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 майдаги “Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-3080-сонли фармони. // Халқ сўзи, 2002 йил 31 май.
30. Альманах – Ўзбекистон, 2010 йил. Иқтисодий тадқиқотлар маркази. – Т., 2010.
31. Бекмурадов А.Ш. ва бошқалар. Оммабоп иқтисодиёт моҳияти ва асосий тушунчалари. Илмий оммабоп қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009.
32. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: Mehnat, 2009.
33. Маҳаллийлаштириш дастури асосида. //Халқ сўзи, 2004 йил 11 январь.
34. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент: 100 савол ва жавоб. – Т.: Меҳнат, 2000.
35. Махмудов Э. Пухта режа – муваффақият асоси. //Ишонч, 1996, №8.

36. Махмудов Э. Корхона иқтисодиёти (ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2004.
37. Рўзиев А. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. – Термиз: Сурхондарё, 2000.
38. Рўзиев А., Абиркулов Қ. Ўзбекистон иқтисодий географияси. – Т.: Шарк, 2001.
39. Рўзиев А., Рўзиев О. Иқтисодий интеграциянинг ҳудудий-географик жихатлари. – Термиз: Сурхондарё, 2001.
40. Амир Темур тузуклари. – Т.: Ф. Ғуломов номидаги “Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996.
41. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик). – Т.: ТДИУ, 2004.
42. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.
43. <http://www.gov.uz> – “Ҳукумат сайти”.
44. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

Ортиқов Абдурахмон Ортиқович

Саноат иқтисодиёти

Дарслик

“IQTISODIYOT” – 2014.

*Муҳаррир
Бобоева Н.С.*

*Мусахҳиҳ
Расулова С.С.*

Лицензия АИ № 240 04.07.2013 й. Теришга берилди 9.09.2014. Босишга рухсат этилди
8.10.2014. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма.
Офсет қоғози. Шартли босма табағи 15,9. Ҳисоб нашр варағи 15,6.

Adadi 40 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma №202

ТДИУ босмаҳонасида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ўзбекистон шохкўчаси, 49-уй.

141.237

65.9(2)-96 Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти (дарслик).
–Т.: “ИQTISODIYOT”, 2014. - 252 б.

1. Ортиқов А.

ISBN 978-9943-4333-3-5

УЎК: 338.436.33(575.1)

КБК: 65.9(2)-96